

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

Volume II
Issue II
December 2019

JOURNAL OF UNIVERSAL HISTORY STUDIES

JUHS indexed by Google Scholar, Cite Factor, Directory of Research Journals Indexing, Academic Resource Index, Scientific Indexing Services, Journal Factor, Cosmos, Eurasian Scientific Journal Index, Rootindexing, International Institute of Organized Research, General Impact Factor, ROAD, Kaynakça.info, Academic Journal Index, ASOS Index

JUHS is an international, peer-reviewed journal and published every six months and two issues per year (June and December)

e-mail: juhisjournal@gmail.com

Editor in Chief

Dr. Sabit DOKUYAN/Düzce University

Advisory Board

Dr. Bünyamin KOCAOĞLU/ Ondokuz Mayıs University

Dr. Dilara USLU/ Bilecik Şeyh Edebali University

Dr. Enis ŞAHİN/ Sakarya University

Dr. Jamshid ROOSTA/ Shahid Bahonar University of Kerman

Dr. Mustafa KEŞKİN/ Erciyes University (Emeritus)

Dr. Remzi KILIÇ/ Erciyes University

Editorial Board

Dr. Anar RAHIMOV/ Khazar University

Dr. Claudia IOV/ Universitatea Babeş Bolyai

Dr. Emzar MAKARADZE/ Batumi Shota Rustaveli State University

Dr. Erhan YOSKA/ Erciyes University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU/ Karabük University

Dr. Haluk SELVİ/ Sakarya University

Dr. Haşim ERDOĞAN/ Hacı Bektaş Veli University

Dr. Hava SELÇUK/ Erciyes University

Dr. Hussein KASASBEH/ Mutah University

Dr. Ivelin Argirov IVANOV/ University of Veliko Tarnovo

Dr. Jie LYU/ Renmin University

Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN/ Ondokuz Mayıs University

Dr. Mansour AMİNİ/ UCSI University

Dr. Mehmet OKUR/ Karadeniz Technical University

Dr. Mikail ACIPINAR/ İzmir Katip Çelebi University

Dr. Mohammad Saleh BANI ISSA/ Middle East University

Dr. Mohammed Ibrahim ABU EL-HAIJA/ Middle East University

Dr. Mohsen MORŞALPOUR/ Sistan and Baluchistan University

Dr. Muhidin MULALİC/ International University of Sarajevo

Dr. Murat KARATAŞ/ Abdullah Gül University

Dr. Mustafa Serhan YÜCEL/ Bilecik, Şeyh Edebali University

Dr. Nazim MUSTAFA/ Presidential Library, Azerbaijan

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes University

Dr. Nurperi AYENGİN/ Düzce University

Dr. Osman KÖSE/ Police Academy, Turkey

Dr. Ökkeş NARİNÇ/ Namık Kemal University

Dr. Önder DUMAN/ Ondokuz Mayıs University

Dr. Reza Ekhtiari AMİRİ/ University of Mazandaran

Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA/ Bilecik, Şeyh Edebali University

Serap FİSO/ International University of Sarajevo

Dr. Sevilay ÖZER/ Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Stefano TAGLIA/ SOAS University of London

Dr. Stipica Grgic/ University Of Zagreb

Dr. Süleyman ÖZBEK/ Hacı Bayram Veli University

Dr. Yakup KAYA/ Necmettin Erbakan University

Dr. Yuliya BILETSKA/ Karabük University

Wameedh Sarhan AL-RUBAYE/ Irak Middle Technical University

Dr. Zugravu NELU/ Universitatea Alexandru Ion Cuza din Iași

Editorial Secretariat

Ahmet Coşkun TEKİN/ Teacher

Foreign Language Advisor

Dr. Ayşe MUHTAROĞULLARI/ Girne American University

Mehmet GÜZEL/ Teacher

Muhammed ÇABUK/ Teacher

Issue Referees

Abdullah ERDOĞAN/ Erciyes University

Dr. Abdullah Kutalmış YALÇIN/ Düzce University

Ahmet Coşkun TEKİN/ Düzce University

Çağatay GENÇTÜRK/ Mimar Sinan Fine Arts University

Emine ŞAHİN/ Düzce University

Dr. Emre SATICI/ Bülent Ecevit University

Dr. Erhan YOSKA/ Erciyes University

Dr. Ergün LAFLI/ Doğuz Eylül University

Furkan KÜLÜNK/ Düzce University

Dr. Gülseren KANŞAHİN/ Sinop University

Gürdal ÇETİNKAYA/ Ankara University

Dr. İbrahim ERDOĞDU/ Niğde Ömer Halisdemir University

Dr. İlhan GÖK/ Gümüşhane University

Dr. İsmail YAŞAYANLAR/ Düzce University

Dr. Mehmet ŞEKER/ Düzce University

Dr. Mustafa KEŞKİN/ Erciyes University (Emeritus)

Dr. Mustafa SALEP/ Erciyes University

Dr. Nermin Zahide AYDIN/ Kilis 7 Aralık University

Onur Sadık KARAKUŞ/ Düzce University

Dr. Ökkeş NARİNC/ Namık Kemal University

Özden ARIKAN/ Ahi Evran University

Dr. Sabit DOKUYAN/ Düzce University

Dr. Tuna AKÇAY/ Hacı Bayram Veli University

Dr. Tülay METİN/ Bolu Abant İzzet Baysal University

Dr. Yüksel KAŞTAN/ Akdeniz University

CONTENTS

Research Articles

1

Is History Losing its Popularity as an Academic Discipline? A Case Study of USA and Nigeria

Tarih Bir Akademik Disiplin Olarak Popülerliğini Kaybediyor mu? Amerika Birleşik Devletleri ve Nijerya Örneği

Billy Agwanda

(183-197)

2

İkinci Dünya Savaşı Esnasında Eden ve Menemencioglu'nun Kahire'de Gerçekleştirdiği Görüşmelerin Türk Basınına Yansımaları

Reflections of the Meetings of Eden and Menemencioglu in Cairo During the Second World War on the Turkish Press

Mehtap Başarır-Neslihan Altuncuoğlu

(198-222)

3

Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)

Copper Mines In the Ottoman Empire (1453-1789)

Erdem Saka

(223-238)

4

Turkish Parliamentary Experience

Review of the Parliamentary Experience of Turkey from Ottoman to Republic Periods

Türk Parlamento Deneyimi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Parlamento Deneyimi Üzerine İnceleme

Saltanat Kydyralieva

(239-250)

5

Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği
Yardımlar

The Visit of the Nawab of Bhopal Sultan Jahian Begam to Istanbul and Her Aids to the Ottoman

Berna Korucu Üçüncü

(251-268)

6

Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler

The Greco-Persian Interactions in the Cult of Zeus

Farzad Abedi

(269-287)

7

Atatürk'ün Sofrası

Table of Atatürk

Abdullah Erdoğan

(288-295)

8

Osmanlı'da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği(1700-1750)

The Commercial Road System and Transportation in Ottoman: Konya Sample

(1700-1750)

Rümeysa Kars

(296-307)

9

Türkiye-Polonya İlişkilerinin Tesisinde Başlıca Dış Dinamiklerin Fonksiyonu

Functions of Major External Dynamics on the Establishment of Turkey-Poland Relations

Hadiye Yılmaz Odabaşı

(308-316)

10

Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: *Türk Sineması*
Cinema Publishing in the Ottoman Empire and First Known Turkish Cinema Newspaper:
Turkish Cinema

İsmail Arda Odabaşı

(317-350)

11

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks'
Era in Kerman

Kirman'da Selçuklu Dönemi'ne Ait Bir Anıt Olan Kral Atabak'ın Mezarının İncelemesi

Jamshid Roosta

(351-370)

Book Review

12

Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV (Ayanlar, Tanzimat,
Meşrutiyet)

Kitap İncelemesi/Book Review

Gürdal Çetinkaya

(371-373)

Editörden

Kıymetli Okuyucular

Journal of Universal History Studies (JUHS) Aralık sayısıyla karşınızdayız. Yeni sayımızda çeşitli konularda ve farklı dönemlere ait 12 bilimsel çalışmayı sizlere sunuyoruz. Bu çalışmaların içerisinde; Osmanlı, Cumhuriyet ve Selçuklu dönemine ışık tutan makalelerin yanı sıra, daha eski tarihler hakkında bizleri aydınlatan makaleler de yer almaktadır. Dergimizin üçüncü sayısının hazırlık aşamasında hem çalışmalarını dergimize yollayan yazarlarımıza hem de hakemlik yaparak derginin daha üst seviyelere çıkması için katkı sağlayan değerli hakemlerimize çok teşekkür ediyoruz. Dergi olarak en büyük amacımız; her yeni sayıda kendimizi geliştirerek bilim dünyasına katkı sağlayacak çalışmaları sizlere ulaştırmaktır. Diğer sayımız haziran ayında yayınlanacaktır. Kıymetli tarihçiler ve araştırmacıların çalışmalarını bekliyoruz.

Diğer sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı ve ilim dolu günler diliyorum...

Doç. Dr. Sabit DOĞRUYAN

Şef Editör

Aralık 2019/Düzce

From Editor

Dear Readers,

We are here with the December issue of our journal, Journal of Universal History Studies (JUHS). In our new issue, we present 12 scientific studies on various subjects and from different periods. In these studies, in addition to the articles that shed light on Ottoman, Republic of Turkey and Seljuk periods, there are also articles that enlighten us about the ancient history. We would like to thank both the authors who sent their Works to the journal during the preparation of the third issue of our journal and our valuable referees who contributed to the higher levels of the journal by refereeing. Our biggest goal as a journal; to develop ourselves in every new issue to contribute to the world of science. The next issue will be published in June. We expect the work of esteemed historians and researchers.

I wish you healthy and scientific days to see in our other issue...

Assoc.Prof.Dr Sabit DOKUYAN

Editor in Chief

December 2019/Düzce

Is History Losing its Popularity as an Academic Discipline? A Case Study of USA and Nigeria¹

Billy Agwanda²

İstanbul Commerce University, Graduate Student, Department of African Studies and International Relations, İstanbul, Turkey

Received-Accepted: 08.07.2019-06.09.2019

Research Article

Abstract

During the past few decades, there has been attacks directed towards the discipline of history especially from postmodernist scholars who continue to emphasize that history is simply a form of narrative with questionable objectivity. These writers construe history as human construct that signifies and facilitates our understanding of the past. Throughout the development in human societies, History was a fundamental pillar and was once conceived as a noble discipline reserved only for the Royal families and the Nobles surrounding them. However, the 21st century is recording one of the lowest points for the discipline which has increasingly come under threat from the transformations in the dynamics of the society fuelled by a deeply entrenched capitalist system that influences the choice of careers in modern day society. Consequently, History has been relegated to a selective subject as a complement to other disciplines that are perceived to have higher income capacities such as international studies and diplomacy. This paper therefore, attempts to examine the study of History as an academic discipline in the United States and Nigeria by identifying the causes for such diminishing popularity of History as an academic discipline.

Keywords: Education, United States, Nigeria, Decline, Teaching History

Tarih Bir Akademik Disiplin Olarak Popülerliğini Kaybediyor mu? Amerika Birleşik Devletleri ve Nijerya Örneği

Öz

Birkaç geçmiş on yıl boyunca, tarihin basit bir anlatım şekliyle objektifliğinin şüpheli olduğunu vurgulamaya devam eden özellikle post-modernist bilim insanları tarafından tarih disiplinine doğrudan saldırılar vardır. Bu yazarlar tarihi, bizim geçmiş anlayışımızı kolaylaştıran ve ifade eden insan yapısı olarak tefsir ederler. Buna rağmen, ilk olarak insan toplumları içindeki gelişimler üzerine tarih asil aileler ve onların etrafındaki soylular için soylu bir disiplin olarak tasarlanmış ana bir sütundur. Ne yazık ki, modern toplumda kariyer seçimini etkileyen derinden sağlamaştırılmış kapitalist sistem tarafından doldurulan toplumun dinamikleri içindeki dönüşümleri tehdit eden en düşük disiplin noktasını 21. yüzyıl kayıt altına alıyor. Sonuç olarak, tarih seçmeli bir konu olarak uluslararası çalışmalar ve diplomasi gibi yüksek gelir kapasitesine sahip olacağı algılanan diğer disiplinlerin bir tamamlayıcısı gibi aşağı bir mevkiye indirildi. Bu çalışma tarihin akademik disiplinini canlandırıcı bir ileri yol önererek ve böyle bir çöküşün sebeplerini açıklayarak Amerika ve Nijerya'daki çalışmaların çöküş analizini elde etmek için bir çalışma yapacak.

Anahtar Kelimeler. Eğitim, Amerika, Nijerya, Çöküş, Tarih Öğretimi

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² agwandabilly@gmail.com, , ORCID: 0000-0002-8915-6057

Introduction

In reference to a famous claim by Marcus Garvey that, “a people without the knowledge of their past history, origin and culture is like a tree without a root”, it is crystal clear that historical knowledge and thought is of great relevance in shaping the direction of our societies not only today, but also in the ages to come just as it has been through-time. Indeed, historical knowledge is key as it for instance, provides a premise on which we understand our forms of government and an understanding that informed decisions require that the masses be rational and knowledgeable. History facilitates this as it enables individuals to be well equipped with requisite knowledge for independent judgement on contemporary issues. In the absence of historical knowledge, it becomes easy for the masses to for instance, be persuaded by emotional appeals, charisma or commercials in making very important decision that have a direct impact on the society.

This paper has adopted the case studies of USA and Nigeria because they represent different dynamics both regionally and globally. The United States for one, has been at the helm of advancing the capitalist societal structure driven by among other tenets, the pursuit of maximum financial gains in any given socio-economic and political transaction. Notably, this capitalist ideology has developed and consequently been adopted across different regions globally. As is discussed further herein, the capitalist system to a very large extent has impacted significantly on the choice of careers that individuals seek. This trend has seen history included among the academic disciplines that have been relegated down the career pecking order. Nigeria on the other hand, is a key regional actor in Africa representing the continent as the most populous nation of 190 million people as of 2017 (UN Population Division, 2019) and Africa’s economic power house (International Monetary Fund, 2019). On the international front, it also represents a long list of developing countries. As such, both the USA and Nigeria also provide the perspectives of the study from developed and developing regions.

Following the industrial revolution that begun in Europe in the late 18th century (Goldstone, 2000, p. 332) to the age of globalization from the 20th century (Acosta, 2010, p. 6), there has been significant changes witnessed in organization of societies in regard to how knowledge is obtained and distributed down to the new generations. Societies have transformed in how politics and economics are conducted largely due to technological breakthroughs and new perspectives regarding social status that is dependent on career choices and financial status. The changes leading to the contemporary times, have notably impacted on how History as an academic discipline has been approached. The discipline is witnessing an increasingly popular thought that history has indeed become obsolete. Over the last decades, History unlike other disciplines, has continued to experience a steady decline in intellectual attention. It has become increasingly rare to experience historical debates, institute conferences that have historical themes, or witness competing output of historical intellectual works comparatively to the other intellectual disciplines in humanities and social sciences. Primarily, one of the biggest contributors to this phenomenon may be due to the underwhelming attention given by a majority of the modern historical scholars in trying to connect the historical past and the present.

Moreover, the generalizations commonly attached to historical knowledge further erodes the relevance of historical knowledge. The continuously poor structuring of historical questions for instance, when a student of history would perhaps ask how historical knowledge of the social structures during the Neapolitan society in the sixteenth century could help understand or perhaps shape the contemporary world, a historian perhaps wouldn't have much to say except to argue that it doesn't. However, this question, to avoid any twisted understanding ought to be moulded in the form of; how does the attempt to understand the social structure of such historical societies help to influence the ability to understand or even shape the modern society?

The existing circumstances in which modern day professional historians operate such as in schools, colleges, universities, public and private libraries and the modern nation-state academic print publishing systems are undergoing rapid, extensive and unpredictable changes. By the turn of the 22nd century, it is challenging to fathom what “doing history” would actually look like as technological advancements continue to dominate the world through visual media, cyberspace technologies and the global cultural exchanges. Therefore, in the complex modern world today, it is not just adequate to argue that the foundational relevance of historical knowledge is to broaden an individual's perspective and how it is a significant quality of the modern educated being. Yes, to this extent these assertions are adequately true, but emphatically, what the historical discipline requires is a transformation from the generalizations to issues of specificity. As such, a new analysis of historical thought needs to be able to address the link between the past and the present and, secondly, whether these experiences of the past and present are transferable.

In the past, there have been several studies conducted to examine the trends in historical studies from the elementary level of education in different regions across the globe. A study by Brophy, Vanstedright and Bridn (1993, p. 12) purposely to investigate the extent by which students understood history from the fifth grade discovered that the majority of the students perceived history as nothing more than past events or novels about important individuals in history; showed a lack of understanding of the relevance of teaching history or the nature of historical scholarship; and, there was confusion between the discipline of history and archaeology. Another study to examine the degree of intellectual historical thinking skills by both students and education practitioners in elementary schools yielded that both the students and teachers had acquired minimal historical thinking skills (Yeager and David, 1994, p. 4-8).

The current general trends being experienced in historical scholarship from the elementary levels of education to post-graduate studies is concerning to the discipline. Throughout the years, the discipline of History has produced some of the most influential scholars and leaders whose influences continue to shape how we conceptualize societal affairs today. While the 20th and 21st centuries have also produced equally influential Historical scholars who have and continue to influence our societies in one way or the other, the current trends witnessed in the discipline raises concern about the future of Historical studies by the turn of the century. It remains a reserve for future observation whether the 22nd century would reflect historical scholarship to the magnitude similar to the ancient historical scholars. Great historians such as Herodotus (484-425BC) who is acclaimed by Cicero as the “Father of History” provides classical literature that reflects a systematic collection of

historical materials, testing of the accuracy of such materials and organizing them to provide a flowing and vivid narrative of events as witnessed in his works, 'The Histories,' (Herodotus, 1998). Other reputable scholars with immense contribution to the discipline include; Thucydides (460-395 BC), Sallust (86 BC), Xenophon (430 – 354 BC), Ibn Khaldun (1332-1395. A.D.), Al-Masudi (circa 893), Jarir al-Tabari (839–923 A.D), Fernand Braudel (1902-1985), Ali Al'amin Mazrui (1933- 2014) and Fuad Köprülü (1890-1966).

This study adopts a rigorous qualitative method to gather secondary data and conduct a comprehensive analysis on the declining popularity of History as an academic discipline. Whereas there is still a wide gap in available literature, this paper has attempted to analyse reports from government institutions, publications from internationally recognised print media as well as published academic articles to examine the trends in enrolment of students in the discipline of History in the United States and Nigeria. A special focus is put on methods and techniques of teaching History and how this has impacted on the perception of the discipline.

Understanding the Definitions

History is vast as it spans beyond the present into the past, uncovering the activities of mankind in all aspects of social, political, economic, technological, cultural, artistic, religious and scientific life at both local and international levels. Historical phenomena such as wars, the emergence and decline of empires and societies alike, revolutions, natural disasters and great fortunes in human life that explain the present and forecast the future, are a subject matter of history. However, the definition of history continues to shy away from a singular universally accepted understanding, fundamentally because of the fact that the discipline of history is one that no academic expert can claim monopoly over. Moreover, this absence of monopoly over the discipline of history is because history is an integral part of the society because of its tendency to impact the society through the various direct transformations experienced by each and every member of the society at large. For instance, those who lived during the 19th century would comparatively have a different judgement of history to those who live in contemporary 21st century world despite that the events that led to these transformations being historical in nature.

Understanding the meaning of history requires systematic studies and analysis. From the earliest historians to modern day proponents of social sciences, the mainstream assumption is that they have the capacity to identify essential patterns in people's lives or the activities of collective social groups. As such, Kramer et al. (2007, p. 6), argues that historical thought is a form of creative cultural work that projects the past as a shaping influence on later historical events and in extension, providing an understanding on why the world is as it is. This is because, proponents of this argument believe that the occurrences in human societies and individual lives are a consequence of specific causes and it is the discovery of such patterns of causality that provide an understanding of history. According to Foster et al. (1999, p. 296), history is not a mere documentation of past activities, but rather a form of investigation that enhances meaning of our collective memories over time and purposed to facilitate the analysis, generation and reconstruction of past elements about ideas, people and events. Carr (1964, p. 16), argues that the interaction between facts and a historian is a continuous process of endless dialogue

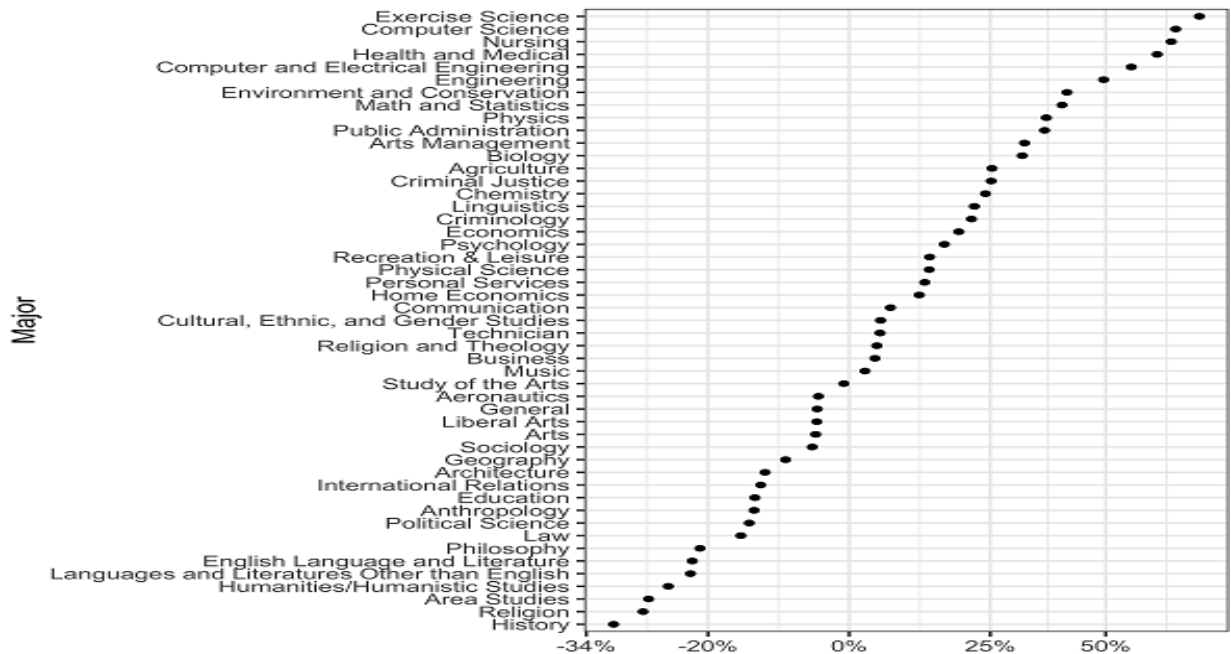
between the past and the present. Additionally, Rao (2000, p. 1) while emphasizing on the social role of history, conceives history as the memories of a society therefore, history provides a narrative of historical events that have shaped the present and future of humanity.

Evidence of decline in History as a discipline

i. United States

Active representation of History as an academic discipline in the United States commenced in 1893 when a panel of historians including former president Woodrow Wilson (1856-1924) made recommendations for an eight-year course from 5th grade to junior high school in History and subsequently, leading to the establishment of the American Historical Association in 1884 (Link, 1985, p. 4) to promote scholarship in History. In all the American public high schools, all students were expected to undertake a two-year course in both American and world history. However, today, this period has been reduced to one year dedicated to American history. Notably, over the last few decades, there has been less dedication awarded to the discipline of History in the United States public schools. According to Ravitch (1985, p. 14), a report by National Assessment of Educational Progress in 1970 revealed that 44, percent of students in the age bracket of 17 years understood what Cold War meant and that only 62 percent were knowledgeable that the Supreme Court had the capacity to declare Congressional acts as unconstitutional. By recognizing how Cold War is a fundamental aspect of American history, these statistics demonstrated the existence of low grasps of the historical knowledge possessed by students.

Change in degrees awarded 2011-2017

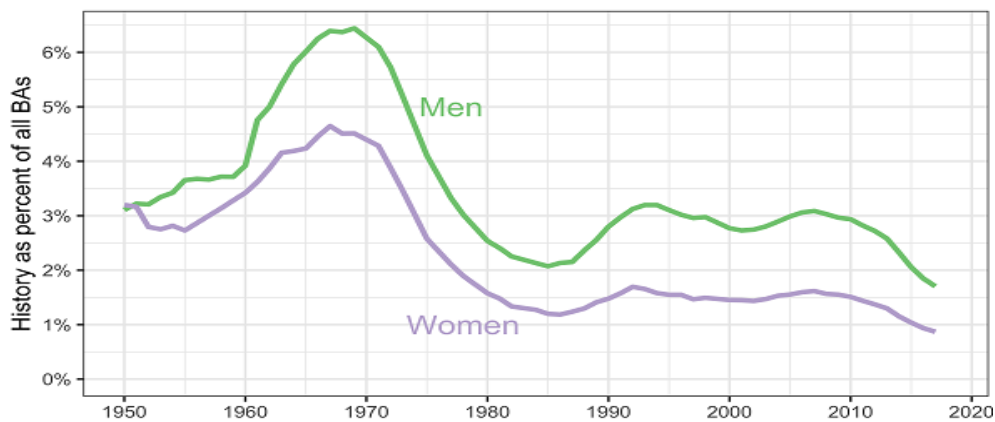
Sources: NCES IPEDS data taxonomy adopted from American Academy of Arts and Sciences

(2017)

Additionally, according to Schmidt (2018, p. 3), even before this daunting economic crisis, data collected between 1969 to 1985 represents a significant drop of about 66% making the period one of the lowest in terms of the decline of the discipline. As a percentage of college students in the US, Schmidt (2018) documents that History only accounts for about 5.3 degrees awarded out of 1000. This represents a decline from the statistics acquired in 1971 and 1993 that yielded 11.8 per 1000 and 7.6 per 1000 awarded degrees respectively (Schmidt, 2018p. 4). Moreover, empirical data collected in 2016 to examine the number of undergraduate degrees for the year 2014 revealed that the uptake of undergraduate studies had decreased consecutively for four years by 9 percent generally and by 13 percent in the leading universities in the country (Brookings, 2016, p. 2). This decline was also witnessed across the demographic categories. More specifically, there was a significant decline in women's interests partly due to the emergence of the pre-professional majors such as business and communications that attracted more interest from women. Consequently, the low rates of admissions in the 2014-15 academic year by a margin of 19 percent comparative to 2009-10 admissions in the bachelor's level as was indicated by the American Historical Association, is reflective that the graduating class of 2017 and 2018 had fewer graduates of History than previously witnessed in the class of 2014.

History's share of all US Bachelor's degrees since 1950

Source: IPEDS & HEGIS (2015)

The 2008 economic crisis turned out to be a baseline for the commencement of a pattern that was witnessed across the undergraduate education in the United States relative to admissions. According to Schmidt (2018, p. 3), history became the least academic discipline in terms of the number of admissions because the period recorded the steepest decline in the number of bachelor's degrees in History. Additional data from the US National Centre for Education Statistics (2008, p. 1), the number of history majors was recorded at 34,642 before the number further declined to approximately 24,266 in 2017.

Tworek (2013, p. 2), argues that this trend can perhaps be attributed to the consequences of increasing gender equality that influenced women to turn away from pursuing degrees that were allegedly considered as traditional feminine occupations. Moreover, Tworek (2013) argues that pre-professional degrees appealed as more

practical and applicable, and therefore, easier to gain employment and probably generate higher income. However, the anxiety over career prospects for students who decide to pursue History as a major is misguided. According to a research by the University of Texas (2018, p. 4), History majors often tend to translate to higher earnings compared to other fields such as psychology, ecology, neurobiology, zoology and English just to mention a few.

Indeed, the experience of History as an academic field in the United States was greatly influenced by the global economic crises that had a big impact in the direction of historical studies and in extension, humanities in general. According to Katz-Gerro (2012, p. 12), there have been significant budgetary cuts witnessed from both private and, or, public funding for Arts and Humanities research in exchange for projects and research that are deemed to be life-saving research. In overall, there has been extensive studies (Berner, 1973; Baker and Gutheil, 2011; Borgonovi, and O'Hare, 2004; and, Brinkley, 2009) that elaborate extensively on the impact of economic crises on research funding for Arts and Humanities. However, this paper gives cognizance that these researches were tailored to specific geographical localities.

ii. Nigeria

The attainment of independence by African countries marked the beginning in decline in interest for the discipline of history. Previously, the earlier generations of African political and military leaders as well as the general African civilian masses developed a strong understanding that history, and more specifically African history was compromised as it reflected to a large extent Eurocentric thought. African political leaders such as Kwame Nkrumah, Ahmed Toure, Muamar Gaddafi and Robert Mugabe viewed history as having served its purpose in facilitating the liberation of African countries from European colonialism (Mahadi, 2008, p. 22)

Nigeria has not been a different case. During the 1980s, academicians and even more specifically, historians, vehemently opposed the policies of president Babangida especially regarding the structural adjustment programmes introduced by the World Bank. During his regime, Government was introduced as an alternative subject to History in secondary schools. Mahammad (2006, p. 34), documents that, in 2003, president Obasanjo developed the National Economic Empowerment and Development Strategy economic policy that was vehemently opposed by historical scholars such as Bala Usman in Nigeria who published an open letter to the president about the government inconsistent policies. President Obasanjo reacted by labelling historians as troublemakers and began advocating for the scrapping of humanity courses (Mahammad, 2006, p. 27-37).

With Nigeria trying to industrialise, there has been a general preference for scientific and technical courses supported by economic dynamics at the expense of humanities. Disciplines such as History, have therefore been accused of not meeting the demands of the society and therefore, considered irrelevant as the world is rapidly advancing towards technology. It is imperative to note that the Nigerian governments specifically under the regimes of Babangida and Obasanjo, have been accused by historians as participating in the erosion of society's consciousness for the role they played in weakening the discipline of History in Nigerian institutions of learning. According to a report by National Commission for Education in Nigeria (NCCE, 2018, p. 17), there are

proposals to scrap history as one of the courses provided in various colleges under the justification that teachers with National College Education qualifications are involved in teaching in both primary and junior secondary schools, thus, there is no need for studying history in colleges. Additionally, Esedebe (2003, p. 15), documents that despite history being an important component or tool of instilling patriotism and nationalism in a state, the discipline has been relegated in Nigeria as it is no longer offered as a compulsory course in either primary or secondary levels of education.

The mainstream offensive on the study of history in Nigeria is also attributed to the assumptions of American trained educators, influence of institutions such as the Comparative Education Studies and Adaptation Centre (CESAC) and the Nigerian Educational Research Council (NERC) (Abijo, 1981, p. 11) backed by a powerful bureaucracy emerging from dictatorship. Lobbying by these institutions led to changes in curriculum with the introduction of social studies in primary and secondary school at the expense of a gradual elimination of history (Adeyinka, 1991, p. 13).

According to Esogbue (2008), instead of establishing History, specifically Nigerian or African history as one of the compulsory subjects in primary and senior secondary school, the government has opted to subject History as a selective subject. A majority of students opted to study Government instead of history leading to significant decline in enrolment as witnessed between 2002-2012 (West African Examination Council, 2013). Additionally, at the college and university level, the discipline of History is losing its popularity because it has to a large extent been merged with other disciplines such as African Studies, Diplomacy, International Relations and Strategic Studies (Esogbue, 2008). Moreover, the discipline of History has been criticized as having an extensive curriculum content and as such, the discipline is considered as too complex and therefore, difficult. According to Oluwatoki (2012, p. 3), History has not been given proper attention in the Nigerian education system. Ultimately, the contemporary challenges facing Nigeria such as election malpractices, political violence, ethno-religious conflicts, inter-state boundary conflicts and other challenges to nation-building project the failure to learn from History.

Discussion

Notably, the declining popularity of History comes from a combination of myths wrapped in advises to students, parents and found in mainstream discussions that are articulated by the state through legislative priorities. These myths are founded in misinformation about prospective lives of History majors that are painted to reflect a discipline that is plagued with either underemployment or unemployment. Increasingly, students tend to pursue majors with higher employment prospects in the science, technology, engineering, pre-professional courses and mathematics that has drawn them away from pursuing humanities such as History.

From the trends witnessed in the empirical data, this paper argues that economic and social changes in the society have significantly contributed to the declining popularity of History as an academic discipline. Today, the discipline has undergone massive fragmentation and, or overspecialization. As a consequence, there has been

a consistent loss of the academic appeal that was attached to the discipline during the classical era. The incapacity of the discipline to play a dominant role in addressing the challenges of the day through providing more intellectual figures in the society to engage in public debate is doing the discipline no service. When writing of history commenced in Greece during the 5th centuries, classical historians became key figures in the society by contributing to different discussions involving the society such and wrote extensively on wars such as the Peloponnesian and Persian Wars, foreign countries such as Egypt and Mesopotamia, local and regional history (Momigliano, 1978, p. 194). Today, Historians have not adequately taken the lead in public discussions which has been filled to a large extent by political commentators. While this does not necessarily mean that Historians must engage in television debates which oftenly are not best platforms for intellectual debate, more visibility of the discipline to the public ought to take advantage of the print media such as newspaper commentaries and periodical releases so as to express the wider intellectual culture of the discipline.

In a book volume of essays “What is History Now?” by Cannadine (2002, p. 3-14), there exists a comparative difference to the work of Carr (2018), “What is History?”. Whereas Carr’s (2018) has been subjected to debate, it nonetheless depicts coherency that ought to be associated with the study of any discipline. However, while this paper appreciates that a volume containing a collection of essays may not yield unity of a given volume, what has been exhibited in the essays by Cannadine (2002), is History not as collection of fragments but rather, as a discipline buried in different facets. The significance of this reference is that the book has consequently depicted History as a discipline that has become extremely specialised by attracting minimal intellectual coherency that commands respect. It therefore is increasingly cumbersome to know the commonality that is shared by graduates of History similar to other disciplines such as Psychology.

In light of these, there is indeed an urgent need to redress the discipline of History in order to attract more students to the department. Firstly, the history program must be reconstituted as a program that has reputation for rigor. Departments of History need to rethink on how to meet the expectations of new-generation students for the program. There is dire need to embrace transformation that will strengthen the departments in order to reassure prospective students that the program is structured to facilitate academic achievement and professional development.

Secondly, there should be a movement away from extensive overreliance on the mandatory introductory courses to recruit students to the department and emphasis placed on previous academic credentials (Ludvigsson and Booth, 2015, p. 18-19). For decades most departments of history have relied upon these introductory courses as the recruitment tool for history majors. However, college and university education has extensively transformed over the last decades such that, students who gain admission to the bachelor’s degree programs may have previous course credits from either community colleges, dual or concurrent enrolment. As such, it is imperative that departments of history expand beyond the on-campus introductory courses. But even more importantly, findings by several studies across different academic backgrounds have emphasized that there ought to be some aspects of direct engagement or coordination between faculty peers to identify and facilitate students who may be strongly interested in pursuing historical studies (Cliffordson, 2008; Morgaman et al., 2002;

Urban et al., 1999; Martin et al., 2001; Tumen et al., 2008). Additionally, even as there are increasing choices for students, facilitating double majors for history alongside other peer departments will improve enrolment in the department.

Thirdly, there needs to be changes in the general education curriculum towards a system that seeks to advance the introductory courses beyond mere surveys of extensively broad topical issues and more towards emphasis on rigorous and effective training in core concepts and historical thinking. According to Mikaelian (2014, p. 4), historians need to develop communication skills for proper dissemination of Historical thought; nurture historical skills which have become a basis for many career paths; and, be able to outline the range of occupations especially to undergraduate students. Barton et al. (2011, p. 21) documents that the type of history taught in schools narrowly applies focus on issues such as marginalization of minority groups, women or members of a particular working class. However, the teaching of history ought to allow students to become critical thinkers and readers of history.

Teaching history ought to transform the conceptions of the discipline fundamentally by facilitating a change in historical thinking by students to identify and analyse the essential historical questions about the past. In this sense, understanding of history is therefore not conceived as an end in itself and rather as a way to improve the abilities and capacities of students to internalize the complex nature of past human experiences. The study of History should a platform for transmitting or socializing students from different socio-economic, ethnic or racial backgrounds into the mainstream world views, culture and, or, values. It should be an enabler for students to familiarize themselves with their own heritage, cultural backgrounds and identity as well as those of other cultures and world perspectives. According to Yilmaz (2008, p. 42), History should be a platform through which individuals develop to appreciate cultural pluralism and tolerance towards other different groups in the society and as such, should be an important aspect of education in all societies. More comprehensively, Historical discipline should be taught as an essential discipline that develops the abilities of students to critically evaluate the perspectives of other people; provide historical knowledge, skills and procedures through the capacity and ability to differentiate opinions and facts, distinguish bias and prejudices. These considerations result in establishment of history as an active, a rigorous discipline and more attractive to students.

Conclusion

Historiography as a branch of history that emerged in the 19th century Europe (Klein, 2000, p. 127; Stern, 1970, p. 171) provides an important platform through which the development of historical writing can be traced from the ancient times to modern day as it incorporates the changing techniques in the writing of history, the stages of development in historical writing and even more importantly in the context of this paper, the transformation or change in attitude towards the nature and understanding of history as a discipline itself. Therefore, by acting as the lenses through which the understanding of the past is represented, the modern-day historical scholars must be at the peak of their professional strata so as to have a reasonable understanding on how

particular subjects or issues that they are discussing have been approached in the past and how they are conceived in the present. It becomes imperative that there needs to be a broader understanding of historiography in order to improve on or advance the already existing historiographical knowledge that has taken place in the last decades and reaffirm History as a rigorous intellectual discipline.

In conclusion, the current decline in popularity of history majors appears to be driven by structural changes in the incredibly diverse landscape of higher education, national economies, local variables that reflect the consequences of actions and policies at several levels, and longer-term demographic shifts. It will be at least a few years before we can see how faculty and administrators' efforts to revitalize and promote history undergraduate programs will influence the size of future history cohorts and the quality of their learning. In the meantime, the trends witnessed in both Nigeria and the United States are reflective of a wider concern that the discipline of History is facing numerous and very significant challenges which need to be countered through consistent debates both in institutional setting and the larger public discourse. Amongst other key issues, the debate that surrounds revitalizing the discipline should be inclusive of brainstorming on how to improve on professional development opportunities, access to historical resources, continuity of the discipline and strengthening departments of History through adequate funding. This is not the first time that the survival of History as an academic discipline has been challenged, such attempts were witnessed in the 1960s and were shot down. The threat may be greater today, but with commensurate commitment, History will stand the test of time.

References

- [1] Acosta, O., & Gonzalez, J. I. (2010). A Thermodynamic Approach for the Emergence of Globalization. In *Globalization-Today, Tomorrow*. Intech Open
- [2] Adeyinka, A. A. (1991). The 6-3-3-4 education systems and the drive for self-employment in Nigeria. *Nigerian Journal of Educational Foundations*.
- [3] Abijo, A. O. (1981). An Evaluation of the Comparative Education Study and Adaptation Centre (CESAC), Chemistry Programme, M. Ed (Doctoral dissertation, Dissertation, Institute of Education, University of Ibadan, Ibadan).
- [4] Akpan, C. P. (2018). Educational Planning in Nigeriap. A Historical Perspective.
- [5] Barton, K. C., & Levstik, L. S. (2011). *Doing historyp. Investigating with children in elementary and middle schools*. Routledge.
- [6] Baker, J.O., Gutheil, T.G. (2011) "'Are you kidding?'p. Effects of funding cutbacks in the mental health field on patient care and potential liability issues", *Journal of Psychiatry and Law*, Vol. 39, No. 3, pp. 425-440
- [7] Berner, S. (1973). The Relevance of History. *The History Teacher*,7(1), 30-36. doi.p.10.2307/491200
- [8] Brinkley, A. (2009) "The Landscape of Humanities Research and Funding". Available fromp. <http://www.humanitiesindicators.org/essays/brinkley.pdf>
- [9] Brophy, J., Vanstedright, B & Bredin, N. (1993). What to Entering Fifth Grade Know about U.S History? *Journal of Social Studies Research*, 16 (17), pp 2-19.
- [10]Borgonovi, F., O'Hare, M. (2004) "The impact of the National Endowment for the Arts in the United Statesp. institutional and sectoral effects on private funding", *Journal of Cultural Economics*, Vol. 28, No. 1, pp. 21-36
- [11]Julia Brookins, "New Data Show Large Drop in History Bachelor's 11. Degrees," *Perspectives on History*, March 2016, <http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/march-2016/new-data-show-large-drop-in-history-bachelors-degrees>
- [12]Cannadine, D. (Ed.). (2002). *What is history now?.* Springer.
- [13]Carr, E. H. (2018). *What is history?.* Penguin UK.
- [14]Clery, D. (2007) "Research fundingp. U.K. cutbacks rattle physics, astronomy", *Science*, Vol. 318, No. 5858, pp. 1851
- [15]Cliffordson, C. (2008). Differential prediction of study success across academic programs in the Swedish contextp. The validity of grades and tests as selection instruments for higher education. *Educational*

Assessment, 13(1), 56-75.

- [16]Esedebe, P. O. (2003). Reflections on history, nation-building and the university of Nigeria. An inaugural.
- [17]Esogbue, E. (2008). How Nigerian Leaders Try to Re-write, Kill History and Removing it From School Curriculum for Selfish Reasons. Retrieved fromp. <http://www.articlesbase.com/college-and-universityarticles/how-nigerian-leaders-try-to-rewrite-kill-historyand-removing-it-from-school-curriculum-for-selfishreasons-490408.html>
- [18]Foster, S. J., & Yeager, E. A. (1999). " You've got to put together the pieces"p. English 12-year-olds encounter and learn from historical evidence. *Journal of Curriculum and Supervision*, 14(4), 286.
- [19]Goldstone, J. A. (2002). Efflorescences and economic growth in world historyp. rethinking the " Rise of the West" and the Industrial Revolution. *Journal of world history*, 323-389.
- [20]Herodotus, M. J. (1998). *The histories* (Vol. 1, p. 132). Oxfordp. Oxford University Press.
- [21]Howard Smead. "The Decline of Historical Thinking". H-Adjunct. 02-06-2019. <http://networks.hnet.org/node/3447/discussions/3674642/decline-historical-thinking>
- [22]International Monetary Fund. *World Economic Outlook*. 2019 https://www.imf.org/external/datamapper/PPP_GDP@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD/AFQ
- [23]Jenkins, B. (2009) "Cultural spending in Ontario, Canadap. trends in public and private funding", *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 15, No. 3, pp. 329-342
- [24]Katz-Gerro, T. (2012) "Do individuals who attend the arts support public funding of the arts? Evidence from England and the USA", *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, Vol. 4, No. 1, pp. 1-27
- [25]Klein, K. L. (2000). On the emergence of memory in historical discourse. *Representations*, 69, 127-50.
- [26]Kramer, L., & Maza, S. C. (2007). Introductionp. *The Cultural History of Historical Thought*. In *A Companion to Western Historical Thought* (pp. 1-12). Wiley Blackwell.
- [27]Levstik, I. & Barton, K. (1994). "Back when Goal was Around and Every" elementary children's understanding of Historical Time, Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association.
- [28]Link, A. S. (1985). *The American Historical Association, 1884-1984p. Retrospect and Prospect*. *The American Historical Review*, 90(1), 1-17.
- [29]Ludvigsson, D., & Booth, A. (2015). *Enriching History Teaching and Learningp. Challenges, Possibilities, Practicep. Proceedings of the Linköping Conference on History Teaching and Learning in Higher Education*. In *The Linköping Conference on History Teaching and Learning in Higher Education*, May 2014. ISAK, Linköpings universitet.

- [30]Mahadi, A. (2008). Who is afraid of History. *Gombe Studiesp. Journal of Gombe State University*, 1.
- [31]Martin, Y. M., Maclachlan, M., & Karmel, T. (2001). Postgraduate completion rates. Department of Education, Training and Youth Affairs, Higher Education Division.
- [32]Mikaelian A. (2014) "Department Specializations and the History Majorp. What We Learned from the AHA's 2014–15 Directory," *Perspectives on History*, October 2014, <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/october-2014/department-specializations-and-the-history-major>.
- [33]Morgaman, Philip, Desai, Akshay, Leone, Diane, McIntyre, Bob, Moore, Edwin, & Stuart, Jacob (2002) Postsecondary progression of 1993–94 Florida Public High School graduatesp. 2002 update. Tallahassee, FLp. Florida State Council for Education Policy, Research and Improvement
- [34]Momigliano, A. (1978). The Historians of the classical world and their audiences. *The American Scholar*, 193-204.
- [35]Muhammed, A.S. (2006) *Obasanjop. The Lust for Power and its Tragic Implications for Nigeria*, Kaduna, Vanguard Publishers Ltd., 2006, pp. 27-37
- [36]Oluwatoki, J. (2012). An interview with Mojeed Alabi on Nigeria is suffering repercussion of neglecting History in secondary schools" <http://nationalmirroronline.net/index.php/education/34711.html>
- [37]Rao, B. V. (2012). *World history from early times to AD 2000*. Sterling Publishers Pvt. Ltd.
- [38]Tumen, S., Shulruf, B., & Hattie, J. (2008). Student pathways at the universityp. Patterns and predictors of completion. *Studies in Higher Education*, 33(3), 233-252.
- [39]Tworek H. (2013). The Real Reason the Humanities Are 'in Crisis'. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/education/archive/2013/12/the-real-reason-the-humanities-are-in-crisis/282441/>
- [40]Ravitch, D. (1985). Decline and fall of teaching history. *New York Times*, 17.
- [41]Stem, Fritz. "HISTORY AS AN ACADEMIC DISCIPLINEp. Prospectuses of *Historische Zeitschrift*, *Revue Historique*, *English Historical Review*." In *The Varieties of History*, pp. 170-177. Palgrave, London, 1970.
- [42]United Nations Population Division. *World Population Prospectsp. 2019 Revision*
- [43]Usman, Y.B "Are you serious about NEEDS, Mr. President?", Open Letter to President Olusegun Obasanjo on the National Economic Empowerment and Development Strategy, 13th April 2004
- [44]University of Texas (2018). *Sapping Attentionp. Digital Humanities*sp. Using tools from the 1990s to answer questions from the 1960s about 19th century America.

- [45]Urban, M., Jones, E., Smith, G., Evans, C., Maclachlan, M., & Karmel, T. (1999). Completionsp. Undergraduate academic outcomes for 1992 commencing students. Higher Education Division, Department of Education, Training and Youth Affairs, Occasional Paper Series, (99-G).
- [46]Yilmaz, K. (2008). A vision of history teaching and learningp. Thoughts on history education in secondary schools. *The High School Journal*, 37-46

İkinci Dünya Savaşı Esnasında Eden ve Menemencioğlu'nun Kahire'de Gerçekleştirdiği Görüşmelerin Türk Basınına Yansımaları¹⁻²

Mehtap Başarır³

Harran University, Lecturer, Şanlıurfa Vocational School Of Social Sciences, Şanlıurfa, Turkey

Neslihan Altuncuoğlu⁴

Erciyes University, Assistant Professor, Department of History, Kayseri, Turkey

Received- Accepted: 28.02.2019-27.05.2019

Research Article

Öz

Çalışmanın konusunu, İkinci Dünya Savaşı döneminde, cephelelerde üstünlük elde etmeye başlayan Müttefiklerin, 1943 yılında, Almanya'ya kısa sürede yenilgiye uğratmak amacıyla Türkiye'yi işgücü kaynağı şeklinde değerlendirmeleri neticesinde İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu arasında Kahire'de gerçekleştirdikleri görüşmeler oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, 5-6 Kasım 1943 tarihinde Kahire'de başlayan iki müttefik ülkenin dışişleri bakanları görüşmelerine odaklanılacaktır. Bu odaklanma neticesinde çalışma, görüşmelerin başladığı sırada Türkiye basınında ve dış basında yapılan yorum ve değerlendirmelerin kamuoyuna sunumunun tespitini amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında, Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Şubesi'nde, belge tarama metoduyla dönemin ulusal basınında yer alan haberlerin ve özellikle de başyazarların değerlendirmeleri üzerinden elde edilen bilgilerle sürecin işleyişi aktarılmaktadır. Sonuçta anlaşılmaktadır ki, Kahire Görüşmeleri sonrasında yayınlanan resmi tebliği, Ankara ve İstanbul basını farklı değerlendirmelerle ele almaktadır. Çalışma, Kahire Görüşmeleri'ni, dönemin basını üzerinden anlatmasıyla alan yazında özgün bir çalışma konumunu barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, 1943 Kahire Görüşmeleri, Anthony Eden, Numan Menemencioğlu, Türk Basını.

Reflections of the Meetings of Eden and Menemencioğlu in Cairo During the Second World War on the Turkish Press

Abstract

The subject of this study is, in scope of the Allied began to gain power at the fronts and they evaluated Turkey as a manpower resource in order to defeat Germany in a short time, and as a result of this the meetings which made by British Foreign Minister Eden and Turkey's Foreign Minister Menemencioğlu at the Second World War period and took place in Cairo. In this context, the study will focus on the negotiations of the foreign ministers of the two Allied countries, which started in Cairo on 5-6 November 1943. As a result of this focusing, the study aims to detect the presentation of the evaluations and comments both in Turkey's and foreign press to the public when negotiations begin. Within the scope of this aim, by using the document scanning method in the National Library Periodical Publications Department, the implementation of the process is explained in the light of the informations obtained from the national press of that era, especially the reviews of the editorials. In conclusion, it is understood that Ankara and Istanbul press apply the official communiqué which was published after the Cairo Interviews with different evaluations. The study includes an originality that is different from its peers in the literature, because it's explaining the Cairo meetings from the press of the era.

Key Words: The Second World War, 1943 Cairo Meetings, Anthony Eden, Numan Menemencioğlu, Turkish Press.

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² Bu çalışma Erciyes Üniversitesi BAP birimi tarafından SDK-2016-7048 kodlu proje ile desteklenen "Türk Basınında İkinci Dünya Savaşı (Tan, Ulus, Cumhuriyet, Akşam Gazeteleri Örneği)" başlıklı doktora tezinin ilgili bölümlerinden türetilmiştir.

³ basarirmehtap@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6317-7469

⁴ altuncuoğlu@erciyes.edu.tr, ORCID:0000-0002-3244-5077.

Giriş

Basın çağdaş demokrasinin en önemli unsurlarından biridir. Bu nedenle dördüncü kuvvet sayılır. Demokrasilerde basının en önemli işlevi, halkı tarafsız biçimde bilgilendirmek ve çeşitli alanlarda doğru tercihler yapmasına katkıda bulunmaktır. Dördüncü kuvvet denilen basın, bazen kamuoyunun yönlendirilmesinde neredeyse birinci kuvvet gibi rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde de gerek Türkiye basınında gerekse dış basında yapılan yorum ve değerlendirmeler olayların kamuoyuna sunumunun tespitini amaçlamaktadır (Öymen, 2014, s. 14).

İkinci Dünya Savaşı bir tarafta Almanya ile Japonya ve İtalya, diğer tarafta ise İngiltere, Fransa, ABD ile Rusya arasında cereyan etmiş ve tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da Almanya'nın mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır (Sander, 2016, s. 119).

Bu savaşta Türkiye ise kaderini ve geleceğini, savaşın başında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifakla, “Barış Cephesi” yani Müttefik Cephe'ye bağlamıştır (Esmer, Sander, 1996, s. 138). Bu bağlanmada Türkiye, kendisine yönelik tehlikenin birinci derecede Akdeniz devleti olan İtalya'dan geleceğini, Amavutluk'un İtalya tarafından işgalinin Çanakkale için büyük bir tehlike teşkil ettiğini düşünerek ittifakının yönünü belirlemiştir (Aydemir, 1967, s. 115). Ayrıca ikinci tehlikenin yine 12 Ada'ya sahip İtalya tarafından, Balkanlardan geleceğine inanan Türkiye, bir ittifak antlaşması imzalamak üzere İngiltere ve Fransa ile görüşmeler yürütürken, Sovyet Rusya'nın da üçlü ittifaka gireceğine dair inancını korumuştur. Böylelikle Türkiye, bir şekilde İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya'nın Almanya'ya karşı ortak bir cephe kurlmalarını ummuş ancak Sovyet Rusya'nın Batı ülkeleriyle yürüttüğü görüşmeleri keserek, 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Saldırmazlık Paktı imzalaması üzerine hayal kırıklığına uğramıştır (Aydın, 2014, s. 417-418).

Nitekim Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan bu antlaşma, Türk dış politikası açısından ve özellikle Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri açısından önemli bir gelişmeydi. Sovyet Rusya, Almanya ile anlaşmadan önce 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması hükümleri gereğince, anlaşmanın birinci maddesi, taraflardan birine bir saldırı olunca ötekinin tarafsız kalacağını belirtmekle ortaya bir “Tarafsızlık” yükümü koymuş ve bu bağlamda Türkiye'ye bilgi vermesi gerektiği hâlde bunu bile yapmamıştır (Soysal, 1983, s. 264-265)

Neticede Alman-Sovyet yakınlaşması, Türkiye'nin kuzeydeki emniyet şeridini ortadan kaldırmasının yanı sıra, Türkiye'yi, Almanya'nın müttefiki durumunda olan İtalya'nın karşısında adeta yalnız bırakmıştır. Sovyet dış siyasetinde meydana gelen bu değişikliğe rağmen, Türk Hükûmeti, Sovyetler Birliği ile hâlâ bir pakt yapabileceğine dair ümidini korumuştur (Türkkaya, 1965, s. 23-24). Çünkü Türkiye, bu tarihe kadar İngiltere ve Fransa ile savaş öncesi işbirliği görüşmeleri yaparken, Sovyetler Birliği'nin de Almanya'ya karşı Batılı devletlerin yanında yer alacağını beklemekteydi. Oysa Sovyetler Birliği Almanya ile anlaşınca Türkiye, İngiliz-Fransız bağlılığında kalmakla Sovyetler Birliği ile ilişkilere devam etmek arasında çok zor bir seçim yapmak zorunda kaldı. O güne kadar İngiltere ve Fransa'yla olan yakınlaşmasını sürekli olarak Sovyet dostluğuyla bağdaştırmaya çalışan Türkiye açısından bu gelişme yeni ve çok zor bir dönem açıyordu. Üstelik 23 Ağustos'taki pakt, bir Türk-Sovyet ittifakını çok zorlaştırmıştı. Türkiye, o güne kadar tehlikenin öncelikle Akdeniz'den, ikinci derecede de

Balkanlar'dan geleceğini düşünmüştü. Oysa şimdi Milli Mücadele'den beri yakın ilişkiler sürdürdüğü Sovyetler Birliği ile yolları ayrılıyor ve değişen şartlar altında güvenliği için iki Batılı devletin garantilerine güvenmesi gerekiyordu. Buna rağmen Türkiye, imzaya hazır hale gelen Üçlü İttifak'a (Türkiye-Fransa-İngiltere) ters düşmeyen bir Sovyet ittifakından umudunu kesmedi (Ertem, 2010, s. 253).

Böylece Türkiye, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ittifaka koydurduğu ikinci ek protokolle, antlaşma hükümleri ile kabul edilen yükümlülüklerinden doğan taahhütlerin kendisini Sovyet Rusya ile savaşa sürüklemeyeceği noktasında bir güvence tesis etme ihtiyacı hissetmiştir (Akandere, 1988, s. 273). Karal'a göre, Türkiye'nin bu bağlamda imzaladığı antlaşma tam manasıyla bir savunma antlaşmasıdır (Karal, 1974, s. 226). Netice de Üçlü İttifak, bir savunma antlaşması biçiminde nitelendirilse de, Türkiye, artık tarafsız olmaktan çıkacak ve Batı ittifakı içinde birtakım askeri yükümlülükler altına girecektir (Koçak, C.1, 2010, s. 282).

Üçlü İttifak'ın ardından hem İngiltere hem de Fransa ile iktisadi ve mali antlaşmalar imzalayan Türkiye, bu sayede, büyük oranda maddi yardım ve savaş malzemesi de sağlayacaktır. Zaten İngiltere de bir savaş durumunda stratejik öneminden dolayı müttefikleri olarak yanında görmek istediği Türkiye'ye gereken yardımları yapmaya karar vermiştir. Ne de olsa Türkiye'nin dış ticareti uzun yıllardan beri, Orta Avrupa devletlerine, bu arada büyük ölçüde Almanya'ya bağlanmıştı. Bu durum Türkiye tarafından İngiltere'ye farklı zamanlarda ve sık sık önemle hatırlatılmıştı. Türk hükümetinin ısrarlı talepleri sonunda, İngiltere, bir savaş durumunda Türkiye'yi müttefikleri olarak görmek istiyorsa, stratejik öneminden dolayı, ona gereken yardımları yapmaya karar verdi. Aksi halde, dış ticaretinin Mihver devletlerine özellikle de Almanya'ya olan bağımlılığı neticesinde Türkiye, Batılı devletlerin yanından uzaklaşabilirdi (Koçak, C.1, 2010, s. 285- 287).

İş bu halde mevcut savaş döneminin Türk politika yürütücüleri ise, özellikle müttefikleri İngiltere'yi, onların haklı davalarını desteklediklerini ancak gerçek manada da savaşa dâhil olmayarak onların çıkarlarına hizmet ettiklerini anlatarak ikna ederken, aynı ikna metodunu Sovyet Rusya ve Almanya'ya karşı da kullanmışlardır. Böylece Türkiye'nin, İngiltere, Almanya ve Sovyet Rusya arasında yürüttüğü "denge politikasıyla" bir nevi savaş dışı kaldığını belirtebiliriz (Yılmaz, 1999, s. 19).

1939-1945 yılları arasında üç büyük gücün, İngiltere, Almanya ve Sovyetlerin baskısına maruz kalan Türkiye, bu savaşı Avrupa'nın kendi çelişkileriyle yarattığı düşüncesiyle hareket özgürlüğünü koruyarak, savaşın dışında kalabilmiştir (Deringil, 2014, s. 271). Hareket özgürlüğünü korumak adına Türkiye, sadece İngiltere ile değil Almanya ve Sovyet Rusya ile de bir takım antlaşmalar imzalamıştır. Almanya'nın Balkanlara girmesi neticesinde Alman tehdidini yakından hisseden Türkiye'ye müttefikleri İngiltere'nin, Almanya ve Sovyetlerin kendisine saldıracağı ve bu iki güç arasında paylaşılacağını ileri sürmesine karşın; Almanya, Bulgaristan'a gerçekleştirdiği askeri hareketin Türkiye'ye yönelik olmadığını belirterek, Türkiye'ye bir güvence vermiştir (Özgüldür, 1993, s. 143). Bu esnalarda ardı sıra mart ayında Adolf Hitler ve İsmet İnönü arasından gerçekleşen mektuplaşmalar, 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nı doğurmuştur (Esmer, Sander, 1996, s. 157). Mart 1941 tarihinde başlayan Türk-Alman yakınlaşması ile birlikte Türk hükümeti, aynı evrede, Almanya'nın Balkanlarda giriştiği eylemlere karşı bir denge oluşturmak amacıyla Sovyet hükümetiyle de 25

Mart 1941'de ortak Saldırmazlık Antlaşması imzalamıştır. Türkiye ile bir saldırmazlık antlaşması imzalayan Sovyet Rusya'nın bu dostça tavrı ise Alman saldırısını topraklarında durdurup, anavatan topraklarından Almanların temizlenmesine kadar devam edecektir. Çünkü Sovyet Rusya, Alman ileri harekâtı kendi topraklarında derinleştikçe, Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa dâhil olmasını talep edecek, ancak bu talebini hiçbir zaman kendisi yapmayacak, araya hep İngiltere'yi koyacaktır (Gürün, 1991, s. 239).

Ancak diğer taraftan 1943 yılından itibaren, Müttefiklerin Kuzey Afrika'da başarılı olması ve Kızıl Ordu'nun Stalingrad'ta Alman ordusunu mağlup etmesiyle Türkiye üzerinde takip edilen Müttefik ve Mihver Devletleri'nin politikaları değişikliğe uğramıştır. Bu evrede Müttefikler, Türkiye'nin kendi saflarında savaşa girmesini arzularken; Mihver güçleri de savaşın bu son aşamasında Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmesini istemişlerdir. (Koçak, C.2, 2010, s. 141). Bu bağlamda şartları kendi lehlerine değiştiren Müttefikler, Türkiye'yi bir iş gücü kaynağı olmaktan ziyade, Müttefik birlikler ve uçaklar için ileri bir üs olarak nitelendirmeye başlamışlardır (Zürcher, 2010, s. 204).

Müttefikler, ikili veya çoklu düzeyde düzenledikleri askeri konferanslarda, Almanya'nın kesin yenilgisi için Türk topraklarından ve üslerinden faydalanmalarının gereğini vurgulamışlardır (Uçarol, 2015, s. 878; Armaoğlu, 2016, s. 350).

Bu askeri konferansların ilki olan Kazablanka Konferansı'nda Müttefik ülkelerin ortak kararı etrafında, İngiliz Başbakanı Winston Churchill, Türkiye'yi savaşa dâhil edebilmek için Müttefikler adına geldiği Adana'da, İnönü ile görüşmüş, fakat Türk heyetini, ülkelerinin savaşa girmesi noktasında ikna edememiştir (Yılmaz, 1999, s. 22). Ancak diğer taraftan Adana Konferansı ve bu konferansta alınan kararlar, savaş içinde ve sonrasında Türk dış siyasetini etkileyecek niteliktedir. Çünkü Alman ve Sovyet tehlikesini göz önünde tutarak tarafsızlığını sürdürmeye gayret eden Türkiye, bu kez, Müttefikler lehine tarafsızlık politikası takip ederken, aynı zaman zarfında savaşa girmesi için Müttefiklerin artan baskısıyla da karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, Moskova'da düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansında, Müttefikler, Türkiye'den önce hava üslerini kullanma izni elde etmeye, ardından, yani 1943'ün sonlarına doğru da Türkiye'nin savaşa katılması için girişimde bulunmaya karar vermiştir (Uçarol, 2015, s. 914; Armaoğlu, 2016, s. 352).

Moskova Konferansı'ndan sonra, Türkiye üzerinde baskısını artırmaya devam eden İngiltere bu defa Dışişleri Bakanı Eden ile Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun Kasım 1943'te Kahire'de bir araya gelmelerini sağlayacaktır. Bu görüşmelerde Eden, Türkiye'den yıl sonuna kadar savaşa dâhil olmasını ve Müttefiklerin Ege'deki havaalanı ve üslerden yararlanmasına izin vermesini talep etmiştir (Güvenir, 1991, s. 189-190).

Bu çalışma söz konusu görüşmelere ilişkin şu araştırma soruları üzerine kurgulanmıştır:

- i. Kahire Görüşmeleri'nde hangi konular gündeme alınmıştır?
- ii. Bu görüşmelere ilişkin kamuoyuna sunulan haberler nelerdir?
- iii. Dönemin basınında, köşe yazarlarının, görüşmeye ilişkin değerlendirmeleri nasıldır?

1. Eden-Menemencioğlu Görüşmeleri'nin Kahire'de Başlaması ve Gelişimi

Moskova Konferansı'nın hemen ardından (Cumhuriyet, 3 Kasım 1943, s. 1). İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Eden tarafından yapılan “dostane” davet üzerine Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, 2 Kasım'da Ankara'dan ayrılarak Kahire'ye hareket etmiştir. Menemencioğlu'nun heyeti içerisinde Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Cevat Açıkalın, Dışişleri Bakanlığı Özel Kalem Müdürü Şadi Kavur, Genel Sekreterlik Özel Kalem Müdürü Turgut Menemencioğlu ve Şube Müdürlerinden Zeki Sirmen yer almaktadır. Ayrıca İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Knatchbull Hugessen de Menemencioğlu'na eşlik etmiştir (Vakit, 3 Kasım 1943, s. 1). Bu buluşma hakkında Reuter Ajansı'nın diplomatik muhabiri, görüşmenin Eden tarafından yapılan davet üzere tertip edildiğini kaydederek, Kahire Görüşmeleri'ni, Moskova Konferansı'nın bir neticesi biçiminde değerlendirmektedir (Vatan, 4 Kasım 1943, s. 1). Bu tarz değerlendirmeler Manchester Guardian gazetesinin siyasi muhabiri tarafından da kamuoyuna taşınmıştır:

“Türkiye tarafsızlığının bir önemi vardır. Özellikle Türkiye, İngiltere'nin müttefiki olduğu gibi Rusya ile antlaşmalara dayanan münasebetlerini sürdürmektedir. Diğer taraftan Türkiye Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu'ndan faydalanmaktadır. Muhariplik vasfı ayrı olmak üzere Türkiye Birleşmiş Milletler camiasına dâhildir. Bu itibarla Türkiye'nin Moskova Konferansı ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye, Moskova toplantısı hakkında bu konferansa katılanlardan doğrudan doğruya malumat almak istemekle haklıdır.”

Reuter'in siyasi yazarı biraz daha açıklayıcı bir değerlendirme yaparak, Kahire Görüşmeleri'yle Müttefiklerin Türkiye'den birtakım istekleri olabileceğini aktarmaktadır:

“Moskova tebliğinde zikredilen Almanya'ya karşı yapılan harbin kısıtlanması için alınacak tedbirler içerisinde savaşın Balkanlara yayılması kapsamında, İngiltere'nin, Türkiye'nin rolüne dair Menemencioğlu'na açık bilgi vermesi olasıdır. Nitekim bu hususta tahminler ileri sürülmektedir. Bu noktada Türkiye'den hava üsleri, hatta belki de Türkiye'nin Müttefikler tarafında savaşa girmesinin istenebileceği öne çıkan hususlardandır. Ancak Menemencioğlu Ankara'ya dönerek hükümetine raporunu vermeden Kahire Görüşmeleri'nin neticeleri hakkında hiçbir resmi açıklamada bulunmayacaktır” (Vakit, 5 Kasım 1943, s. 1, 4).

Fark edileceği üzere, Reuter'in siyasi yazarı, ilk önce, Kahire'de İngiliz Dışişleri Bakanı'nın Menemencioğlu'na, Türkiye'nin tarafsız siyasetini terk edeceği doğrultusunda bazı teklifler sunduğunu gündeme taşımıştır. Böylece yazar, Türkiye'nin hava ve deniz üslerinden istifade etmek için Müttefiklere kolaylık göstermesi ya da doğrudan doğruya Müttefikler safında savaşa dâhil olması gibi birtakım gelişmeleri ihtimal dâhilinde nitelendirmiştir.

Daily Exspress gazetesi de yayınıyla hem Reuter'in siyasi yazarını desteklemekte hem de Kahire Görüşmeleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır:

“Boğazların Müttefik gemilerine açılması ve Türk hava meydanlarının kullanılması harbin

akışını kökünden değiştirebilir. Ve bu harbi birkaç ay kasaltır. Ayrıca Türkiye'nin sahip olduğu hava üslerinin kullanılması sayesinde, Alman baskısı altında bulunan Avrupa'nın hayati kısımlarına karşı yapılacak şiddetli hücumlara imkân verecek kolaylıklar gösterebilir” (Son Telgraf, 6 Kasım 1943, s. 1, 5).

İkinci Dünya Savaşı'nın Balkanlara yayılması ihtimalinin revaçta olduğu bu dönemde, Kahire Görüşmeleri Balkanlarda da büyük ilgi uyandırmıştır. Bu nedenle Sofya, Bükreş ve Budapeşte'de Kahire Görüşmeleri dikkatle takip edilmektedir. Özellikle Londra'nın Türkiye'nin harbe girmesi için artık yolların açılmış olduğuna dair verdiği bir haber, Balkanlarda da kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Hadiselerin gelişimiyle ilgili Balkan kamuoyu da, Ankara'ya dönüşünün ardından Menemencioğlu'nun yapacağı resmi açıklamasını beklemektedir (Vakit, 7 Kasım 1943, s. 1, 4).

İngiliz gazetelerinin bu tarz yorumlarından yola çıkan Berlin basını, bir değerlendirme yapmaktan uzak durmaktadır. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, Türk politikasını tarafsızlık temeline dayandırdığı ve bu politikayı devam ettirebilmek için hiçbir fedakârlıktan sakınılmayacağı hakkındaki beyanatını da ayrıca hatırlatmaktadır (Son Telgraf, 6 Kasım 1943, s. 1, 5). Böylece Almanya'nın, savaş boyunca tarafsız politika seyreden Türkiye'nin bu politikasını sürdürmesinden memnun bulunacağını hatta temennisinin bu yönde olduğunu belirtebiliriz.

Yine görüşmelerin İngilizlerce açıklanan biçimine göre, Eden, Menemencioğlu'na, “Türkleri kendi başlarına savaşa sürüklemek için baskı yapmak niyetinde olmadıkları” noktasında güvence vermiştir. Ayrıca Eden, hava üslerinin kullanılmasını, ya da Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını isterken, Menemencioğlu da, Türk hava üslerinin Müttefik hava filolarınca kullanılmasının, Almanya'ya savaş açmış olmaktan farkı bulunmayacağı üzerine yoğunlaştı (Weisband, 2000, s. 86).

Bu doğrultuda, görüşmelerin devam ettiği süreçte, Reuter'in askeri yazarı, “Türkiye'nin savaşa dâhil olması ihtimali ileri sürülmektedir.” biçimindeki yukarıdaki iddialarla ilgili kamuoyuna şu bilgileri sunmaktadır:

“Kahire'de Türk-İngiliz görüşmeleri gerçekleştiği şu sırada, Türkiye'nin harbe girmesi lehinde ve aleyhinde ileri sürülebilecek mütalaaları tartmak faydalı olur. Türkiye harbe girecek olursa iyi teçhiz edilmiş, mükemmel savaş kabiliyetine sahip iki milyonluk bir ordu Müttefiklerin tarafına geçmiş olacaktır. Bu takdirde Müttefikler birbirine yakın birçok üslerden ve bu arada Trakya'dakiler de dâhil olmak üzere çeşitli hava meydanlarından faydalanacaklardır. Bundan başka Çanakkale ve İstanbul Boğazları da açılacak ve bu suretle Rusya'ya doğrudan doğruya yardım edilecektir. Diğer taraftan Balkanlar'a girmek için kolay bir geçit elde edilmiş olacaktır ki, bu geçidin arkasında iyi bir demiryolu da bulunmaktadır. Bu takdirde Türkiye barış konferansında yer alabilecektir. Türkiye'nin müdahalesi harbi birkaç ay kasaltabilir. Buna karşın Türkiye, Almanya ile Bulgar kuvvetlerinin taarruzuna uğrayabilir. Türk şehirlerinin özellikle İstanbul'un şiddetli hava akınlarına uğraması tehlikesi vardır. Bundan başka Müttefiklerin Türkiye ile tam işbirliği tesis edebilmeleri de gecikebilir. Görülüyor ki Türkiye'nin harbe girmesi ile Müttefikler birçok faydalar elde edecek olmakla beraber, acele verilecek kararlar Türkiye

bakımından tatmin edici olmayacaktır. Bu itibarla Türkiye'nin vermek lüzumunu hissedeceği her kararı, her şeyden evvel kendi menfaatlerini göz önünde tutarak vereceğine şüphe yoktur” (Vatan, 6 Kasım 1943, s. 1, 3. ; Tan, 6 Kasım 1943, s. 1).

Yine Reuter'in askeri yazarı, Türkiye'nin savaşa girmesi ile Müttefiklerin elde edecekleri avantajları ve dezavantajları irdelemiştir:

“Evet, Türkiye'nin tarafsızlık siyasetini terk ederek fiilen harbe karışmasından Müttefikler türlü türlü menfaatler elde edecekler; belki bu sayede harp üç, dört ay bile kısaltılmış olabilir, bununla birlikte, Türkiye'nin doğrudan doğruya savaşa girmesinde kendisi için birtakım tehlikeler ve sakancalar da vardır. Dahası İngiltere'nin Orta Doğu'da ve Doğu Akdeniz'de savaş hazırlıkları henüz savaşa doğrudan doğruya karışacak olan Türkiye ile hemen işbirliği yapacak derecede ilerlemiş de değildir. Doğal olarak Türkiye'nin vereceği karar kendi milli menfaatleri çerçevesinde olacaktır” (Us, Vakit, 7 Kasım 1943, s. 1, 4).

Reuter Ajansı'nın askeri yazarından yola çıkan Asım Us, hadiselerin gelişimi etrafında, Türkiye'nin tarafsızlık siyasetinin değişmezliği ilkesine vurgu yapmaktadır. Us'a göre, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'na Moskova Konferansı'nda ele alınan meseleler hakkında bilgi verecek, fakat Türkiye'nin tarafsız siyasetini terk etmesini gerektirecek herhangi bir teklifte ise bulunmayacaktır. Us, Reuter'in siyasi yazarının meseleleri ayrıntılı değerlendirmede kanaatindedir ve bu noktada şunları kaydetmektedir:

“Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak antlaşması vardır. Moskova Konferansı toplanıncaya kadar Türkiye bu antlaşma çerçevesinde vazifesini sadakatle yapmıştır. Bu konuda İngiltere'nin de şüphesi yoktur. Moskova'da Dışişleri Bakanları konferansının dağılması neticesinde iki tarafın askeri ve siyasi siyasetinde bir değişiklik olmamıştır. Buna göre Türkiye'ye karşı müttefiki tarafından birtakım yeni teklifler yapılması nasıl mümkün olabilir? Kim diyebilir ki Türkiye Moskova Konferansı toplanıncaya kadar müttefiklik vazifesini yapmıyordu ve buna rağmen İngiltere ses çıkarmıyordu da ancak konferansta verilen kararlardan sonra buna lüzum gördü?” (Us, Vakit, 7 Kasım 1943, s. 1, 4).

Türkiye hakkında yabancı kaynakların tefsirleri üzerinde bir değerlendirme yapan Akşam gazetesinde yazan Necmeddin Sadak da, iki müttefik devlet arasında gerçekleştiğini söylediği bu konuşmalarda, Eden'i sadece “dost bir anlatıcı”, Menemencioğlu'nu da “meraklı bir dinleyici” biçiminde değerlendirmektedir. Ardından Sadak, savaş ve barışı kendi sınırları dışında milli emniyet kaygısıyla belirlemek amacıyla olan Türkiye'nin, Moskova Konferansı'nda İngiltere, ABD ve Sovyet Rusya arasında harbi kısaltmak için alınan kararlarda, rol oynayabilmesi arasında hiçbir bağ kurmamaktadır. İngiltere-Türkiye, Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin olumlu olmasından yola çıkan Sadak, Kahire'deki buluşmanın içeriğini müttefik dostluk ve nezaketine dayandırarak, “sinir harbine benzeyen” heyecanlı söylentilerin hepsini baştanbaşa asılsız değerlendirmektedir (Sadak, Akşam, 6 Kasım 1943, s. 1).

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Nadir Nadi de yabancı yayınlarda çıkan yazıları yersiz bulmakta ve şöyle demektedir:

“Alman ordusunun perişan olmaya başladığı, yarın ki hür milletler Avrupa'sına hazırlık yapıldığını okuduğumuz bir sırada, bazı ajans muhabirlerinin durup dururken Türkiye'yi harbe sokmak hususundaki gerekli sebeplerini doğrusu oldukça tuhaf buluyoruz. Harbi kasaltmak, Balkanlara çıkarma yapmak, hava üsleri edinmek gibi istekler hem yersiz hem de lüzumsuzdur.”

Nadi, harbin kısa sürmesini yeryüzündeki her devletin istediğini ancak “Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin politikasının sadece savaşın kısa sürmesi üzerine ayarlanmış bulunmasıyla da, Türkiye'ye az fedakârlığa mal olmayan bugünkü durumunu bırakarak belki de ajans muhabirlerinin hoşuna gitmeyecek şekilde harbe karışmış” olabileceğine dikkat çekmektedir. Adeta Türkiye'nin savaş dışı kalmak gibi resmi bir politikası olmasaydı, Almanya'nın yanında savaşa dâhil olacağı yorumunda bulunmuştur. Ayrıca Nadi, dört yıldır birçok imtihanlardan geçen Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının yüzeysel temellere dayanmadığını, ajans muhabirlerinin bunu çoktan anlamaları gerektiğini belirtmektedir. İlaveten Nadi, Türk-İngiliz ittifakının dünyanın önemli bir bölümüne emniyet ve nizam getirdiğini, ayrıca henüz bitmeyen harpte bu ittifaktan daha pek çok müspet işler doğacağını belirtmektedir (Nadi, Cumhuriyet, 6 Kasım 1943, s. 1, 3).

Türkiye'nin müttefiki İngiliz basının da farklı seslerin ortaya çıkması üzerine, bütün dünya tıpkı Türkiye gibi, Kahire Görüşmeleri hakkında yayınlanacak tebliği merakla beklemektedir. Meraklı bekleyiş devam ederken, Ahmet Emin Yalman, görüşmelerin ancak genel hadiselerin çerçevesi içinde ele alınmasının altını çizmektedir. Kahire Görüşmeleri'ni ortaya çıkaran gelişmenin yarınki dünyanın ana çizgilerinin çizildiği Moskova Konferansı olduğunu aktaran Yalman, Kahire Görüşmeleri etrafında Türkiye'nin rolünü sorgulamaktadır:

“Dünya yüzünde hazırlanan ve Moskova Konferansı neticesinde olgunlaşan yeni nizama karşı bizim rolümüz acaba nedir? Bu rol her halde davanın muvaffakiyetine karşıdan karşıya dua eden bir seyirci rolü değildir. Güvenliğin kıymetini hakkıyla bilen bir millet sıfatı ile biz dünyada olup bitenlere karşı hiçbir zaman “neme lazım” demedik. Bu gün komşumuzun başına gelenin yarın bizim de başımıza geleceğini aklımıza yatırdık ve ortak güvenlik için faal bir surette çalışmayı ve fedakârlık etmeyi daima karlı gördük. Bu nedenle günün birinde fırtına kopunca biz derhal saldırganlara karşı cephe aldık. Diğer bazı ülkelerin yaptığı gibi “belki bize sıra gelmez” diye gerçeği göz ardı etmedik. Saldırganlara karşı demokrasi cephesiyle ittifak imzaladık ve İngiltere'nin kazanma ihtimali sifıra yakın bir dereceye düştüğü günlerde bile ittifaktan ve taahhütlerimizden şaşmadık. Sahibi olduğumuz araziye ve hâkim bulunduğumuz geçit yerlerini silahla korumak arzusunda olduğumuzu açıkça belirttik. Bunu sözde bırakmayarak daima silah başında bekledik ve bazı sıkıntılı dakikalarda silaha davranmaktan da çekinmedik. Kahire Görüşmeleri'ne ve bundan sonra vereceğimiz kararları merak eden vatandaşlar şuna emin olabilirler ki verilecek her yeni karar ve varılacak her çeşit yeni tedbir dış ülkelerin arzusu ve baskısı altında değil ancak kendi arzumıza, kanaatimize ve kendi tecrübelerimizin neticesine

göre verilecektir. Geleceğimiz üzerindeki tam hâkimiyet hiçbir meselede elden bırakılmayacaktır” (Yalman, Vatan, 6 Kasım 1943, s. 1, 3).

İkdam gazetesinde çıkan imzasız yazı ise, Kahire Görüşmeleri’ne dair ortada resmi bir açıklama yokken, Londra’da, “kılavuz istemeyen görünen köye -Almanya’ya- çabuk ulaşmak için yardım istenecek” ülke konumunda nitelendirilen Türkiye’nin tarafsızlığının sona ereceğine yönelik yapılan yayınları açık bir üslupla eleştirmektedir. Nitekim gazete, bütün bu değerlendirmelere rağmen Türkiye’nin milli politikasında hiçbir değişiklik olmayacağı noktasında ısrarlıdır. Yani, Kahire Görüşmeleri, iki müttefik Dışişleri Bakanının buluşmasından ve Eden’in Moskova izlenimlerini aktarma fırsatını ortaya çıkarmasından ibaret olduğundan, hadiseler normal seyrinde kabul edilmelidir (İmzasız, İkdam, 6 Kasım 1943, s. 1).

Son Telgraf gazetesinde ise konuyla alakalı daha açıklayıcı bir yazı kaleme alındığı görülmektedir. Gazetede yazan Etem İzzet Benice, öncelikle Türkiye’nin savaşa müdahalesi etrafında, özellikle İngilizlerin elde edeceği menfaatleri şu şekilde sıralayarak kamuoyuna sunmaktadır:

- i. İki milyonluk talim ve terbiyesi yerinde, donanımı iyi, dünya orduları ölçüsü içinde birinci sınıf azimli, inanlı kahraman bir ordunun büyük yardımı,
- ii. Balkanlar’a kolaylıkla nüfuz,
- iii. Balkanlar’a ve Orta Avrupa’ya en yakın hava üsleri,
- iv. İkmal ve ulaşım kolaylığı,
- v. Sovyet Rusya’ya en kısa yoldan yardım.

Ancak Benice’ye göre, İngilizlerin bütün bunları isteyebilmesi ve hatta düşünebilmesini ise: “i. Türkiye’yi ve Türk milletini tanımaması, ii. Türk milli politikasını kavramamış bulunması, iii. Türk ordusunun bu harp içindeki rolünü anlamamış olmasına” bağlamaktadır. Çünkü Türk ordusu, ancak kendi vatan ve istiklalinin bekçisi ve koruyucusudur. Yani bu durumda Türkiye’nin harbe müdahalesi ancak Türk ordusunun kendi vatanının koruyucusu biçiminde olacaktır. Buradan hareketle, Türk milli politikasının en başında Türk vatanının ve milletinin kendi menfaatleri gelmektedir. Böylece İngiliz gazetelerinin iddialarına yanıt veren Benice, Kahire Görüşmeleri’ni, İngilizlerin müttefiki Türkiye’ye ile yaptığı normal bir temas şeklinde yorumlamakta, ancak mantığın aksi durumunda yani Reuter yazarlarının haklı çıkması durumunda ise son sözün daima Milli Şef ve milli irade de olduğunu aktarmaktadır. Bu durumda yazara göre, Türk kamuoyuna düşen görev, hadiselerin sislerle örtülü olduğu böyle anlarda yabancı yayınların tahmin ve yorumlarına kapılmamak, nereden gelirse gelsin propagandaya ve gürtlüye pabuç bırakmamaktır (Benice, Son Telgraf, 6 Kasım 1943, s. 1, 5).

Fark edileceği üzere Türk basını, Kahire Görüşmeleri üzerine, olumlu bir bakış açısı sergileyerek, kamuoyuna, Kahire’de Eden’in Menemencioğlu’na Moskova’da alınan kararları ilettiğini ifade ederek, iki dışişleri bakanı görüşmesini adeta bir bilgilendirme görüşmesi şeklinde yorumlayacaktır. Ancak ilerleyen zaman

sürecinde basın, özellikle Türkiye'nin savaşa dâhil olmasıyla Müttefiklerin elde edecekleri avantajlar ve dezavantajları değerlendiren İngiliz basınındaki yazılardan yola çıkarak, kamuoyuna sağduyu tavsiye edecektir. Telkin edilen sağduyu etrafında yayın yapan Türk basını, Türk milletinin menfaatleri etrafında hükümetin alacağı her türlü kararda, karar alıcıların milli iradeyle hareket edeceği konusunda kamuoyunu ayrıca bilgilendirerek, her çıkacak karara karşın itidal tavsiye etmiştir.

Türk basının alttan alta kamuoyunu hazırladığı dönem içerisinde, Eden, Türk hava üslerinin Müttefiklerin kullanımına açılmasını veya Türkiye'nin hemen Müttefik Devletler safında savaşa katılmasını istemiştir. Eden'in yukarıdaki Müttefik taleplerini öne sürmesine karşın, Menemencioğlu da gerek Türk kamuoyunun gerekse Müttefiklerin lojistik yeteneklerinin, Türkiye'nin hemen savaşa girmesi için hazır olmadığına vurgu yapmıştır. İlaveten Menemencioğlu, İngiliz-Amerikan ortak güçlerinin Balkanları istila edecekleri vaadinin, Türkiye'nin savaşa katılmasını askeri yönden etkilemesinin mümkün olmayacağını savundu. Diğer taraftan Menemencioğlu'nun düşüncesine göre, İngiliz uçak filoları Almanları çileden çıkarmaya yetecek, ama Türkiye'yi istiladan kurtarmaya yetmeyecekti. Bu nedenle Menemencioğlu her türlü yarım çareye kesinlikle karşı çıkarak: "Türkiye, ne yalnızca üs vermekle yetinerek pasif bir yol oynamaya çalışacak ne de "kıyıda kalıp Almanlara yüz verecektir" düşüncesinde hareket etmiştir. Dolayısıyla Türkiye, İngilizler ve Amerikalılar Balkanlardaki varlıklarıyla yeterli bir koruma sağlanmadıkça, etken bir biçimde savaşa girmeyecekti. Türkiye'nin önerisi görüşmeler boyunca bu şekilde gelişecektir (Weisband, 2000, s. 86-87). Ayrıca Menemencioğlu, Eden'in Moskova Konferansında Rusların isteklerini "olduğu gibi" tekrarladığını kavradığını (Weisband, 2000, s. 89) belirtmektedir. Bu noktada Menemencioğlu, yayınlanmamış anılarında şunları yazmıştır: "Bay Eden'in Rusların ısrarı üzerine... Kahire'de Türkiye'nin savaşa acele katılması konusunda üstelediğini anlamakta gecikmedim" (Goloğlu, 2009, s. 224). Türkiye'nin savaşa bir an önce girmesini talep eden ülkenin Rusya olduğunun farkında bulunan Türk karar alıcılar, Menemencioğlu üzerinden Eden'e, Türkiye'nin vaktinden önce savaşa katılmasının Rus çıkarlarına hizmet ederken; Türk ve Müttefik çıkarlarına zarar vereceğine dair argümanlar ortaya koymak istemişlerdir. Bu doğrultuda Kahire'de Menemencioğlu, Eden'e açık bir biçimde "Rusya'nın Romanya ve Bulgaristan'a yerleşmesine yardımcı olmak için" Türkiye'nin savaşa katılmayı hiç arzu etmediğini aktarmıştır. Diğer taraftan Türkiye, Rus birliklerinin Doğu Akdeniz'e sızmaları için, gelip geçecekleri bir yol olmaya da istekli değildi. Bu politikalar etrafında hareket eden Türkiye, savaştan muzaffer çıkacak olan Sovyetler Birliği'nin karşısına, güçlü ve yıpranmadan çıkmak amacındadır. Bir bakıma Türkiye, Almanlara karşı savaşın bütün kaynaklarını tüketmek niyetinde değildi. Sovyet Rusya meselesinde siyaseti ortada bulunan Türkiye, ne var ki, Eden'i ikna edemedi. Buradan hareketle Türkiye bu kez, Sovyet tehdidi üzerine görüşlerini arka plana iterken, Müttefik taleplerine direnmek üzere lojistik ve askeri taktiklere girişecektir (Weisband, 2000, s. 92-94).

2. Kahire Görüşmeleri'nin Sona Ermesi ve Yayınlanan Tebliğler

Etrafında birtakım söylentilerin dolaştığı görüşmelerin sona ermesi üzerine Kahire'de yayınlanan resmi tebliğ ise oldukça sadedir:

"Türkiye Dışişleri Bakanı Bay Numan Menemencioğlu ve Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 5 ve 6 Kasım 1943'te Kahire'de buluşmuşlardır. Genel durum hakkında

Moskova Konferansı neticelerinin bilgisiyle aydınlanan bir fikir alışverişinde bulunulmuş ve iki bakan arasındaki görüşmeler ülkelerini bağlayan dostluk ve ittifak zihniyeti içerisinde cereyan etmiştir” (Vakit, 8 Kasım 1943, s. 1; Ulus, 8 Kasım 1943, s. 1).

Görüşmelerin bitmesi neticesinde Rador Ajansı'nın geçtiği habere Bükreş'ten ulaşan Anadolu Ajansı, kamuoyuna şu bilgileri ulaştırmaktadır:

“Moskova Konferansı'ndan sonra Kahire'de yapılan Menemencioğlu-Eden görüşmesi birbirine zıt birçok tahminler yürütülmesine ve bunlara istinaden yayın yapılmasına yol açmıştır. Bu haberlerin kaynakları özellikle Berlin ve Londra olmuştur. Bu zıt haberler dolayısıyla bazı gazeteler bugüne kadar Türkiye'nin savaşa gireceğini, İngiliz ve Amerikan hava ve deniz kuvvetleri için Türkiye'den üsler isteneceğini ve Kahire Görüşmeleri'nin İngiltere hükümetinin daveti üzerine yapılmakta olduğunu, bu nedenle de mezkûr görüşmelerin savaşın geneli üzerinde çok önemi siyasi bir mahiyeti bulunduğunu yazmışlardır. Genel durum hakkında Moskova Konferansı neticelerinin bilgisiyle aydınlanan bir fikir alışverişinde bulunulmuş ve iki vekil arasındaki görüşmeler ülkelerini bağlayan dostluk ve ittifak zihniyeti içinde gerçekleşmiştir” (Vakit, 8 Kasım 1943, s. 1).

Anadolu Ajansı'nın Londra'dan edindiği bilgiye göre, Eden-Menemencioğlu görüşmelerinden sonra yayınlanan resmi tebliğ, Londra gazetelerinde memnuniyetle karşılanmıştır. Bu memnuniyet içerisinde görüşmelerin, dostluk ve ittifak zihniyeti içinde yapıldığı ve Türkiye'nin harbe girmeden de Müttefiklere önemli yardımlarda bulunabileceği öne çıkarılmaktadır (Vakit, 9 Kasım 1943, s. 1).

Kahire Görüşmeleri hakkında, Ankara Radyo gazetesinin değerlendirmesi ise, Kahire'de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile İngiltere Dışişleri Bakanı Eden arasındaki görüşmelerin sonunda çıkarılan tebliğin, bu görüşmeler hakkında dünya basın ve radyolarındaki yorumlara ara vermediği yönündedir. Gazeteye göre, tebliğde açık olarak ifade edilen mananın dışında başka manalar aramak boşunadır. Bu açıdan Kahire Görüşmeleri, Eden'in, Menemencioğlu'na Moskova'da yapılan konferans hakkında bilgi vermesiyle ilgilidir. İki dışişleri bakanı bu vesika ile fikir alışverişinde bulunmuştur (Vatan, 9 Kasım 1943, s. 1). Ancak Ankara Radyo gazetesinin aksine, Moskova'da çıkan Harp ve İşçi Sınıfı mecmuası, Türkiye gibi tarafsız memleketlerin alacakları vaziyetle, savaşı kısaltmak noktasında önemli rol oynayabileceklerini ve böylece tarafsızların Hitler'e karşı harekette doğrudan doğruya yardım politikası takip etmelerinin çok önemli neticeler verebileceğini aktarmaktadır (Son Telgraf, 9 Kasım 1943, s. 1, 3).

Kahire Görüşmeleri sonrasında yayınlanan resmi tebliğ Türk basınında, Türkiye'nin askeri ve siyasi durumunda bir değişiklik yaratmayacağı biçiminde değerlendirmelere konu olmuştur. Son Telgraf gazetesinde yazan Benice, Türkiye'nin İngiltere ile olan köklü dostluk ve ittifak zihniyeti çerçevesinde milli politikasını sürdürdüğünü aktarmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin milli politikası sayesinde, insanlık, adalet ve hak prensibi ülküsüne dayandırarak barışa katkı sunduğunu belirten Benice, Kahire Görüşmeleri'ne hâkim olan havanın bu

izah çerçevesi dışında bir başkalık kaydetmesine imkân tanımamaktadır. Bu nedenle görüşmelerde Eden'in, Türkiye'nin müttefiki ve dostu bulunan İngiltere'nin bir bakanı olarak, Moskova Konferansı'nda konuşulan bütün safhalar ve verilen kararlar üzerinden Türkiye'yi aydınlattığını belirten Benice, burada geçen müttefik kelimesinin mutlaka birlikte harp eden veya edecek olan demek değil midir? Şeklinde zihinleri meşgul eden soruya yanıt vermekten geri durmamıştır: “İngiltere ile olan ittifakımıza tecavüzi bir ittifak ruhu ve manası hâkim değildir. Aramızdaki antlaşmanın hükümleri ve Adana Konferansı kararları bu ittifakın mana ve kapsamını iyice aydınlatır halde bulunmaktadır ve taraflar bu aydın ruha sadıktır” (Benice, Son Telgraf, 8 Kasım 1943, s. 1, 5).

Yeni Sabah gazetesinde çıkan imzasız yazıda da, üzerinde bir yığın fırtına koparılan Kahire Görüşmeleri'nin çok sakin bir hava içinde geçtiği ve gayet açık bir resmi tebliğ ile sona erdiği belirtilmektedir. Bundan dolayı Kahire Görüşmeleri'ni, bir haber alma buluşması içeriğini koruduğunu aktaran yazı, iki dışişleri bakanının Moskova Konferansı neticelerinin bilgisi ile aydınlanan bir fikir alışverişinde bulunduğunu öne çıkarmaktadır. Kahire Görüşmeleri'ni, Kazablanka toplantısının ardı sıra İngiltere Başbakanı Churchill'in Adana'ya gelerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı İnönü'ye, ABD Başkanı Roosevelt'le aralarında kararlaştırılan meseleleri haberdar ettiği bu fikir alışverişi geleneğinin, parlak bir halkası biçiminde değerlendiren yazı, görüşmelerin, bu nedenle, dostluk ve ittifak zihniyeti içinde devam ettiğini öne çıkarmaktadır. Milletlerin hür ve bağımsız yaşamalarını isteyen Türk politikasının, hiçbir zaman savaş siyaseti gütmemesinden yola çıkan yazı, bu nedenle “harp baykuşlarının” çıkardıkları seslerle bu yüksek düşünceler arasında, büyük farklar ve tezatlar bulunduğunu söylemektedir (İmzasız, Yeni Sabah, 9 Kasım 1943, s. 1).

Görüşmeler hakkında yayınlanan resmi tebliğ üzerine Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın, iki dışişleri bakanı arasında bir fikir alışverişi yapıldığını ve Moskova Konferansı'nın neticelerinin bilgisiyle aydınlanan bu görüşmelerin, Türkiye ve İngiltere'yi birbirlerine bağlayan dostluk ve ittifak zihniyeti içinde geliştiğini yazarak, basının ortak yorumuna destek vermiştir. İlaveten Yalçın, merak ve dedikodular etrafında iki gün süren görüşmelerin, dört buçuk senedir sürdürülen Türk dış politikasında esaslı bir değişiklik ve yenilik getirmeyeceğini beklememektedir (Yalçın, Tanin, 9 Kasım 1943, s. 1).

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden de, Kahire'den İngiltere'ye döner dönmez, Moskova Konferansı ve Kahire mülakatı hakkında Avam Kamarası'nda izahat vermiştir:

“Moskova Konferansı neticeleri ümidimin de üzerinde olmuştur. Konferans dostluk havası, karşılıklı minnet ve itimat duygularıyla devam etmiştir. Askeri müzakereler herhangi bir safhadan daha fazla rol oynamamıştır. Harbi kısaltmak hususundaki kararlarımızı, büyük bir söz açıklığı ile ancak ortak düşmanın aleyhine gelişmeye başladığı zaman ilan edebilirim.”

Bunun dışında Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile Kahire'de gerçekleştirdiği görüşmeler hakkında kısaca bahseden Eden, Türkiye Dışişleri Bakanı ile genel duruma ve Moskova Konferansı kararlarına dair görüşüğünü ancak meslektaşının hükümetine bilgi vermek üzere Ankara'ya dönmüş bulunmasından kaynaklı, şimdilik buna dair söyleyeceği başka bir şey bulunmadığını aktarmıştır (İkdam, 1 Kasım 1943, s. 1).

Ülkesine dönen Eden'den başka, Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ve heyeti ise özel bir trenle 10 Kasım'da Ankara'ya dönmüştür. Kahire'den Ankara'ya dönmekte olan Menemencioğlu, Adana'dan

geçerken, “ferah verici haberlerle” ülkesine döndüğünü söylemiştir. Dünya basın ve radyolarının, Türkiye’nin Müttefikler safında savaşa dâhil olması ve Sovyet Rusya’ya üsler vermesi biçiminde Kahire Görüşmeleri etrafında çeşitli yorumlar ileri sürdüğü şeklindeki soru üzerine Menemencioğlu: “İleri sürülen tahminler ve tefsirler tamamıyla yanlıştır. Sıkıntıyı gerektirecek hiçbir şey yoktur” açıklamasını yapmıştır. Ankara’ya döndüğü gün Menemencioğlu, yanında başbakan ile birlikte, cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmiştir. Başbakanın başkanlığında toplanacak olan Vekiller Heyeti’nde de, bakan, Kahire Görüşmeleri hakkında bilgi vermiştir (Akşam, 11 Kasım 1943, s. 1).

Tasvir-i Efkâr gazetesinde imzasız çıkan başmakale, Menemencioğlu’nun Adana’ya ayak basar basmaz “Kahire’den ferah verici haberlerle geliyorum” sözlerine odaklanmıştır. Gazete, Menemencioğlu’nun yukarıdaki sözleri etrafında, Türk kamuoyunun rahatladığını yazarken, Kahire Görüşmeleri üzerinden Türkiye’yi tahrik maksadıyla yapılan yayınların zaten Türk kamuoyunu hiç telaş ve endişeye düşürmediğini de ayrıca aktarmaktadır. Ardından yazar, bir meslektaşının Kahire Görüşmeleri etrafında süregelen dedikoduların ilk günlerinde “büyük devletler o muazzam vasıtalarla uçan kaleleri ve yürüten istihkâmlarıyla bu savaşı bitiremiyor da şimdi Türkiye savaşa dâhil olur olmaz mı savaş bitecek?” biçimindeki söylemi üzerinden, bu tarz mantıksız iddialarla Türk milletinin izlediği dış siyasetinden vaz geçmeyeceğini öne çıkarmaktadır. Ancak yazar, Türk milletinin uyarmaktan da geri kalmamıştır:

“Bugünkü durumun aydınlanmasına ve ferahlı haberlerin gelmesine bakıp da uyanık durmaktan asla vazgeçmemeliyiz. Her işte hele bugünkü savaş gibi her tarafa saldıran bir afetin hükümran olduğu zamanlarda muvaffakiyetin ve selametın tek sırrı sürekli olarak etrafi kollamak, kimsenin vaadine ehemmiyet vermeden sadece kendine güvenmektir” (İmzasız, Tasvir-i Efkâr, 12 Kasım 1943, s.1, 3).

Kahire Görüşmeleri etrafında yayınlanan resmi tebliğden ve yapılan açıklamalardan sonra ortamın sakinliğini koruduğu bir aşamada, Amerika’nın tanınan United Press Ajansı Kahire muhabirinin, verdiği bir haberi yayınlamıştır. Bu habere göre, Eden, Menemencioğlu’ndan Türkiye’de hava üsleri verilmesini ve Rusya’ya levazım gönderilmesi için de Boğazların açılmasını istemiş fakat Menemencioğlu bu istekleri reddetmiştir. Ancak Türk kaynaklarında Amerikalı muhabirin iddiasını doğrulayacak hiçbir haber yer almamıştır. (İmzasız, Tasvir-i Efkâr, 14 Kasım 1943, s. 1).

Tasvir-i Efkâr gazetesini, Amerika’nın ciddi ajansı kabul edilen United Press Ajansı’nın, Kahire Görüşmeleri’nin başından beri dolaşan hava üsleri ve Boğazlar meselesi söylentilerini tazeleyerek, son bir defa ortalığı yoklamak isteyebileceğini, kamuoyuna aktarmaktadır. Ancak gazete, bu çok büyük davaların United Press Ajansı gibi ajansların uydurmaları ve radyo yaygaraları ile halledilemeyeceğinin altını çizmektedir. Ardından gazete, Lozan Antlaşması’ndan beri Türkiye’nin her fırsatta kimsenin bir karış toprağında gözü olmadığını, bütün komşularının her türlü hukukuna riayet etmeyi kendine gaye edindiğini söyleyerek, Türkiye’nin durup dururken İkinci Dünya Savaşına karışmakla harbin çabuk biteceği iddiasını tamamen manasız bir iddia şeklinde yorumlamaktadır. Bu nedenle gazete, “güya” savaşa dâhil olacak Türkiye’nin, şimdiye kadar

çok iyi geçindiği Bulgaristan'la birdenbire ne diye kanlı bir maceraya girişebileceğini akla yatkın görmemektedir. İlâveten gazete, İkinci Dünya Savaşı'nın aktörlerinden İnönü'nün de, Lozan'dan beri takip edilen Türk dış siyasetini korumakta azimli bulunduğunu, bu nedenle de hiçbir teklif veya tehdit ya da hiçbir rivayet ve şayiannın İnönü'yü izlediği yoldan çeviremeyeceğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda gazetenin değerlendirmesi şu şekildedir: “Netice de görülecek ki karışıklığa yol açabilecek zamanın nazikliğinden istifade ile bulanık suda avlanmak isteyenlerin gizli ve kirli emelleri değil ancak Türkiye'nin azim ve kararı galip gelecektir” (İmzasız, Tasvir-i Efkâr, 14 Kasım 1943, s. 1, 5).

Kahire Görüşmeleri etrafında önemli gelişmelerden biri de, 16 Kasım 1943 saat 15'te Trabzon Vekili Hasan Saka'nın başkanlığında toplanan CHP Meclis Grubu'nda, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun söz almasıdır (Tan, 17 Kasım 1943, s. 1). Parti müzakeresinin önemli konusu, Menemencioğlu'nun, İngiliz Dışişleri Bakanıyla Kahire'de yapılan görüşmedir. Menemencioğlu yaklaşık dokuz buçuk saat süren grup toplantısında, hükümet adına gerekirse Mihver'e savaş açmak için yetki istedi. Ancak grup toplantısında, özellikle kendisinin, cumhurbaşkanının ve başbakanın Türkiye'yi mümkün olduğunca savaşa sokmamak niyetinde bulduklarını belirtmiştir. Weisband'a göre Menemencioğlu, toplantıda, hükümetin, İngiltere'nin isteklerini kabul etmesini onaylatmak üzere önemli bir rol üstlenmiştir. Hükümetin önerisinde, Türkiye'nin ancak Türk ordusu “düşmana yeter derecede direnebilecek gerekli askeri yardımı aldıktan sonra” savaş dâhil olması şartının bulunduğunu belirten Menemencioğlu, alınan kararın İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen'e duyurarak, savaşa girme ilkesinin kabul edildiğini sadece Türkiye'nin müdahale zamanını kararlaştırmanın kaldığını bildirdi. Menemencioğlu, eğer İngiltere istedikleri yardımı yaparsa, Türkiye'nin ne zaman savaşa katılabileceğini de İngiltere'nin belirleyeceğini açıklamış; buna karşılık İngiliz yardımının ağır ve ya yetersiz olması durumunda savaşa ne zaman girebileceğini sadece Türkiye belirleyecekti (Weisband, 2000, s. 99-100). Deringil'e göre, Türk diplomasisi böylelikle savunma hattında taktiksel bir geri çekilmeye başlayarak, Türkiye'nin tarafsızlığı üzerinde durmak yerine, savaşa girmeyi kabul ettiğini söyleyecektir. Bu söylem etrafında ise hazırlıksız bulunulduğu ve savaşta ne rol oynayacağını bilmediği savları arkasında yeniden mevzileneyecektir (Deringil, 2014, s. 218). Bu mevzilenme çerçevesinde Menemencioğlu, Hugessen'e, Türk hükümetinin katılacağı savaşta nasıl bir rol oynayacağına dair şartını ileri sürmüştür. Buna göre Türk ve Batılı Müttefik kuvvetlerinin Balkanlarda nasıl işbirliği yapacakları üzerine özel planlar tamamlanmadıkça, Türkiye savaşa katılmayacaktı. Bu durumda Türkiye, Balkanlarda, Batılı Müttefiklerle işbirliği ve koordinasyon temeline dayanan çabalarla savaşa katılabileceğini kabul ettirmiştir (Weisband, 2000, s. 100). Anlaşılacağı üzere savaşın başından beri izlediği tarafsızlık dış siyasetini Kahire Görüşmeleri'nden sonra terk eden ve prensipte savaşa katılmayı kabul eden Türkiye, bu yeni durumu resmi dış politika biçiminde benimserken, parti grubu yayınladığı tebliğde ayrıntıya girmeden, aşağıdaki açıklamalara yer vermiştir:

“Kahire Görüşmeleri'nde yayınlanan tebliğde söylendiği gibi iki vekil arasında dostluk ve ittifak havası içinde milletlerarası vaziyet ele alındığı gibi ittifak antlaşması gereği görüşülmesi gereken meseleler de görüşülmüştür. Türkiye Dışişleri Bakanı İngiltere ile ittifak antlaşmasının gereklerini muhafaza ederek Türkiye'nin hareket hattını izah etmiştir. Parti grubu ise etraflı malumat aldıktan sonra hükümetin hareketini ittifakla kabul etmiştir”(Tan, 17 Kasım 1943, s. 1).

CHP Grubunda yayınlanan resmi tebliğden yola çıkan Berlin hükümeti, Türkiye'nin tam tarafsızlık siyasetine devam edeceğine ve Türk milletinin kendi hükümeti tarafından takip edilen siyasetin millet ve ülkenin öz menfaatlerine uygun olduğundan emin olarak tarafsızlık siyasetini sürdüreceğine dair kanaatini ileri sürmüştür (Akşam, 19 Kasım 1943, s. 1).

Türkiye ve Kahire Görüşmeleri hakkında Alman Dışişleri Bakanlığı, Türk basınında yayınlanan “objektif demeçleri” ve özellikle Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun ülkeye dönmesinden sonra Cumhuriyet gazetesinin özel muhabirine beyanatını⁵ (Cumhuriyet, 11 Kasım 1943, s. 1, 3) hatırlatarak, Türkiye'nin Avrupa'daki vaziyeti üzerinde şu veya bu şekilde etkili olabilecek kuvvetleri çok iyi tanıdığına dikkat çekmektedir (Vakit, 17 Kasım 1943, s. 1, 4).

Parti grubunda yapılan müzakerelerin ardından yayınlanan resmi tebliği, Türk basınında farklı değerlendirmelere konu olacaktır. Bu bağlamda tebliği fevkalade kuru ve belirsiz zikreden Tan gazetesi yazarlarından M. Zekeriya Sertel, dedikodulu konferans biçiminde zikrettiği Kahire Görüşmeleri'nin ardından yayınlanan tebliğin Türk kamuoyunu rahatlatmadığına dikkat çekmiştir. Yine Sertel, siyasi açıdan Kahire Görüşmeleri münasebetiyle Türkiye'nin siyasi vaziyetinin söylenmesinde mahzur bulunmayan kısımlarının halka anlatılmasını faydalı bulmaktadır. Bu nedenle Sertel son parti toplantısında konuşulan meseleler hakkında, halkın bilgilendirilmesi düşüncesini savunmaktadır:

“Milletin baştakilere itimadı vardır. Fakat hükümetin de halka itimat göstermesi, kendi hareket hattı hakkında onu aydınlatması lazımdır. Bir davanın milli olabilmesi için bütün millet tarafından benimsenmesi icap eder. Bir işi, milletin benimseyebilmesi için ise onu bilmesi gerekir. Kamuoyu ancak aydınlıkta yaşayabilir; millet karanlıkta kaldıkça efkârı umumiyeye teessüs edemez” (Sertel, Tan, 18 Kasım 1943, s. 1-2).

Tan gazetesinde çıkan yazının bir benzeri, Son Telgraf gazetesinde yazan Benice tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, meclis parti grubu toplantısının uzun yıllardan beri ilk defa gece yarısından sonraya kadar devam ettiği için kamuoyunun merak içerisinde kaldığını belirtmektedir:

- i. “Harbe girmeye mi karar verdik?”
- ii. Kahire’de bizden harbe girmemiz veya üsler vermemiz istendi de ret mi ettik?
- iii. Acaba ilkbaharda topyekûn Avrupa kalesine taarruz başlarken biz de harbe katılmış mı olacağız?”

Benice yukarıda sıraladığı bu soruların farklı şekilde cevaplanması ve gazetelerin bu konuda yaptığı

⁵ Adana’da Cumhuriyet gazetesi muhabiriyle görüşen Menemencioğlu: “Kahire’den ferah verici haberlerle döndüğünü, zaten şimdiye kadarda hep ferah verici haberler getirdiğini ilave etmiştir”. Ardından muhabir, Kahire Görüşmeleri hakkında dünya basın ve radyolarında yapılan, Türkiye'nin Müttefik safında savaşa gireceği veya Sovyet Rusya'ya üsler vereceğine dair yayınlar, tefsirler ve şayialara karşın, Menemencioğlu'nun ne düşündüğünü sormuştur. Menemencioğlu bu tür yayın ve tefsirlerin tamamen yanlış olduğunu dolayısıyla da sıkıntıyı gerektirecek bir durumun mevcut bulunmadığını ifade etmiştir.

yayımların da yeterli olmamasından dolayı kamuoyunun tereddüt ve merak içerisinde kaldığına dikkat çekmektedir. Bu merakın giderilmesi etrafında Benice, partinin Kahire Görüşmeleri üzerindeki tebliğinin açık olmamasından kaynaklı, yakın zamanda meclis içtimalarının birinde daha ayrıntılı izahat verileceğini beklemektedir. Diğer taraftan ise Benice, Türkiye'nin milli politikasında bir değişikliğin söz konusu olamayacağını da ilave etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın beşinci yılında savaş ziline Balkan kapılarında ve şehirlerinde çaldığı bir devrede Moskova Konferansı'nı ve Kahire Görüşmeleri'ni takip eden CHP meclis grubunun sabahlara kadar devam eden toplantısının, merak uyandıran bir gelişme olduğuna bir daha vurgu yapan Benice, Türkiye'nin devletçe, milletçe ve siyasetçe düne nazaran daha aktif bir durum muhafaza etmesini de doğal bulmaktadır:

“Türk vatandaşının bu sırada kendisini dedikoduya şu veya bu tefsir veya tahmine kaptırması doğru değildir. Bu nedenle olayların gelişimini beklemek, bazı kimselerin yorumlarından uzak kalmak ve daima madde ve manada gevşememiş bulunmak en çıkar ve salim yoldur. Bu itibarla, i. Harbe girmeye mi karar verdik?, ii. Kahire'de bizden harbe girmemiz veya üsler vermemiz istendi de ret mi ettik? gibi soruların peşinde koşmak, bunlara şahsen veya kulaktan kulağa cevap aramak boş ve faydasızdır. Bizden üs isteyen oldu mu, olacak mı, olur mu? Bu husustaki bilgimiz vatandaşınkinden farklı değildir. Ancak hemen ilave edelim ki Türk milleti gerektiğinde harbe girmeyi üs vermeye tercih eder. Bu nedenle özellikle bu tefsirlere kulak asmanın, zerre kadar değer vermenin asla yeri yoktur ve olamaz” (Son Telgraf, 19 Kasım 1943, s. 1, 3).

Sertel'in ve Benice'nin kaleme aldıkları makaleler, diğer gazeteler de ise tepkiye neden olmuştur. Bu bağlamda Ulus gazetesinde yazan Falih Rıfık Atay'ın başmakalesinin başlığı “Birtakım Manasız Yazılar”dır. Atay makalesinde: “Bu halk bir devletin açığa vurulmasında kendisinin hiçbir faydası olmadığı surları olacağını da, sözde aydınların birtakımından daha iyi bilir” sözleriyle Sertel'i ve Benice'yi eleştirmektedir. Halkın ise tebliğin manasını çok iyi anladığını özellikle de sorumlu hükümetin esasları TBMM'de tespit olunan hareket tarzının, CHP Grubu ve Müstakil Grup tarafından ittifakla kabul edildiğini bilmesiyle derin güvene sahip bulunduğu vurgu yapmaktadır. Kafası çalışan her Türk vatandaşının güven duyduğu dış politika hakkında: “Onu sarsmak veya onun etrafında şüpheler uyandırmak isteyen her teşebbüsü hele cihanın ateşle yandığı, harp cephelerinin memleket sınırları etrafında dolaştığı sıralarda, hoş görürüz zannetmek, gaflete düşmek olur” değerlendirmesini yapmaktadır. Ardından da Türk gazetelerinin baş vazifesini, TBMM'nin tedbirlerine inanan ve onun vereceği her kararı kendi menfaati için verildiğine itimat eden, Türk milletinin itimatını bozmaya yeltenmemek, biçiminde belirlemiştir. Bundan başka Atay makalesini şu şekilde bitirmektedir: “Yarın harp var diye ortalığı bulandırarak avlanmak isteyen ticaret veya siyaset vurguncularının yahut hiç harp tehlikesi yok diye milli uyanıklığı söndürmek ve uyuşturmak isteyen suikastçıların oyunlarına getirilecek saflar olduğumuzu kim sanıyor”⁶ (Atay,

⁶ Atay'ın adı geçen makalesi, 20 Kasım tarihli Cumhuriyet gazetesinde “Ulus'un Şiddetli Bir Yazısı” haber başlığı altında yayımlanmıştır (Cumhuriyet, 20 Kasım 1943, s. 1). İkdam gazetesi de: “Dünkü Ulus'ta Falih Rıfık Atay Birtakım Manasız Yazılar”, başlığı altında bir makale neşretti, bu yazıda Atay, “İstanbul gazetelerinden birinin Kahire Görüşmeleri ve Meclis Parti Grupları müzakereleri hakkında daha açık malumat verilmesini isteyen yazısını ele almıştır” açıklamasını kullanmıştır (İkdam, 20 Kasım 1943, s. 1, 3). Vatan gazetesi de “Parti Grubu Toplantısı ve Falih Rıfık Atay'ın Bir Makalesi” başlığı altında 20 Kasım 1943 nüshasında Ulus'ta çıkan başmakaleyi yayınlamıştır

Ulus, 19 Kasım 1943, s. 1-2).

Tan gazetesinin, CHP'nin parti grubunun toplanması ve görüşmelerin uzaması etrafında “Yoksa partide harbe girmek kararı mı verildi?” şeklinde endişeye düşerek, parti müzakerelerinin neticesinde neşredilen tebliğin yetersiz olduğunu ileri sürmesi Vatan gazetesi yazarı Asım Us'u rahatsız etmiştir. Böylece Us, eleştirel bir makale kaleme almıştır. Çünkü Us, Moskova'da İngiliz, Amerikan ve Rus Dışişleri Bakanları arasında Türkiye'nin haklarına, menfaatlerine, taahhütlerine ve istiklaline aykırı bir karara varılmadığından emindir. Türkiye'nin savaş karşısında hukuki durumunun savaşın başında imzaladığı Türk-İngiliz karşılıklı yardım paktı temeline dayandığını aktaran Us, Türkiye'nin savaşın başında olduğu gibi şimdi de savaşa girmesini gerektiren vaziyet görmemekle birlikte, antlaşma etrafında üzerine düşecek vazifeleri de her vakit yapmaya hazır bulunduğunu beyan etmektedir. Bu aktarımlarından sonra Us: “Müttefikler Türkiye'den üs istemişlerse de Türkiye vermemiştir. Öyle ise Türkiye, İngiltere ile olan İttifak antlaşmasını bozmuyor mu?” tarzında çıkan dedikodulara cevap vererek, Türk milletini uyanık olmaya davet ederek şunları söylemiştir:

“Ortada bugün Türkiye'yi harbe girmek kararı vermeye sevk edecek bir vaziyet yok ise Müttefiklere üs vermek meselesi de yok demektir; zira savaş dışı olan bir devletin muhariplerden birine üs vermesi harp kararlarından önce savaşı fiilen kabul etmesi demektir. Fakat bütün bu yorumlardan sonra tekrar etmeye lüzumlu görürüz ki bugün Türkiye'nin savaşa girmeye veyahut kesin olarak muharipler arasında tarafsız bir durumda kalmaya karar vermiş olması gibi bir vaziyet mevcut olmamakla beraber hiç kimse her an savaş tehlikesi bulunmadığını iddia edemez. Bu nedenle her Türk vatandaşı dünya harbinin en çetin safhasına girmiş olduğu ve savaş alevlerinin etrafımızı sarmış bulunduğu bu zamanda savaş tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu unutmamalıdır” (Us, Vakit, 19 Kasım 1943, s. 1).

Akşam'da yazan Sadak da, Sertel'in Kahire Görüşmeleri'yle ilgili parti toplantısından sonra neşredilen tebliği yetersiz bulmasını ve partideki konuşmaların ardından verilen izahatın gizli tutulmasından dolayı şikâyetini değerlendirdiği makalesine şöyle bir cevap vermiştir:

“Bir devletin, yüksek siyaset meselelerini her safhada, günü gününe halk münakaşasına ve sokak dedikodusuna, olduğu gibi arz ederek yürüttüğü nerede görülmüştür? Böyle bir usul, ciddi devlet idaresine yakışmayacak derecede zararlı, neticeleri bakımından memleketi batırıcı olur.”

Ayrıca ortada merak edilecek bir vaziyetin zaten bulunmadığını belirten Sadak, Türkiye'nin değişmeyen ittifak politikası çerçevesinde İngiltere ile Türkiye'nin, iki ülkenin menfaatlerinin en uygun şeklini bulmak kaygısıyla gerçekleştirdiği Kahire Görüşmeleri'nde neşredilen tebliğin dedikoduya ve heyecana sebebiyet vermeden kamuoyunu tatmin ettiğini söylemektedir. Çünkü Sadak'a göre, Türk milleti Büyük Şefi'ne ve hükümetine sonsuz güven duyduğu için, Türkiye'de gizli siyasete yer yoktur, bundan dolayı da Türk siyaseti tam

(Vatan, 20 Kasım 1943, s. 1, 3). Yine Atay'ın makalesi, Tasvir-i Efkâr gazetesinin 20 Kasım 1943 tarihli nüshasında: “Ulus Gazetesinin Mühim Bir Yazısı” başlığı altında yayınlanmıştır (Tasvir-i Efkâr, s. 1, 3).

manasıyla “millî”dir (Sadak, 19 Kasım 1943, s. 1).

Son Telgraf yazarı Benice'nin, parti müzakereleri neticesinde neşredilen tebliğin çok aydınlatıcı olmamasından yola çıkarak, yayınlanan tebliği pek elastiki bulduğunu aktaran Tanin gazetesinde yazan Yalçın, Tan gazetesi ile Son Telgraf gazetesinin benzer ruh haliyle yayın yaparak, kamuoyunun zihnini hataya sevk ettiğine dikkat çekmektedir. Nitekim Yalçın'a göre yayınlanan tebliğ elastiki değildir, çünkü Kahire'de iki Dışişleri Bakanı arasında “ittifak antlaşmasını gerektiren meseleler” görüşülmüş ve Menemencioğlu “ittifak antlaşmasının gereklerini muhafaza ederek” Türkiye'nin hareket hattını ortaya koymuştur. Yani “Türkiye tecavüze uğramadıkça hiçbir zaman silaha sarılmayacaktır.” Bu nedenle Yalçın'a göre, Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin dış siyaseti hakkında “ittifak antlaşmasının icaplarını muhafaza ederek” şeklinde yaptığı açıklaması antlaşmanın tatbik durumu ortaya çıktığı vakit Türkiye'nin sözünü tutmakta bir an bile tereddüt etmeyeceğini anlatmıştır. Bunu anlamamakta inat etmek isteyenler olursa “kabahat ne tebliğdedir ne de bizim yazılarımızda” diyen Yalçın, Tan ve Son Telgraf gazetesini eleştirmektedir. Ancak diğer taraftan kamuoyunu uyarmaktan geri durmayan Yalçın, makalesinden dolayı, telaşa düşerek Türkiye'nin harbe gireceği gibi bir mana çıkaracak olanların hata yapacağını ilave etmektedir. Bu nedenle Yalçın'ın kamuoyuna mesajı açıktır:

“Orta yerde bir ittifak antlaşması yokmuş gibi kendimizi her türlü vecibelerden uzak zannedip harbe hiçbir zaman girmeyeceğiz diye gaflet ve hayal içinde yaşamak daha büyük bir hata olur. Antlaşmadaki şartların gerçekleşerek bizi borcumuzu ödemeye, yani, silaha sarılarak Müttfiklerin yanında mevki almaya sevk etmesi daima olanaklıdır. Temenni edelim ki böyle bir şey olmasın. Fakat temenni başkadır realite başkadır. Gaflet ve hülya içinde kalmak sonra acı bir uyanmayı davet edebilir. Durumu bütün çıplaklığıyla ve hakikatıyla görelim ve hükümetin iyi gördüğüne, iyi hareket ettiğine ve edeceğine derin bir itimatla hadiseleri bekleyelim” (Yalçın, Tanin, 20 Kasım 1943, s. 1).

Menemencioğlu'nun Kahire'den dönmesinden sonra Ankara'da gerçekleşen, CHP parti grubunun toplantısını, Türkiye'nin dış politikası üzerinde, olağanüstü değişikliklere yol açmayacağı biçiminde yorumlayan Ekrem Uşaklıgil, Türk kamuoyunun sabırsızlık içinde bulunmadığını aktarmaktadır. Ancak diğer taraftan Kahire Görüşmeleri etrafında Türkiye'nin izlediği dış siyasetin değişeceğine dair yayın yapan Moskova, İngiltere ve bazen de Washington ve Mihver⁷ kaynaklarının, özellikle, Türk hükümetin yapacağı ayrıntılı bir açıklamayı sabırsızlıkla beklediğini belirtmektedir. Uşaklıgil, dış kamuoyunun bu beklentisinin gereksizliğine, Türkiye'nin dış siyasetinin savaşın başladığı zamanlarda çizildiği ve çizilen bu dış siyasetin açık biçimde savaş dalgasının yaklaşmasına ve uzaklaşmasına bağlı olarak hiç değişmemiş olmasıyla ulaşmaktadır (Uşaklıgil, Son Posta, 18 Kasım 1943, s. 1).

Kahire Görüşmeleri hakkında yayınlanan tebliğin, dokuz on saat süren parti toplantısının özetini bildirdiğini ve neticede hükümetin hareketinin parti tarafından ittifakla kabul edildiğini ifade eden Yalçın, Parti

⁷ 1936 Ekim'inde İtalya ve Almanya arasında imzalanan dostluk antlaşmasıyla Roma-Berlin ekseni ortaya çıktı. Bir ay sonra her yerde komünizmle savaşmaya karar veren Almanya ve Japonya Anti-Komintern Pakt'ı imzaladılar. 1937 Ocak'ında İtalya'nın bu ikiliye katılmasıyla savaş boyunca Mihver (Axis) Devletleri olarak adlandırılacak grup ortaya çıktı. İspanya da General Franco'nun Almanya ve İtalya'nın desteğiyle ülkede tam anlamıyla denetimi ele geçirmesinden sonra Mart 1939'da bu gruba katılacaktır (Ayдын, s. 407)

grubunun hükümetle tamamen müttefik bulunduğu tebliğden birtakım sonuç çıkarmıştır:

- i. Türkiye İngiltere'nin müttefikidir.
- ii. Türkiye'nin herhangi bir dostluk münasebet ve antlaşmaları, İngiltere ile ittifak antlaşması hükümlerini ne tamamen, ne kısmen, zerre kadar değiştirmemiştir.
- iii. Türkiye İngiliz-Alman savaşında tarafsız değildir.
- iv. Türkiye ittifak antlaşmasının gereklerini yerine getirmeye hazırdır.

Ardından yazar, ittifak antlaşmasının gereklerinin yerine getirilmesine ne zaman lüzum görülür? Mutlaka lüzum görülür mü görülmez mi? biçiminde kamuoyunun da merak içerisinde olduğu konuyu gündeme taşımış ve buna ilişkin net yanıtı şöyle vermiştir:

“Orasını sadece hükümet bilir ve parti kestirir. Görünüşe bakılırsa hükümet, Türk dış politikası etrafında zihinleri karıştırmak maksadıyla yapılan propaganda manevralarını ve suni sisleri dağıtarak, Türkiye'nin Müttefiklerle ilişkilerinin ve ödevlerini açık ve tereddüt kabul etmez bir tarzda dünyaya göstermekle ülke için fayda sağlamıştır” (Yalçın, Tanin, 18 Kasım 1943, s. 1).

Yalçın gibi Vatan gazetesinde yazan Yalman'a göre de, Türk halkı açısından Kahire Görüşmeleri'nin can alıcı noktası, Türk hükümetinin İngiltere ile olan ittifak antlaşmasının gereklerini nasıl karşıladığı ve meclisçe ittifakla kabul edilen hareket tarzının içeriğinin ne olduğudur. Yalman, halkın merak ettiği bu meseleler üzerinde “esrarlı manalar” aramayı doğru bulmayarak, parti meclis grubunun kullandığı lisanın açıklığına dikkat çekmektedir. Çünkü yazara göre, Türkiye'nin savaşın başından beridir izlediği dış siyaset hakkında, Türk vatandaşları arasında tam bir birlik vardır:

“Hükümetimizin, dış siyaset işlerinde daima isabetli bir siyaset tutması, belirlediği yüksek prensiplere sadık kalması sayesinde Türk vatandaşları arasındaki manevi kredisi gün geçtikçe kökleşmiş ve yükselmiştir. Partinin meclis grubunun harici meselelerde, hükümete ittifakla verdiği güvenoyu, Türk vatandaşları arasında hüküm süren itimadın genel ve değişmez bir ifadesidir. Hükümetimiz bugüne kadar dış işlerde en doğru en dürüst yolu tutabildiğini daima eylemlerle ve bu eylemlerin verdiği neticelerle ispat etmiştir. Bunun için hükümetin dış siyasetine tam bir iç rahatlığıyla güven duymak ve candan inanmak, Türk vatandaşlarının tam bir ahenk, birlik ve güven için de seçtikleri yoldur. Bu yolun bizim için en hayırlı yol olduğuna ve gerektirdiği ve ileride gerektireceği fedakârlıkların yerinde olduğuna inandığımız gibi insanlığın menfaatleri bakımından da en doğru ve faydalı yol olduğuna imanımız vardır” (Yalman, Vatan, 18 Kasım 1943, s. 1, 3).

Yine bir başka makalesinde Yalman, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda takip ettiği siyasetin, başlı başına sadece kendi ülkesini savunmaktan ibaret olmadığını, aynı zamanda, müttefiklerine karşı üzerine aldığı

birtakım vazifeleri kendi kuvvetlerini zedelemeyen ve müttefiklerine yük olmadan yerine getirdiğini belirtmektedir. Bu açıdan savaşın seyri üzerinde Türkiye'nin oynadığı rolün, günün birinde tarihi ölçülere vurulmasıyla, Türk milletinin azmi, iradesi, cesareti ve daima silah başında beklemesinin ortaya çıkacak gerçek olacağını aktaran Yalman, bu sayede savaşın Müttefikler lehine geliştiğini öne çıkarmaktadır. İlâveten Yalman, savaş süresince ne olursa olsun Türkiye'nin ittifaklarına sadık kalarak, dış siyasetini sürdürdüğünü de söylemektedir:

“Öyle nazik dakikalar olmuştur ki bizim o sıralarda gösterebileceğimiz en küçük bir tereddüt harbin bütün başka şekiller almasına ve uzayıp gitmesine yol açabilirdi. Fakat biz kutsal diye kabul ettiğimiz gaye uğruna sorumluluk almayı bildik ve icap eden dakikalarda daima en doğru ve en faydalı kararlara derhal vardık. Biz bugüne kadar gerçekleri yanılmadan görebilme siyasetimiz sayesinde nasıl ortak davaya en büyük menfaatler temin etmişsek bundan sonra da ittifakımıza ve hadiselerin seyrine uygun olarak aynı siyaset, aynı güzel neticeleri temin edebilecektir” (Yalman, Vatan, 19 Kasım 1943, s. 1).

Gazetelerde çıkan tebliğ, vatandaşlar arasında doğal bir tartışma ve yorumlara konu olduğu gibi hiç şüphesiz dünyanın her tarafında da türlü türlü yorumlara uğramıştır. Hele Mihver âlemi Kahire Görüşmeleri'nin neticelerini günlerden beri diline dolamış türlü türlü neşriyate vesile diye kullanmıştır. Halk bakımından meselenin can alıcı noktası şurasıdır: Almanlara göre Kahire Görüşmeleri'yle Sovyetler, Eden ve Hull'den Ege Denzine çıkan kısa bir yol istemişler ve bunun Rusya için hayati önemi olduğunu söylemişlerdir. Eden ve Hull Sovyetlerin bu talebini haklı bulmuşlardır (Vatan, 18 Kasım 1943, s. 1).

Nihayet konuyla alakalı Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Türkiye'nin harbe girişine dair yabancı radyo ve yazılı basının yayımlarına ilişkin bir açıklamada bulunmuştur: “Buna dair esasen parti grubunda kâfi derecede izahat verdim. Vaziyet açıktır. Yabancı radyoların Türkiye'nin harple ilgisi hakkında yaptıkları neşriyat, propagandadan başka bir şey değildir” (Cumhuriyet, 24 Kasım 1943, s. 1).

Kahire Görüşmeleri doğrultusunda yayınlanan resmi tebliğ üzerine Berlin'deki mevcut kanaat Türkiye'nin tam tarafsızlık siyasetine devam edeceğine yöneliktir. Alman gazetelerine göre, Türk hükümeti tarafsızlığını muhafaza etmesinin, kendisi için bir ana siyasi prensip olduğunu ve bu prensibin menfaat düşünceleri ve harp durumunun değişmesi neticesinde hiçbir değişime uğramayacağını birçok defalar beyan etmiştir (İkdam, 20 Kasım 1943, s. 1, 3).

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı başından beri izlediği tarafsız siyasetinin değişmeyeceğini, genel manada, aktaran Türk basını üzerinden tanınmış Alman gazetecilerinden Dr. Franz Ronneberger “Türkiye'nin tarafsızlığı: Türkiye Açısından Görüşler” başlıklı bir makale kaleme almıştır. Yazar Türkiye'nin dış siyasetini şu şekilde yorumlamıştır:

“Türkiye dış siyasetinin esas hatları ne kadar iyi bilindiği zannedilirse edilsin her defasında yeniden üstün bir sükûnetle bir sürpriz tesiri yapmakta ve Ankara'da muharipler arasında siyasi ve askeri sahada meydana gelen değişiklikler hep bu sükûnetle karşılanmaktadır. Bu çekince ve tedbirli bulunma, alakasızlıkla karar vermek kudretinin eksikliği, realitelerden kaçmak veya deve

kuşu gibi başını kuma sokmayı alışkanlık etmek gibi hislerle karıştırılmamalıdır. Nitekim Türkiye, bu savaştaki duruşuyla, asırlarca mazisi olan siyasi ve askeri bir geleneği sürdürmüştür. Zaman zaman Türkiye'nin tarafsızlığı İkinci Dünya Savaşı'nın seyri esnasında tehlikeli imtihanlar geçirmiş fakat Türk devlet idaresi muharip komşu devletlerin metalibatina karşı daima ülkelerinin çıkarlarını korumayı bilmiştir. Yani Türkiye'nin dış siyaseti her attığı adımda ve aldığı kararların hepsinde sadece kendi ülkesinin çıkarlarından doğmuştur. Üstelik izlenilen dış siyaset, bu harbin birçok meçhulleri arasında hem dost hem düşman tarafından kesin biçimde de bilinmektedir” (Son Posta, 14 Kasım 1943, s. 1, 3).

Fark edileceği üzere Alman basını yayınlarında, savaşın başından beri tedbirli ve çekingen durarak tarafsız politika güden Türkiye'nin bundan böyle de Müttefik baskısına boyun eğmeden kendi menfaatleri doğrultusunda hareket edeceğini öne çıkarmaktadır. Ne de olsa Almanya, Türk hava ve deniz üsleri sayesinde Müttefiklerin, kendisine yönelik bir de Balkanlar üzerinden cephe açabilme ihtimalini yakından fakat tedirginlikle takip etmiştir. Bu bağlamda, Türk devlet adamlarının İngiliz baskısına karşın nasıl bir yol izleyecekleri Alman Ajan Çiçero aracılığıyla Berlin hükümeti tarafından dikkatle izlenmiştir. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen, Menemencioglu ile bir araya gelişlerinde Türkiye'nin tavrında herhangi bir değişikliğin derhal Alman saldırısına yol açacağını hatırlatmakta hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Gerçekten de İnönü Ege'de Alman hava gücünün henüz dipdiri bulunduğuna şahit olmuştu; bu gerçek ışığında İngiltere'nin Almanya'nın bitkinliği konusundaki telkinlerine inanmıyordu. Sağduyulu hareket eden Türk hükümeti neticede, Müttefiklerin hava üssü direktmesine karşın, Türkiye'nin de içinde rol oynayacağı geniş kapsamlı bir “genel plan” üzerinde durmak gibi uzun müzakereler öngörerek, dış politikasını yeniden bu sav ardına mevzilendirecektir (Deringil, 2014, 218-219). Neticede Türkiye, savaşın başından beri takip ettiği tarafsızlık siyasetinin dışına çıkarak, Kahire Görüşmeleri'yle prensipte Müttefiklerin yanında savaşa katılmayı kabul etmiştir. Böylece Türkiye'nin, savaşın başından beri takip ettiği bitaraf politikaya yan çizmesi açısından Kahire Görüşmeleri, Türk dış siyaseti açısından önemli bir dönüm noktasıdır.

Sonuç

Çalışmamızda, giriş bölümünde belirtilen araştırma sorularına yanıt vermemizi sağlayacak bulgulara ulaşılmıştır. Bu bağlamda birinci araştırma sorusu üzerinden değerlendirme yapılacak olursa, öncelikle Kahire Görüşmeleri'nin Moskova Konferansı'nda alınan kararlara istinaden tertiplendiği anlaşılmaktadır. Görüşmelerde, Türkiye'nin hava üslerini ve Boğazları Müttefiklerin kullanımına açarak savaşa katılması konularının işlendiği değerlendirilmektedir. Savaşın Balkanlara yayıldığı ve Türkiye sınırına yaklaştığı bir evrede Türk hava ve deniz üslerinin kullanımı konularının işlendiği görüşmelerin, dönemin kamuoyu üzerinde ilgi uyandırıp dikkat çeken ve yankı bulan bir yapı içerisinde gündeme taşındığından bahsedilebilir.

Nitekim yankı uyandırma özelliğine bağlı olarak yoğun bir tarzda dönemin basınında mevzuya ilişkin haber, değerlendirme ve yorumların yapıldığı görülmektedir. İkinci araştırma sorusu kapsamındaki değerlendirme için haberlere bakıldığında, yabancı haber ajanslarının muhabirlerinin geçtiği bilgilerin sıklıkla kullanıldığı

gözlenmektedir. Özellikle Müttefiklere bağlı kaynaklardan gelen bilgilerle oluşturulan haberlerde, Türkiye'nin savaşa katılmasının üreteceği stratejik katkılar üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir. Bu noktadan bakıldığında haberlerde, hava üsleri ile Boğazların açılması ile askeri alanda ikmal ve hız açısından sağlanacak kazanımlar ve savaşın kısa sürede sonlandırılmasında sağlayacağı avantajlar ön plana çıkartılmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin bu aşamada sunacağı katkıya bağlı olarak daha sonrasında barış konferansında etkin bir rolle yer alabileceği aktarılmaktadır. Diğer yandan Mihvere bağlı kaynaklardan gelen haberlere bakıldığında ise Türkiye'nin şimdiye kadar ki tarafsızlığını koruyacağına yönelik değerlendirmelerin haberleştirildiği görülmektedir.

İş bu gelişmelerin yaşandığı aşamada üçüncü araştırma sorusu bağlamında köşe yazarlarının değerlendirmeleri üzerinden konuya bakıldığında ise ilk başta tüm başyazarların konuya ilişkin analizler yaptığı açığa çıkmaktadır. Genel yapı itibariyle görüşmenin dostlar arasında bir durum değerlendirmesi olarak düşünülmeye gerektiği vurgulanmakta, gündeme gelen taleplerden dolayı kamuoyunda yaşandığı belirtilen savaşa giriyor olma kaygısını gidermek için görüşmeyi olağan gösterme çabası dikkat çekmektedir. Bu çaba doğrultusunda kaleme alınan yazılarda, özellikle Türkiye'nin şimdiye kadar tarafsızlığını koruduğu, içinde yer aldığı ittifakların da gereklerini hep yerine getirdiği hususunun işlendiği tespit edilebilmektedir. İlaveten görüşmelerin taleplerde bulunma ve ikna etme çabalarından ziyade dostlar arasında bir nevi danışma babında tertiplenmiş bir organizasyon olduğu ön plana çıkartılmaktadır.

Ne var ki bu görüşlerin basında işlenmesine karşın, görüşme sonrası yayınlanması beklenen tebliğ ile görüşmeler hakkında Menemencioğlu'nun yapacağı açıklamaya yönelik dikkatli ve heyecanlı bir bekleyişin kamuoyunda egemen olduğundan bahsedilebilir. Bu süreç içerisinde Tan'dan Sertel ve Son Telgraf'tan Benice'nin kaleme aldığı ve yapılan görüşmelerle ilgili eleştiri barındıran yazılarından sonra basında bir cepheleşmenin ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Sertel ve Benice görüşmeye ilişkin dedikodu kapsamında değerlendirilecek bilgilerin gündemde olmasından hareketle yeterli bilgilendirmenin yapılmadığı, olup bitenler hakkında kamuoyundan saklanan bir durumun var olup olmadığına yönelik şüphelerin çıktığını ve bu açıdan halkın aydınlatılması gerektiğini dile getirmektedirler. Öte taraftan Vatan'dan Us, Akşam'dan Sadak, Tanin'den Yalçın ve Ulus'tan Atay'ın ise bu yazılara karşı çıktığı hatta Atay'ın yazısının ertesi gün diğer gazetelerde de yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu yazılarda ise hükümetin dış politikada, özellikle ittifaklara ters düşmeden savaş dışı kalmayı başarısındaki becerisi vurgulanarak halkın gerekli bilgiyi aldığı ve lüzumlu açıklamaların yapıldığı dile getirilmektedir.

Kısaca İkinci Dünya Savaşı esnasında, savaşın Türkiye sınırlarına yaklaştığı bir aşamada, Moskova Konferansı'nda da Türkiye'nin savaşa katılması yönünde kararların alındığı bir dönemde Eden ve Menemencioğlu'nun Kahire'de yaptığı görüşme, Türkiye'nin hava üslerini ve Boğazları açarak savaşa katılıp katılmayacağı noktasında gerek iç gerekse de dış kamuoyunda heyecanla takip edilmiştir.

Kaynakça

- [1] Akşam
- [2] Cumhuriyet
- [3] İkdam
- [4] Son Posta
- [5] Son Telgraf
- [6] Tan
- [7] Tanin
- [8] Tavir-i Efkâr
- [9] Ulus
- [10] Vakit
- [11] Vatan
- [12] Yeni Sabah
- [13] Akandere, Osman(1988), *Milli Şef Dönemi*, İstanbul.
- [14] Armaoğlu, Fahir(2016), *20. Yüzyıl Siyasi Tarih*, Timaş, İstanbul.
- [15] Atay, F. Rıfki, “Birtakım Manasız Yazılar”, *Ulus*, 19 Kasım 1943, s. 1-2.
- [16] Aydemir, Şevket Süreyya(1967), *İkinci Adam (İsmet İnönü)*, C.2, Yükselen Matbaası, İstanbul.
- [17] Aydın, Mustafa(2014), “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945” , *Türk Dış Politikası*, C. 1, (Editör Baskın Oran), İletişim, İstanbul. (399-479)
- [18] Benice, Etem İzzet, “Kahire Mülakatı’ndan Sonra...”, *Son Telgraf*, 8 Kasım 1943, s. 1, 5.
- [19] Benice, Etem İzzet, “Parti Grubu Toplantısından Sonra...”, *Son Telgraf*, 19 Kasım 1943, s. 1, 3.
- [20] Benice, Etem İzzet, Son Telgrafın Görüşü: Türkiye’nin Harbe Müdahalesi, *Son Telgraf*, 6 Kasım 1943, s. 1, 5.
- [21] Deringil, Selim(2014), *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [22]Ertem, Barış(2010), “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, *The Journal of International Social Research*, Volume 3 / 11. (252-273)

- [23] Esmer, Ahmet Şükrü, Sander, Oral(1996), “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitapevi, Ankara. (137-185)
- [24] Goloğlu, Mahmut (2009), *Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [25] Gürün, Kamuran(1991), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK, Ankara.
- [26] Güvenir, O. Murat(1991), *2. Dünya Savaşı’nda Türk Basımı*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- [27] İmzasız, “Kahire Mülakatı’ndan Sonra . . .”, *Yeni Sabah*, 9 Kasım 1943, s. 1.
- [28] İmzasız, “Kahire’den Ferah Verici Haberlerle Geliyorum”, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Kasım 1943, s.1, 3.
- [29] İmzasız, “Yine Tayyare Üssü ve Boğazlar Meselesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 14 Kasım 1943, s. 1.
- [30] İmzasız, “Yine Tayyare Üssü ve Boğazlar Meselesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 14 Kasım 1943, s. 1, 5.
- [31] İmzasız, Kahire Mülakatı, *İkdam*, 6 Kasım 1943, s. 1.
- [32] Karal, Enver Ziya(1974), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- [33] Koçak, Cemil(2015), *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [34] Koçak, Cemil(2015), *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [35] Öymen, Onur(2004), *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [36] Özgüldür, Yavuz(1993), *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Ankara.
- [37] Sadak, Necmeddin, “Türkiye Hakkında Ortaya Atılan Haber ve İhtimallerin Hepsisi Asılsızdır”, *Akşam*, 6 Kasım 1943, s. 1.
- [38] Sadak, Necmeddin, “Türkiye’de Gizli Siyaset Yoktur, Siyasetimiz Tam Manasıyla Millidir”, *Akşam*, 19 Kasım 1943, s. 1.
- [39] Sander, Oral(2016), *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.
- [40] Soysal, İsmail(1983), *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, C.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- [41] Sertel, M. Zekeriya, “Kahire Mülakatı Hakkında Millet Aydınlatılmalıdır”, *Tan*, 18 Kasım 1943, s. 1-2.
- [42] Türkkaya, Ataöv, (1965), *Turkish Foreign Policy 1939-1945*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- [43] Uçarol, Rifat(2015), *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der, İstanbul.
- [44] Us, Asım, “İngiltere’ye Karşı Türkiye Müttefiklik Vazifesini Tamamıyla Yapmıştır”, *Vakit*, 7 Kasım 1943, s. 1, 4.
- [45] Us, Asım, “Moskova Kararlarından Sonra Türkiye’nin Harpteki Durumu”, *Vakit*, 19 Kasım 1943, s. 1.
- [46] Uşaklıgil, Ekrem, “Bir Program, Bir Yol”, *Son Posta*, 18 Kasım 1943, s. 1.

- [47] Weisband, Edward(2000), *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası II*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.
- [48] Yalçın, Hüseyin Cahit, “Kahire Görüşmeleri’nden Sonra”, *Tanin*, 9 Kasım 1943, s. 1.
- [49] Yalçın, Hüseyin Cahit, “Parti Meclis Grubunun Müzakereleri”, *Tanin*, 18 Kasım 1943, s. 1.
- [50] Yalçın, Hüseyin Cahit, “Parti Müzakereleri Etrafında Harp-Sulh”, *Tanin*, 20 Kasım 1943, s. 1.
- [51] Yalman, Ahmet Emin, “Harp ve Türkiye”, *Vatan*, 19 Kasım 1943, s. 1.
- [52] Yalman, Ahmet Emin, “Milli Güven ve Birliğe Dayanan Siyaset”, *Vatan*, 18 Kasım 1943, s. 1, 3.
- [53] Yalman, Ahmet Emin, Kahire Mülakatı, *Vatan*, 6 Kasım 1943, s. 1, 3.
- [54] Yılmaz, Mustafa(1999), “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Konya. (14-31)
- [55] Zürcher, Erik J.(2010), *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, London and New York.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)¹

Erdem Saka²

Bayburt University, Research Assistant, Faculty Of Humanities And Public, Bayburt, Turkey

Received- Accepted: 31.07.2019-14.10.2019

Research Article

Öz

Osmanlı toplumunda saraydan, dini mekânlara, sosyal müesseselerden harp aletlerine kadar toplumun her tabakasında bakır madenleri revaçtadır. Osmanlı ordusunda kullanılan topların hammaddesi olarak stratejik bir öneme haiz olan bakır madenleri, devletin iç ve dış siyasetine dahi nüfuz etmiştir. Bundan dolayı, savaş gibi olağanüstü dönemlerde bakırın ihracı yasaklanmıştır. Osmanlılar, bakır madenlerini bazen ticaret amacıyla satmış, bazen dostluk nişanesi olarak gelen yabancı devlet temsilcilerine vermiş bazen da siyasi denetim amacıyla bakırın hibe ve ihraç edilmesine müsaade etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bakır madenleri Küre, Keban-Ergani ve Gümüşhane olmakla birlikte muhtelif zamanlarda muhtelif yerlerde birçok bakır madeni işletilmiştir. Bu çalışmada başta mühimme defterleri olmak üzere kronikler, seyahatnâmeler ve araştırma-inceleme eserlerden yararlanarak Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında bakırın kullanım alanlarını inceledik.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bakır, Küre, Keban-Ergani

Copper Mines In the Ottoman Empire (1453-1789)

Abstract

In the Ottoman society, copper mines are popular in every level of the society from palace to religious places, from social institutions to war tools. Copper mines, which have a strategic importance as the raw material of the cannons used in the Ottoman army, have penetrated even the domestic and foreign politics of the state. Therefore, the export of copper was prohibited in extraordinary times, such as war. The Ottomans sometimes sold copper mines for trade, sometimes gave them to representatives of foreign states who came as a sign of friendship, and sometimes allowed the grant and export of copper for political control. Although the most important copper mines of the Ottoman Empire were Küre, Keban-Ergani and Gümüşhane, many copper mines were operated in various places at several times. In this study, we examined the usage areas of copper in Ottoman social and economic life by making use of chronicles, travel books and research-examination works, especially in the Mühimme Defteri.

Keywords: Ottoman Empire, Copper, Küre, Keban-Ergani

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² erdemsaka@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8149-6949.

Giriş

Bakır madenleri gündelik hayatta kullanılan kap kaçak gibi mutfak eşyalarının yanında harp sanayinde bilhassa top yapımında kullanılan stratejik madenlerdir. Ayrıca ateşli silahlar ve topların kullanılmasından önce 'cephe kavramı kısmen değişmeden' kılıçla savaş devrinde de kılıç ve kalkan gibi savaş araçlarının hammaddesi olarak kalay, demir ve bakır gibi madenler kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bakır, kükürt, kurşun, güherçile ve demir gibi madenler harp sanayini kendisine bağımlı kılmıştır.

Osmanlı ordusunun donanımını yürüten tophâne, tershâne, cebehâne ve baruthâneler ordu için büyük roller üstlenmişlerdir. Başta İstanbul olmak üzere, bazı maden merkezlerinde ve sınırlara yakın stratejik mevkiilerde askerî endüstriye ait kurumlar tesis edilerek, ordunun ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Balkanlar'da Kratova, Maydenek (Sırbistan); Anadolu'da Gümüşhane, Küre (Küre-i Nühas/Kastamonu), Keban-Ergani gibi madenler askerî tedarik için büyük ölçüde temin edildiği bakır madenlerine sahiptir (Altunbay, 2002, s. 796). Osmanlı padişahları, madenlerdeki üretimin harp zamanında dahi devam ettirilmesine önem vermişler ve yabancı ülkelere maden ihracını yasaklamışlardır.

Osmanlılar zaman zaman bakır madenlerinin iç ve dış piyasaya sürülmesini yasaklamışlardır. Ancak bu yasaklar stratejik gerekçelerle, geçici olarak uygulanmış olmakla birlikte sıradan dönemlerde Hindistan, İran gibi ülkeler başta olmak üzere birçok ülkeye bakır ihraç edilmisti. Osmanlılar, harp aletlerinin ve bu maddelerin hammaddelerinden olan bakırın ihracını özellikle harp dönemlerinde yasaklamışsa da stratejik malzeme olarak addetmediği bakır mutfak eşyalarının satılmasına zaman zaman müsaade etmiştir.³

Diğer taraftan ülke üretiminin büyük kısmını karşılayan İstanbul'daki Tophâne-i Âmir'e yönelik tedarik her dönemde büyük boyutlarda gerçekleşmekteydi. Osmanlı bakır madenlerinde çıkarılan ham bakır, kâlhânelerde tasfiye edilmekteydi. Bundan sonra ise İstanbul'daki Mahzen-i Amire'ye gönderilerek buradan çeşitli ihtiyaçlar için muhtelif kişi ve kurumlara tevzi edilmekteydi. 2 Ağustos 1532 tarihli bir belge de; gelen bakırların Has Bahçe'de bulunan Mahzen-i Amire'ye konulması ferman olunmuşken küçük miktarda bakır için Mahzen-i Amire'nin açılmaması gerektiğinden yüz kantar bakırın Anbar-ı Amire'de muhafaza edilmesi ve köslerin tamirinde lazım olan bakırın buradan tedarik edilmesine dair Kanunî Sultan Süleyman'ın emri⁴ bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Mahzen-i Amire'de büyük miktarlarda Anbar-ı Amire'de ise küçük miktarlarda bakır depolanmaktadır.

---

³ Erzurum beğlerbeğine hüküm ki: Mektub gönderüb diyâr-ı şarktan gelen Acem tüccan tâ'ifesi Rûm vilayetine ve Burusa'ya varub harîrlerin ve sair meta'lann fûrîht edüb girtü diyâr-ı şarka gitmek üzere geldiklerindeâlet-i harbden ve yarar at ve yarar katırdan ve gümüş ve bakırdan yukarıya alup gitmek için yükleri ve davarları bi'z-zat yoklandukda bazı tâcirlerde birer mikdar sahan ve tepsi bulunup yukarıya gönderülüb Erzurum'da fûrîht itdirilmekle kendü evlerimiz için birer mikdar tepsi alruz, küllice bakır olmadıktan sonra bize gadr olur, bu takdirce bu semtten gelüp gitmekden feragât ederüz diye cevâb iderler. Yukarı canibe gümüş ve yarar at ve silah gibi ihracı memnû nesnelere gitmesinden ihtiyat edüb bakır evânîsinden iki üç kat'a sahan ve tepsi kullandıklarında mani'ü müzâhim olmayasun. 11 Rebiü'l-evvel 967/11 Aralık 1559, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 3 Numaralı Mühimme Defteri (MD 3), Hüküm 664, s. 297.

⁴ 29 Zilhicce 938/2 Aralık 1532, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hatt-ı Hümayun (Hat), nr. 1446/1.

Madenlerin Hukuki Statüsü ve İşletilmesi

Osmanlılar madencilik işlerinin kural ve kaidelerinin çoğunu, maden ocaklarının birçoğunu devletin kuruluş evresinde temellük ettiği Balkanlardaki madencilik mirasından tevarüs etmişlerdi. Yıldırım Bayezid Han, Novo Brdo'yu fethedince Knez Lazar'ın oğlu İstefan'ın burada maden sahiplerine düzenlediği madenlerin işletme kaidelerinden Osmanlı şer'i hukukuna aykırı olmayanlar Osmanlılar tarafından aynen kullanılmıştır. Rumeli'deki birçok kanûnun ve eski Avrupa kanûnlarından alındığı iddiasının aslı budur (Akgündüz, 1992, s. 533/545). Bu maden kanunları, zamana, mekâna ve ihtiyaçlara göre ufak değişikliklere uğramasına rağmen XIX. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan maden nizamnâmelerine kadar cari olmuşlardır.

Osmanlılar, bakır madenlerini çeşitli usullerle işletmiştir. Bu işletmelerde, temel ilke olarak üretimin devamlılığı esas alınmıştır. Bakır madenleri bazen devletin atadığı bir emin vasıtasıyla bazen de bir mültezim tarafından işlettilirdi. Bazı durumlarda Osmanlı merkezi idaresi bakırın yarısını alır ve harcamaların tamamını üstlenirdi. Kalan kısmını da genellikle satın alırdı. Bu çözümün gerekli sermayeye sahip mültezim bulunmadığı zamanlarda tercih edildiği ve Osmanlı hükümeti adına madenleri doğrudan doğruya idare etmek için maaşlı bir görevli (emin) atadığı varsayılabilir (Faroqhi, 2000, s. 218). Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren maden işletmeleri ağırlıkla yabancı girişimcilere ihale usulü ile verilecekti.

Osmanlı İmparatorluğu, madenlerdeki çalışanlara vergi muafiyeti gibi imtiyazlar vermiş ancak onları sıkı sıkıya denetlemiş ve çıkarılan cevherleri de sıkı denetime tabi tutmuştur. Bakır, devlet nazarında stratejik cevher olduğu için özel girişimciler izinsiz maden arayamazdı. Maden çıkardıkları halde ise bunun vergisini ödemek zorundaydı. 1672-73 senesinde, Berkofça'da Kırkor Artin'e iltizama verilmiş maden bölgesinde, izinsiz kazı yapıp, ham bakır cevheri elde edip ve vergisini vermeyen kişilerden vergilerinin alınması hususunda mültezim Kırkor Dersaâdet'e şikayette bulunmuştur.⁵ Ayrıca kent ve kasaba esnafı da günlük belirli bir kota ile madenlerden ham bakır alabilmekteydi.

Osmanlılar, madenlerdeki üretim potansiyelini artırmak için madencilerin çıkarmakla mükellef olduğu cevher haricinde çıkardıkları cevheri ücretini ödeyerek madenci taifesinden satın alırdı. Ya da mültezimlerin devlete vermekle mükellef oldukları kısım haricindeki kendilerine kalan ham bakır da onlardan satın alırdı. 17 Aralık 1695 tarihinde, Tophâne nazırı Hacı Yusuf'un sunduğu arzuhalde aynı sene tophânede top dökülmek üzere Kastamonu ve Gümüşhane'den gönderilen bakırların yetmediği için haricen satın alınıp tophâneye getirilen bakırdan gümrük vergisi alınmaması istenilmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nde madenci taifesi, madeni çıkarıcılar, kâl ve izabe edenler, nakledenler, madene yakacak temin edenler ve madeni koruyan askerler ve siviller gibi büyük bir camiadan oluşmaktaydı. Askerî sınıftan olanlar, müsellemler, yörükler, topçular, emekli sipahiler, madenciler madenlerde çalışanları oluştururken; voyvodalar, zabıtlar, martaloslar, subaşları, bölükbaşları ve sekbanlar madenlerin korunmasında görev almışlardır (Turan, 2013, s. 50).

⁵ 1083/1672-1673, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 1083/1672-1673, Yabancı Arşivler (YB), nr. 04/2-101.

⁶ 10 Cemaziyelevvel 1107/16 Aralık 1695, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Ali Emiri, Mustafa II (AE. SMST. II), nr. 37/3698.

Bakırın Kullanım Alanları

Bakır madeninin kullanım alanlarının başında ev eşyaları gelmektedir. Özellikle kap kaçak gibi mutfak eşyalarının çoğu bakır madenlerinden üretilmekteydi. Bakır kazanlar, tavalar, leğenler, sahanlar ve tepsiler kadimden beri Anadolu'da kullanılan mutfak eşyalarındandır. Bakırcılık, Osmanlılar devrinde mühim bir zanâat olmakla birlikte bakır eşya yapım zanâati ve bakır eşya ticareti kısmen de olsa günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde birçok şehirde 'bakırcılar çarşısı' mevcuttur. Hatta günümüzde Osmanlı'da kap kaçak işleri yapan bakırcı esnafından mütevellid "bakırcılar" isminde semtler dahi bulunmaktadır (Akdağ, 2017, s. 513). Kadim dönemlerde, bakırcılar cevheri madenden çıkarıldıktan sonra alır, ardından bunu kentteki tasfiyehanelere verirlerdi. XVIII. yüzyılda bakır arıtma çoğunlukla yerel eşrafın elindeydi (Faroqhi, 2017, s. 298-299).

Harp Sanayi

Bakır madenleri, Osmanlı Devleti döneminde harbiye ve mâliye gibi alanlarda büyük bir öneme haizdir. Osmanlı Devleti, kuruluş devrinde hızlı bir teşkilâtlanma içerisinde olmakla beraber bakır madenlerini de bu dönemde kullanmaya başladığına dair sarîh deliller mevcuttur. Bu açıdan askerî yapıda bir devlet olan Osmanlı'nın özellikle top yapımında bakır madenlerine büyük önem verdiği ve hatta madenlere yönelik içeride ve dışarıda özel bir politika izlediği kayıtların tetkikinden anlaşılmaktadır. Özellikle yoğun fetihlerin ve tedrici bir genişlemenin olduğu dönemde harp sanayileri, madenleri işleyip çeşitli silahlar üreten stratejik merkezlerdir. Ortaçağ'ın feodal toplum düzenini, savunma ve saldırı telâkkisini radikal bir şekilde olmasa bile kısmen değiştiren toplumların hammaddesi olarak kullanılan malzemelerden biri bakırdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumların çoğu – prangi, eynek, saçma ve benzerleri gibi en küçük çaplılar hariç- ana bileşeni bakır olan tunçtan dökülmekteydi (Agoston, 2006, s. 224).

Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibaren hem Avrupa'da hem Balkanlar'da hem de doğu toprakları ile Mısır'da belirli merkezlerde top dökülmeye başlanmıştır. Bunun sebebi de buraların her türlü ulaşım imkânlarına sahip büyük merkezler olmaları, ayrıca bakır madenleri ile diğer madenlere yakın olmalarıdır (Aydüz, 2006, s. 49). Yani II. Mehmed devrinde mevcut olan top döküm tesisleri Kanunî devrinde İmparatorluk sathına yayılmıştır. Bakır madeni gemi yapımında da kullanılmaktadır. Ahşap olan gemilerin bazı kısımları öteden beri bakır idi (Kütükoğlu, 2018, s. 325). Evliya Çelebi, II. Mehmed devrinde ganimet olarak elde edilmiş Kadırga Limanı'ndaki bakır bir gemiden ve Tophâne taraflarında bu geminin bir muadilinin olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2017, s. 75).

Osmanlılar tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa II. Kosova muhasarasında, nefit ve zeytinyağına batırılmış yün güherçile, balmumu ve kükürt gibi yanıcı maddelerden oluşan humbaralar (bakırdan yapılmış) kullanmışlardır (Aydüz, 2006, s. 406).⁷ Ayrıca İstanbul'un fethinde de bakır toplar kullanılmıştır. İstanbul muhasarası için Saruca isimli top döküm ustası 300 kantar ağırlığında o zamana kadar misli görülmemiş bakır bir

---

⁷ Hamdi Binark, ilk humbaraların II. Murad devrinde bakırdan yapıldığını ve içine ufak demir parçaları, karabarut ve küçük kurşun yuvarlakların doldurularak hazırlandığını ileri sürer.

top dökmüştü (Müneccimbaşı Ahmet Dede, 1975, s. 257). Aynı zamanda bu topun muadili başka bakır toplar da dökülmüştür. Bu toplar, İstanbul muhasarasında kullanılan en büyük toplar olmakla birlikte 11 kantar ağırlığında gülle atmaktaydılar. 1478 yılında yapılan İskenderiye muhasarasında ise en büyüğü 13 kantar gülle atan toplam 11 top kullanılmıştır. (Aydüz, 2006, s. 25). Bakır ve kalay, tunç top yapımında kullanılan ana malzemelerdendi. Top kalıplarının içlerine 40-50.000 kantar bakır ile maya olmak üzere eski top kırıkları atılırdı. Kalayla bakır belli bir orada karıştırılarak husule gelen tunç top kalıplarına boşaltılırdı (Kütükoğlu, 2018, s. 414). Tunç toplar genellikle yüzde 89,5 ile yüzde 91,4 bakır ve yüzde 10,5 ile yüzde 8,6 kalaydan dökülürdü. (Agoston, 2017, s. 152).

Kanunî döneminde Kefe Vilayeti, Rodi Kalesi ve sair yerlerden getirilen bozuk, kırık ve eski toplar ham bakırla birlikte mayalık olarak eritilip yeni toplar yapılmıştı. Dergâh-ı âli Topçubaşılardan Sinan Ağa, Silahdar cemâ'ati eminlerinden Mehmed Bey, Kâtip Hasan ve Tophâne-i Âmire mahzeni kantarcılarından Mehmed nezaretinde, 9 Haziran 1527 ile 21 Şubat 1528 tarihleri arasında Tophâne-i Âmire'de büyük darbzen topları dökmek için muhtelif miktarlarda bakır ve tunç verilmişti. 201 kantar ağırlığında 1490 parça bakır, kal' edilmiş 95 kantar ve bakiye 2 kantar 68 lodra bakır, 78 kantar ve 68 lodra tunç hazine defterdârı tarafından Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti. 8 Mayıs 1527 tarihinde 555 kantar ağırlığında 4.639 parça külçe bakır, 3 Haziran 1527 tarihinde 505 kantar ağırlığında 4.178 parça külçe bakır ve Bahçe-i Âmire'ye teslim edilen toplam 1.060 kantar ağırlığında 8817 parça külçe bakır Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti. Ayrıca aynı tarihlerde İstanbul harc-ı hâssa emini Cafer Çelebi uhdesindeki 28 kantar ve 48 lodra bakır ve bozuk toplardan kalan 94 kantar 7 lodra ağırlığındaki bakır, tunç top dökülmek üzere Tophâne-i Âmire'ye teslim edilmişti.⁸

Bakır alaşımli toplar gemilerde de kullanılmaktadır. 1525 yılında Babü'l-mendep Boğazını geçerek Hint okyanusuna açılan Selman Reis'in başında bulunduğu Osmanlı donanmasında, 530 adet bakırdan bacaluşka taşı, 900 adet bakırdan darbuzan taşı (Orhonlu, 1996, s. 14) bulunmaktadır. Yine 1522-1526 tarihleri arasında mavna ve kadirga gemilerinin ziftlenmesi işinde kullanılmak üzere Tophâne-i Amire'de 20 kantar (1080 kg.) bakırdan kazanlar yapılmıştır. 1528 yılında da Gelibolu'daki hassa gemilerin ziftlenmesinde kullanılacak 122 adet zift ergitme kazanları için 15 kantar (810 kg.) bakır sarf edilmişti (Aydüz, 2006, s. 306). Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bakır cevheri silahların hammaddesi olarak kullanılmasının yanında, silahların üretildiği kalıp ve kazan gibi her nev'i malzemenin hammaddesi olarak da kullanılmıştı. Örneğin, Kayseri'deki güherçile kazanlarının tamire muhtaç olduğu için 500 kıyye bakır verilmesi hususunda Küre kadısına hüküm yazılmıştır.⁹

Diğer yandan daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren bakır, İmparatorluğun birçok uzak yerindeki taşraya ham olarak gönderilip orada top ve sair malzeme yapılması istenirdi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Bağdat'a top dökülmek üzere gönderilen bakırın korunması ve Bağdat'a ulaşması için güzergâh üzerindeki

⁸ Muhâsebe-i nühâs [ve] rûy ve kal'î ki rihîten-i darbzenhâ-i büzürg an-tahvî-i Sinan Ağa ser-topçuyân-ı Dergâh-ı âli ve Mehmed Bey emîn an-cemâ'at-i silahdârân ve Hasan el-fâkîr kâtip ve Mehmed mahzenî ve vezzân be-Tophâne-i Âmire an 9 şehri-i Ramazân sene 933 ilâ gâye-i Cumâde'l-ülâ sene 934. Mad d. 7668, s. 4.

⁹ 16 Muharrem 1083, 14 Mayıs 1672, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İbnülemin Maden (İE. MDN), nr. 1/52.

kadırlara hükümler yazılmıştır.¹⁰ Ayrıca ham bakırın İmparatorluğun ağır sanayinin en büyük merkezi olan başkent İstanbul'a gönderilmesi ve sıkı muhafaza edilmesi istenirdi. Küre bakırının yanı sıra Gümüşhane bakır da yerel ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmış, hammadde olarak muhtelif illere ve İstanbul'a gönderilmiştir.¹¹ 6 Ocak 1780 tarihinde Tersane-i Amire'deki kalyonların zift-katran kazanları ve bakır kapları için cebehânededen 2.000 vukiyye ham bakır verilmiştir.¹²

Mâliye

Bakır madenlerinin diğer bir kullanım alanı ise mâliyedir. Bakır, dünyanın birçok yerinde para basımında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk bakır para Osman Bey devrinde basılmıştır. Mangır adıyla anılan bakır sikke, akçenin birimi olarak da iş görüyordu (Kütükoğlu, 2018, s. 324). XVI. yüzyılda, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırla kent arasındaki iktisadî bağların güçlenmesi nedeniyle kentlerdeki nüfusun yanı sıra kırlardaki nüfus da piyasalara girerek gümüş akça ve bakır mangır kullanmaya başlamıştı (Pamuk, 2017, s. 14). Bakır sikke basımında ham cevherler, Küre ve Gümüşhane'deki ocaklardan temin edilmekteydi. Bununla birlikte ihtiyaç halinde piyasadan da satın alınmaktaydı (Kütükoğlu, 2018, s. 335). Gümüş sikkeler genellikle İstanbul ve Balkanlar'da basılırken, bakır sikkeler genellikle Anadolu'da ve başkentte üretilip Balkanlar'a gönderilirdi (Pamuk, 2018, s. 59)

Gümüş sikkelere de bir miktar bakır karıştırılmaktaydı. 1690 yılında İstanbul darphânesinde Hollandalı tüccarların getirdiği Lehistan *zolotalarından* esinlenerek basılan sikkeler yüzde altmış gümüş, yüzde kırk bakır alaşımdan oluşmaktaydı (Pamuk, 2017, s. 154). Bakır ve gümüş-bakır paraların ayarını düzenlemek için bunlar sürekli olarak dolaşımdan çekilmekte ve darphâneye sevk edilmekteydi. Burada giderek daha hafif ağırlıkta yeniden basılmakta ve dolaşıma sokulmaktaydı (Braudel, 2017, s. 273). Diğer yandan bakır madeni, Osmanlı'nın ithâl ettiği malların nakdi karşılığında verdiği bir metadır. İpek ve baharat gibi malların ödemesi olarak Doğu'ya nakledilen ticari bir emtia ve ticari bir ödeme birimi olarak bakır kullanılıyordu (Brummett, 2009, s. 218). Görüleceği üzere bakır, bazı dönemlerde mübadele aracı olarak bir çeşit *trampa* sisteminin sermayesi olarak işlev görmüştür.

Bakır sikkelerin Osmanlılar'da da enflasyonun artışına binaen bazı dönemlerde fazla revaçta olmadığına dair veriler mevcuttur. Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi Busbecq'in (Osmanlı İmparatorluğu'nda 1555-1560 yıllarında bulunmuştu) Amasya'da bakır sikke istediği bir bakırcının "Birkaç gün önce elinde bir küp dolusu bakır sikke olduğunu, ancak bunların değersiz olması nedeniyle eritip bronz kaplar yaptığını" beyan etmesine kızdığını yazmıştır (Bucbecg, 2019, s. 54). Bakırcının sikkeleri eritmesi, Kanunî

---

¹⁰ Hâliyâ Bağdâd'da mîrî top dökme için Dergâh-ı Mu'allam toplanan kethudâsıyla bakır irsâl olunmağın buyurdum ki: Her kangınızın taht-ı hükümetine dahil olursa mahûf-u muhâtarâ olan mahallerde mezkûra kifâyet mikdân âdem koşup emîn-i sâlim birbirinize ulaştırıp irsâl olunan bakıra zarar gelmekden ihtirâz edesiz. 22 Ramazân 972/23 Nisan 1565, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 6 Numaralı Mühimme Defteri (MD 6), Hüküm 1058, s.131.

¹¹ Sefer-i Hümayun dökülecek toplara ve Gümüşhane madeninden mürettep olup eski maden emini Hafız Mehmed Ağa zamanında ve sonra İstanbul'a gönderilen bakırların miktarına ve muhtelif mahallerde gizli bakır satılmaması gerektiği. 13 Rebiü'l-evvel 1188/24 Mayıs 1774, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Cevdet Askeri (C. AS), nr. 336/13430.

¹² 28 Zilhicce 1193/6 Ocak 1780, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Ali Emiri Abdülhamid I (AE. SABH. I), nr. 345/24115.

devrinin sonuna doğru artan enflasyondan mütevellid paranın değerinin düşmesinden neşet etmiştir. Zira aynı dönemlerde bu durumu teyit edecek deliller mevcuttur. 1565 yılında, Lehistan'da kurulan pazara davar vs. eşyalarını satmak için giden Boğdanlılara, Leh halkının gümüş akçe yerine başka yerlerde geçmeyen bakır akçe verdikleri ve eskiden 1 altın 70, 1 guruş 45 bakır akçe ederken şimdi altunun 93, guruşun 55 bakır akçeye yükseldiği, bundan da Boğdanlıların ticarî bakımdan zarara uğradığı anlaşılmaktadır.¹³

Kanunî döneminde darphânedeki bakır para basıldığına dair kayıtlarda mevcuttur. Kanunî dönemindeki Kefe vilayeti, Rodi Kalesi ve sair yerlerden gelen bakırların kaydedildiği 7668 nolu muhasebe defterinde; yüklü miktarda bakır para basılmak üzere İstanbul darphânesine teslim edilmişti. Darphâne nâzırı Hoca Kemal ve akçe emini Abdullah Çelebi'ye bakır para basılmak üzere 27 Temmuz 1527 tarihinde, 50 kantar (yaklaşık 2.823 kilogram) ağırlığında 400 adet bakır külçe teslim edilmişti.¹⁴ XVI. yüzyılda para basılmak üzere darphâneye yüklü miktarlarda bakır teslim edildiğine dair bunun gibi kayıtlar mevcut olmakla birlikte XVII. yüzyılda da darphâneye yüklü bakır teslim edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. 28 Ocak 1603 tarihinde İstanbul Harc-ı Hassa eminine yazılan hüküm de; İstanbul Darphânesi emini Ali Bey'e 500 kantar (yaklaşık 28,300 kilogram) bakır verilmesi emredilmişti.¹⁵

Gümüşhane, tophâneye bakır tedarik eden önemli merkezlerden biri olduğu gibi, para basılmak üzere darphâneye de bakır tedarik eden merkezlerdendir. 4 Aralık 1762 tarihinde Gümüşhane ve Gümüşhane'ye bağlı madenlerden maden emini Osman Ağa tarafından satın alınıp İstanbul'a gönderilen 131.781,5 vukiyye bakır darphâneye teslim edilmişti.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmakta olan altın paralar ise genellikle günlük hayatta kullanılmayacak kadar büyük değeri olan servet biriktirme aracıyken, içeriklerindeki gümüş oranlarına bağlı olarak gümüş sikkeler ve bakır mangırlar gündelik hayatın parçasıdır. Bakır mangırın gümüş akçe karşısındaki değeri ise bölgeden bölgeye değişmekle birlikte genellikle akçenin 1/4 veya 1/8'i kabûl ediliyordu. Bakır mangır XVII. yüzyılın son çeyreğinde önemini kaybetmişse de daha sonra tekrar basılmıştır (Kütükoğlu, 2018, s. 334).

Sosyal ve Dini Mekânlar

Bakır, sosyal ve mukaddes mekânların tezyin edilmesinde kullanılan, kadim dönemlerde estetik açıdan ehemmiyet kesbeden bir madendi. Han, hamam, kervansaray ve cami gibi önemli yerlerde kullanılan bakır, Osmanlı sosyal hayatının da ayrılmaz parçalarındandı. Bakır madeninden yapılmış malzemelere cami kubbelerinde sıklıkla rastlanılmaktaydı. Evliya Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman'ın fethettiği Estergon Kalesi'ndeki Kızılelma Cami'ini tasvir ederken bu camide altın, bakır ve çeşitli değerli taşların kullanıldığına dair

¹³ 11 Muharrem 973/8 Ağustos 1565, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 5 Numaralı Mühimme Defteri (MD 5), Hüküm nr. 61.

¹⁴ Be-cihet-i bürîden-i fiütis-i kâdiru'd-darb-ı İstanbul an-yed-i Hoca Kemal nâzır ve Abdullah Çelebi emini-i fiütis, 400 aded 50 kantar. 29 Şevvâl 933/29 Temmuz 1527, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler, (Mad. d), nr., 7668, s. 4.

¹⁵ 15 Şaban 1011/28 Ocak 1603, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İbnül Emin Darphâne (İE. DRB), nr. 1/6.

¹⁶ 17 Cemazıyelevvel 1176/4 Aralık 1762, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Cevdet Darphâne (C. DRB), nr. 4/459.

bilgiler vermektedir (Evliya Çelebi, 2017, s. 360).¹⁷ Medine'deki kutsal mekânların tezyin edilmesi ve eşyalarının yapımında da bakır madeni kullanılmıştı.¹⁸ Diğer yandan Sultan I. Ahmet'in kılıç kuşandığı 21 Aralık 1603 tarihinden bir gün sonra yazılan bir hatt-ı hümayunda Medine-i Münevvere mühimmatı tertibatından otuz iki şamdan, dört minare alemi ve on altı kubbe alemi için 150 kantar bakır verilmesi emredilmişti.¹⁹

Kanunî Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye Cami'sinin minarelerinde de bakır kullanılmıştı. Dört minarenin "alem"lerinin bakırdan yapılmasına karar verilmiş ve bunları yapan kazancılara 8.000 akçe verilmişti. Ayrıca bakırdan yapılan bu "alem"ler altınla yaldızlanmış, bu işlem için de 158 altın sikke harcanmış, işlemi yapan yaldızcılara 1.000 akçe verilmişti (Barkan, 1979, s. 76). Diğer yandan Osmanlı sarayında da bakır işleriyle uğraşan çeşitli sanat ve zanâat erbabı mevcuttu. Sarayda bakır ve gümüş gibi malzemelerin üzerine altın işlemeciliği ya da kakmacılığı yapan *zernişânlar* ve *kıftegerânlar* gibi sanat erbabı mevcuttu. Ayrıca çelik, demir ve bakır gibi madenlerden üretilen Osmanlı güzlerini altın ve sair değerli taşlarla tezyin eden *bozdoğanlar*, bakır gülabdan, buhurdan, leğen-ibrik ve maşrapa gibi eşyalar yapan *kazganıyanlar* ve sarayın bakır malzemelerini kalaylayan *kalcıyanlar* da Osmanlı sarayının sanat erbabındandır (Pozcu, 2010, s. 35/36/55/65/78). Görüleceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda saraylardan, dini mekânlara, sosyal müesseselerden günlük hayatta kullanılan ev aletlerine, üretim tesislerinin çeşitli malzemelerinden harp aletlerine kadar toplumun her katmanında bakır madenleri kullanılmaktadır.

Gündelik Hayat

Kahve ibriği, kahve tepsisi, küçük kahve bakracı, ocak olmayan evlerde mangal, su güğümü, kalaylanmış tencereler, sahanlar (Kütükoğlu, 2018, s. 324), bakırdan yapılan bazı ev eşyalarından olmakla birlikte günümüze ulaşmamış muhtelif bakır eşyalar özellikle şeriye sicillerinde zikredilmektedir. Bakır ibrik, bakır matra, bakır çalar saat, bakır sini, bakır sâtil, bakır yağ dibesi, bakır süzek, ve bakır raht (Güdeoğlu, 2013, s. 241/2/3/4/5/249/256) gibi ev eşyalarından eğer takımı olan *rahtlara* kadar birçok bakır eşya şer'îye sicillerinde kayıtlıdır.

Bakır ürünlerin kalaylanması için ve tunç toprakların yapımında ihtiyaç duyulan kalay madenleri ise Osmanlı topraklarında bulunmayan istisnai madenlerdendir. Osmanlı'dan önce Uzak Doğu'dan ithâl edilen kalay, Osmanlılar devrinde ise genellikle İngiltere'den ithâl edilmiştir. Bir Protestan ülkesi olan İngiltere, Papa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na kalay ve kurşun ihracına koyduğu yasağa uymayabiliyordu (İnalçık, 2017, s. 449).

---

¹⁷ İçi öyle sanatlı ve murassa mavi gök kubbecik mücevherdir ki insan gördüğünde şaşkın olup hayran kalır. Safi altın çökürme zer nişanlı bakır tas içine kaplama altın kakılmış ve aran silü, lâcivert, kırmızı, yeşil siyah, sarı ve kızıl çeşit camlar ile süslenmiş cilâli bir mina kubbedir ki her işini bukailemun nakışlı hayâl-pesend eylemiş. Gerçi kubbenin aslı bakırdır ama saf bakırdan eser kalmayıp bu acayıp ve garip kubbe altın yaldız ile yaldızlanmış ve cilâlanmış bir altınlı kubbe olmuştur.

¹⁸ Hala Medine-i Münevvereye irsâl olunan minber için yüz otuz dört kantar bakır lazım olmuştur ferman olunmak babında emr-i saadetlü padişahi alempenâh hazretlerindir. 21 Safâr 974/7 Eylül 1566, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hatt-ı Hümayun (Hat), nr. 1446/5.

¹⁹ 18 Recep 1012/22 Aralık 1603, BOA, Hat, nr. 1654/2.

Tokat Bakır İşletmeleri

Anadolu bakırının asıl tüketicileri Osmanlı bakır dökümhaneleri ve özellikle de İstanbul'daki Tophâne-i Amire idi (Agoston, 2006, s. 141/190/193/196/203). Ayrıca ham bakırın tasfiye edilip İstanbul'a gönderildiği merkezlerin en önemlisi Tokat'tır. Bakır metalürjisinde Türkiye'nin en büyük merkezi haline gelen Tokat, binlerce devenin oluşturduğu kervanların Ergani'den getirdiği ham bakırın tasfiye ederek çıkardığı saf bakırın bir bölümünü yine kervanlarla doğrudan doğruya götürerek veya Samsun'a indirerek oradan deniz yolu ile İstanbul'a göndermiş, bir bölümünü şehirde genişlemeye devam eden bakır eşya imalatına tahsis etmiş, arta kalanı da diğer bölgelere gönderilmek üzere tüccara teslim etmiştir (Genç, 2017, s. 284).

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış pazara önemli miktarda bakır madeni tedarik eden Tokat bakır işletmeleri, Tokat'ın büyük bir cazibe merkez haline gelmesinde pay sahibidir. Kentte oldukça faal bir kalhane vardı ve uzun süre kentin iktisadî hayatına önemli derecede canlılık katmıştı. Sanayi bakımından Tokat'ı bakırcı ve kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imâlat nefâseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilmiştir (Genç, 2017, s. 285).

Tokat'ın bakırcılığı seyahatnamelere de konu olmuştur. Fransız botanikçi Joseph de Tournefort 1699-1700'lerde çıktığı Anadolu seyahati esnasında Tokat'a da uğramış ve burada büyük çapta bakır kap kacak ticaretinin olduğunu nakletmiştir. Tokat'ta üretilen tencereler, taslar, fenerler ve şamdanlar İstanbul ve Mısır gibi yerlere ihraç edilmekteydi. Mamûl madde olarak dışarıya gönderilen bu malzemelerin hammaddesi ise Gümüşhane ve Kastamonu'dan temin edilmekteydi (Yerasimos, 2013, s. 222-223).

Tokat'ın yanında Sivas ve Amasya bakırcıları da bakırın Küre'den almaktaydı. Diğer yandan Osmanlı merkez idaresi, doğuya bakır taşıyan kervanlara her zaman kuşkuyla yaklaşırdı, çünkü bu değerli madenin İran'a ihracı mümkündü. Madenlerden bakır madeni satın almak isteyen bakırcılar iyi niyetlerini ispat etmek zorunda olup, buldukları kentteki kadılarından getirdikleri işlerin yasallığına dair akreditasyon mektuplarını ibraz etmek zorundaydılar (Faroqhi, 2000, s. 223). Tokat'ta Temmuz 1786'ya kadar iki adet mîrî kalhâne mevcuttu ve bunlardan birisi Mevlevihâne'ye ait olmakla birlikte diğeri yaklaşık 250 yıllık geçmişi olan Tokat voyvodalığı mukaatasına aitti (Tızlak, 1995, s. 647). Görüleceği üzere Tokat bakırcılığı erken dönemlerde kayıtlara geçmiş olmakla birlikte XVIII. ve XIX. yüzyıllar Tokat bakırcılığının altın çağıdır.

Keban Ergani Bakır Madenleri

Ergani, İç Doğu Toros Dağlarının eteklerinde, Elazığ Diyarbakır arasında olan, milattan önce de bilinen, daha sonra ise XII. yüzyılda Araplar tarafından işletilen ve Osmanlı idaresinde ise Diyarbakır vilayetine bağlı olan bir sancak merkezidir (Memişoğlu , 1973, s. 33). Halife Ömer döneminde Ergani ocaklarından çıkarılan bakır, Mardin, Diyarbakır ve Siirt'teki atölyelerde işleniyordu. Mardin darphâneleri de bu olguyu doğrular. Artuklu hükümdarı Hüsametdin Timurtaş, 1147 yılında madene gidip bakır üretimini incelemiş ve oradan satın aldığı bakırla ilk kez Artuklu sikkelerini bastırmıştı. Görüleceği üzere Keban Ergani bakır madenleri buhranlı dönemler haricinde tarihi bir devamlılıkla işletilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin mühim derecede bakır elde edilen madenlerinden biri de Keban Ergani madenleridir. Bu madenler, iç talebi karşıladıkları gibi dışarıya ihraç edildikleri zamanlar da olmuştur. Keban-Ergani bakır madenleri kadim medeniyetler zamanında bakır çıkarılan ocaklara sahiptir. Elazığ yöresindeki bu bakır madenleri, dünyanın en eski bakır madenlerinden olmakla birlikte Osmanlı Devleti döneminde “XVII-XVIII yüzyılda” de oldukça faaldir. Keban bakır madeninde para kesmek için 1734-1735 yıllarında bir darphâne açılmıştı. (Refik, 1989, s. VI).

Ergani bakır madenleri, iç ve dış pazarda değerlendirilmiştir. İç pazarda mutfak eşyalarından harp sanayine kadar mühim kaynaklardır. Öyle ki 1780 yılında Ergani bakır madeninde 6400 ton bakır üretilmiştir (Tızlak, 1997, s. 131). Ayrıca 1730 yılında Ergani madeninde 9151 kg gümüş, 1159.3 kg altın üretilmiştir. (Tızlak, 1997, s. 127/129). Keban madeninde ise 1730 yılında 5606.6 kg gümüş, 1759-60 yıllarında ise 151 kg altın üretilmiştir (Tızlak, 1997, s. 121/123). Görüleceği üzere Keban-Ergani madenlerinde bakırın yanında önemli derecelerde altın ve gümüş üretilmiştir. Keban-Ergani madenlerinden çıkarılan ham bakır genellikle kervanlarla Tokat'a götürülmüş ve burada işlenip muhtelif yerlere tevzi edilmiştir. Ergani'nin zengin bakır cevherleri, bakır talebine karşılık vermek üzere üretimini hızla artırdıkça, Tokat'ta yalnız metalürji ve bakır eşya üretiminde değil aynı zamanda bakır ticaretinde de önemli bir merkez haline geldi(Genç, 2017, s. 285).

Küre Bakır Madenleri

Küre bakır madenleri Osmanlı Devleti'nin en büyük maden mülhakatlarından birini teşkil etmekle beraber devletin siyasî ve iktisadî açıdan iç ve dış politikalarına dahi tesir etmiştir. Osmanlı Devleti, daha XV. yüzyılda Küre bakır madenlerinden önemli miktarda bakır elde etmiştir. 1478'te Anadolu'da elde edilen gelirin yaklaşık yarısı, 150.000 altın duka ile Kastamonu bakır madenlerinden geliyordu (İnalçık, 2009, s. 243). 990 (1582) yılı tahrir defterinden Küre madenlerinden yılda 26.228 men (batman) saf bakır elde edildiğini görüyoruz. Öte yandan, 1530-82 yılları arasında, Küre'de çıkarılan bakırın parasal değeri 2.225.381 akçeden 2.752.940 akçeye çıkmıştır (Faroqhi, 2000, s. 221).

Küre bakır madenleri zaman zaman ülke dışına da ihraç edilmiştir. Vize sancakbeyinin ve Sultan'ın kendi gemileriyle, İskenderiye'de satılmak üzere muhtelif malzemeler taşıyordu. II. Bayezid'in çok yakın dostu olan Vize sancakbeyinin büyük bir kalyon, küçük bir kalyon ve bir de barça olmak üzere ticari faaliyette kullanılan üç gemisi vardı. Vize sancakbeyi bu gemilerle kereste, demir, ve balmumu nakliyatı yapıyordu. Venedik Baylosu Bembo, İskenderiye'de bakır ihtiyacı olduğunu öğrenince II. Bayezid'in satılmak üzere buraya sekiz bin miera Kastamonu bakırını gönderdiğini iddia etmişti (Brummett, 2009, s. 139). Ayrıca, Küre'de mühim bir madenci taifesi bulunmakla birlikte doğal olarak bakır madenciliğine dayalı bir istihdâm söz konusudur. 1486-87 yılı tahrir defterinde (Küre'de) ustabaşı oldukları 16 piş-i küre vardır. 15. yüzyıl defterinde 60 kadar madenci ya da maden işleyiciden (küreci) de söz edilmektedir (Faroqhi, 2000, s. 217).

Küre bakırını, devlete iktisadî anlamda önemli gelir sağlamakla birlikte yerel anlamda da istihdâm açısından ve doğal olarak iktisadî açıdan bir canlanma vesilesidir. 1582 yılı tahrir defterinden Küre havzasında

kayıtlı vergi mükelleflerinin küçümsenmeyecek bir bölümünün “hizmetkâran-ı Küre-i mamure” sayıldığını öğreniyoruz. İki bini aşkın yetişkin erkekten oluşan bu gruptaki kişilerin genel olarak işçilik yaptığı anlaşılmaktadır. Küre madenlerinde çalışan köylülere ilişkin 1530 yıllarına ait kayıtlar mevcuttur. Bu yıllarda madende çalışanlar Hoşalay, Taşköprü ve özellikle de Daday kazasındandı (Faroqhi, 2000, s. 217/218). Küre bakır madenlerinden elde edilmekte olan bakır madeni, harp sanayinde de kullanılmaktaydı. 1525-6 tarihlerinde, bacaloşka toplarına demir gülle yapmak üzere bakır kalıpların dökümü Küre’de yapılmış ve bunlar için toplam 5.800 akça ücret verilmişti (Aydüz, 2006, s. 228). Ayrıca Küre’den çıkarılan bakırın İnebolu limanından İstanbul’a gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2000, s. 135).

Kanunî devrinde Küre bakırının yurtdışına çıkışını önlemek için çeşitli tedbirler alınmış ve sıkı sıkıya uygulanmıştır. Öyle ki Küre kadısı İran’a bakır ihracını yasaklayan hükmü geç ilan etti diye suç isnadında bulunmuş ve hükümde “sâbık” olarak bahsedildiği için muhtemelen görevinden alınmıştır. Ancak daha sonra durumun iftirâ olduğu anlaşılmıştır.²⁰ Ayrıca Kanunî’nin ilk yıllarında Osmanlılar, Küre bakırından yüklü miktarda gelir elde etmişlerdi. 1524 yılında Küre’den 592.095 akçelik gelir sağlanmış olmakla bu gelir geçen yılın geliri (626.280 akçe)’ne yakındı. 1524 bütçesinde ayrıca hazineye bakır satışından 36.781 akçe gelir elde edilmiştir. Küre’nin bakır satışından geliri 1527-1528 yıllarına ait bütçesinde 2,5 milyon akçeyi bulacaktır (Sahillioğlu, 1985, s. 425).

Osmanlı İmparatorluğu’nun Muhtelif Yerlerindeki Bakır Madenleri

Karadeniz şehirlerinin birçoğunda mezkûr dönemde bakır madeni çıkarılıp işletilmekteydi. Giresun’un Görele, Piraziz ve Tirebolu nahiyelerinde bakır madenlerinde (Saka, 2016, s. 33/61/83), Kastamonu bakır madenlerinde (Faroqhi, 2000, s. 298) ve Ordu’nun Mesudiye ilçesindeki bakır madenlerinde (Ekinci, 2013, s. 245) muhtelif dönemlerde bakır çıkarılmış ve bu cevherler hem yerel ihtiyaçları karşılamış hem de dışarıya ihraç edilmişti.

Bunun yanında Anadolu’da yukarıda zikredilen yerlerden başka, Çanakkale, Erzurum, Murgul, Fatsa, Kayı Dağı, Emrudeli, İpekli, Elmi Dağları, Nühas, Alanyurdu, Saryer, Zara, Milas, ve Pazarsuyu, Murat Dağı, Borga, Şiro, Tepehan, Gerger, Tevfik Madeni, Dojik Dağı, Çubukçur Kazıklı, Kastamonu ve Canik gibi yerlerde küçükü büyüklü madenlerde bakır çıkartılırdı (Aydüz, 2006, s. 228). Ayrıca, tarihi muhtelif bir belgede Elbistan Ahsendere’de, 1688 tarihli bir belgede Kağızman’da, 1774 tarihli bir belgede Bosna’da Kangrad Kazası’nda ve Buşavik Koyü’nde de bakır madenlerinin olduğu kayıtlıdır (Refik, 1989, s. 9/10/37/45/49/50). Diğer yandan Kıbrıs’ın fethinde bakır madenlerinin rolü olup, fetihten sonra Osmanlı Devleti Kıbrıs bakır madenlerinden de istifade etmiştir.

Anadolu’nun kadim bakır maden yörelerinden biri de Sinop’tur. Tarihçi Kritovoulos, Sinop limanını tanıtırken II. Mehmed devrindeki Anadolu’daki bakır madenlerinden de bahseder. Sinop Karadeniz’deki sahil kasabalarının en iyisi ve en zengini olduğunu ve burada bol miktarda bakır madeni çıkarılmakla beraber, bakır

²⁰ Kastamonu beğine: Diyâr-ı Acem’e bakır sattırılmaması hususundaki emri geç ilân etti diye sâbık Küre kadısı Mevlânâ Hüseyin’e iftira eden Receb’in küreğe konulmak üzere Südde-i Saadet’e gönderilmesi emredilmiştir. 5 Rebiü’l-ahir 972/10 Kasım 1564, 6 Numaralı Mühimme Defteri (MD 6), Hüküm 346, s. 206.

Asya ve Avrupa'da her yere dağıtılarak yerleşik halka altın ve gümüş olmak üzere büyük gelir sağlandığını (Kritovulos, 2018, s. 186) beyan eder. Cenevizliler, Sinop bakırını daha XIV. yüzyıldan itibaren ihraç ediyorlardı. (Brummett, 2009, s. 218). Diğer yandan 1487-90 yıllarında Kefe'ye ulaşan ve oradan Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere ihraç edilen mallar arasında Sinop ve Küre bakır bulunmaktadır (İnalçık, 2009, s. 343). II. Mehmed, Sinop ve İnebolu gibi yerleri fethederek kârlı bakır ticaretinin yapılması için seçenekler sunan ticari ağı da devralmış oldu. Bu ağ, II. Mehmed'in haleflerinin dahi bakır madenciligi ve bakırın dağılımı hususunda sıkı kontroller uygulamalarına neden oldu (Brummett, 2009, s. 224).

Maden ocaklarından elde edilen bakır bazen çıkarıldığı yerlerde değil çevre kent ve kasabalarda kâl ve izâbe edilmekteydi. Bunun sebebi ise kâlhânenin su kaynaklarına yakın müsait bir yerde kurulmasıydı. Bakır madeni çıkarılmadığı halde bakır kalhânesi bulunan şehirlerden biri Dıyarbakır'dı (Tızlak, 1995, s. 643). Keban Ergani bakır Dıyarbakır kalhânesinde de ayrıştırılmaktaydı. Ayrıca Bursa'da da kadim dönemlerde bakır işletmeciliği yapılmaktadır. 1487 yılına ait belgelerde Bursa fulûs (bakır para) mukaata'sı 51.666 akça olarak kayıtlıdır(İnalçık, 2018, s. 212).

Bakır İthalat ve İhracatı

Osmanlı Devleti, madenlerin kullanımını sıkı denetim altında tutmuş, savaş gibi olağanüstü durumlarda madenlerin ihracını yasaklamışsa da zaman zaman dışarıya maden çıkışına müsaade etmiştir. Kıymetli madenlere olan ihtiyaçtan dolayı XIV. yüzyılda Sultan II. Murat saltanatında madenlere ihraç yasağı konmuştu (İnalçık, 2009, s. 243). Sultan, madenleri bazen ticaret amacıyla satmış, bazen dostluk nişanesi olarak gelen yabancı devlet temsilcilerine vermiş bazen de siyasi denetim amacıyla vermiştir. II. Bayezid döneminde de Portekizlilere karşı kullanılmak üzere Mısır'a "Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin talebi üzerine" bakır verildiği görülmektedir. II. Bayezid, Mısır'a bakır götüren filonun komutanı olarak Kemal Reis'i görevlendirmişti. Bu filoda Portekizlilere karşı kullanılmak üzere elli adet top vardı. Getirilen bakır ise, Süveys'teki filoda yararlanmak üzere filonun bulunduğu yerde top dökümünde kullanılacaktı (Brummett, 2009, s. 162/163). Bakır gibi stratejik harp malzemeleri, Memlûkler dışında Açe Sultanlığı'na da verilmiştir.²¹

II. Bayezid, yaptığı politik hamlelerle hem hami rolünü üstlenerek kısmen üstünlüğünü kabul ettirmiş hem de Portekizlilerle işbirliği yapan Şah İsmail'e ve Portekiz yayılcılığına karşı önlem almış oluyordu. Daha sonra Memlûkler Rodos şövalyelerine yenilince, Rodos şövalyeleri ve Portekizlilere karşı kullanılmak üzere harp malzemesi istemek amacıyla, Kansu Gavri özel bir Memlûk elçisini 40 bin duka altınla II. Beyazıd'ın Edirne'deki karargâhına göndermişti. Osmanlılar, bu elçiye kereste, demir, kürek, ok, bir kısmı ağır 300 top, 40 kantar barut, bakır, yelken, gemi direği, her türlü donanım ve bunları İskenderiye'ye güvenli bir şekilde nakledecek sekizi kadırğa olmak üzere yirmi beş- otuz beş gemiden oluşan bir filo temin etmişti. Bu, Memlûklerin Osmanlılara bağımlılığının açıkça ifadesidir (Brummett, 2009, s. 162/163).

---

²¹ Açe padişahı tarafından Südde-i Saâdete gönderilen elçi dönüşte Yemen, Cidde ve Aden'den at, silâh, bakır vs eşya alıp götürmek isterse kendisine engel olunmaması ve kendisine gereken yardımın yapılması emredilmiştir. 13 Cemaziy'el-ahir 975/15 Aralık 1567, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 7 Numaralı Mülhimme Defteri (MD 7), Hüküm nr. 237.

Yavuz Sultan Selim, Safevîlere değerli maden ihracı ve harp alet ve edevâtı konusunda sıkı ambargolar uygulamış ve bu malzemelerin İran'a kaçışına mani olmaya çalışmıştır. Bu ve benzeri yasaklar Kanunî devrinde de uygulanmış ancak siyasi ve iktisadî blokajların zaman zaman delindiği kayıtlarda sabittir. Bunun diğer bir örneği ise 23 Mart 1566 tarihinde Erzurum Beylerbeyine yazılan hükümde: daha önce yasaklandığı halde İran'a bakır ve gümüş kaçırıldığı ve buna mani olunması gerektiği emredilen²² olaydır.

Osmanlılar da devrin siyasi konjonktöründen yararlanarak zaman zaman kendi topraklarında bulunmayan kalay gibi madenleri Avrupa'dan temin etmiştir. Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünün bakır-kalay alışımından oluşan tunçtan döküldüğünü zikretmiştik. Bakır ve demir cevheri ile birlikte kalay da Avrupa'da *merces prohibite* veya yasaklı mal sayılıyor; bunların Hristiyan düşmanlarına ihraç edilmesine kesinlikle izin verilmiyordu. Bununla birlikte Avrupa ülkeleri arasındaki siyasi bölünmeler sayesinde ve silah ile savaş malzemeleri kaçaklığındaki geleneksel yüksek kârlar nedeniyle Osmanlılar Avrupa'dan bu tür malları alabiliyorlardı (Agoston, 2006, s. 217).

Diğer yandan stratejik öneme haiz değerli madenler her zaman devlet eliyle temin edilmezdi. Bazı tüccarlar münferit olarak kâr etmek amacıyla uluslararası düzeyde maden kaçaklığı yapmışlardır. Anadolu'dan bazı tüccarların ucuz olan Macar bakırını kaçak yollardan piyasaya soktuğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Macaristan'dan gelen bakırın Anadolu'da çıkartılardan çok daha ucuz olduğu ya da Küre madenlerinin piyasadaki bakır talebini karşılamadığı anlaşılıyor. Macar bakır kaçaklığının önlenmesinin çok güç olduğu görülüyor (Faroqi, 2000, s. 221). Ayrıca Macar bakır kaçaklığının Osmanlı ülkesini aşır Safevîlere kadar ulaştığına dair kayıtlar dahi mevcuttur.²³

Sonuç

Bakır madenleri, uzun süre Osmanlıların muhtelif sahalarında hayat damarlarından birini teşkil etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakır madenleri, yüzyıllar boyunca birçok üretim sektörünü kendisine bağımlı kılmıştır. Ayrıca bu madenler, bakır çıkaran madencilerden çeşitli sektörlerde işleyip mamül madde elde eden zanâat erbabına kadar birçok kişinin istihdâmına vesile olmuştur. İktisadî hayatın canlılığına göre gelişen şehirlerin tipik örneklerinden olan Tokat ve Küre gibi şehir ve kasabalar, bakır madenleri sayesinde yerel eşraf, tüccar ve devlet açısından cazibe merkezi olmuşlardır. Ayrıca Tokat bakır işletmeciliğine ham bakır sağlayan Gümüşhane, Küre ve Keban Ergani bakır, ülkenin başkentine, muhtelif şehirlerine ve yabancı ülkelere ham ve mamül olarak ulaşmış olmakla birlikte bakırcılık, önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmuştur. Bu açıdan Osmanlı ekonomisi için hayati önem arz eden bakır madenleri açısından Osmanlılar yüzyıllar boyunca genellikle kendilerine yetmişlerdir. Günümüzdeki birçok şehirde mevcut olan bakırcı esnafı ve bakırcı çarşıları, kadimden beri var olmakla birlikte bakırın tarihi ehemmiyetini teşhir etmektedir. Günümüzdeki madenlerin kullanım alanları geçmişe nazaran daha geniş olmakla birlikte madenlerin Osmanlı Devleti'ndeki sosyal ve iktisadi hayattaki yeri günümüzdeki gibidir.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 5 Numaralı Mühimme Defteri, (MD 5), Hüküm nr. 1303.

²³ 17 Ramazan 993/12 Eylül 1585, BOA, 58 Numaralı Mühimme Defteri, (MD 58), Hüküm nr. 772.

Kaynakça

[1] Mühimme Defterleri

MD 3,5,6,7,58.

[2] Ali Emiri

Abdülhamid I (AE. SABH. I), nr. 345/24115.

Mustafa II (SMST. II), nr. 37/3698.

[3] Cevdet

Askerî (C. AS), nr. 336/13430.

Darphâne (C. DRB), nr. 4/459.

[4] Hatt-ı Hümayun

HAT, nr. 1654/2, 1446/1, 1446/5..

[5] İbnü'l-Emin

Darphâne (İE. DRB), nr. 1/6.

Maadin (İE.MDN), nr. 1/52.

[6] Mâliyeden Müdevver Defterler

Mad. d, nr.7668.

[7] Yabancı Arşivler (YB)

YB, 04./2-101.

[8] Agoston, Gabor (2006), Barut, Top ve Tüfek, (Çev: Tanju Akad), Kitap Yayınları, İstanbul.

[9] (2017), Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları, (Çev. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

[10] Akdağ, Mustafa (2015), Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, 3.bs., İstanbul.

[11] Akgündüz, Ahmed (1992), "Osmanlı Hukukuna Giriş ve II Bayezid Devri Kanunnâmeleri", Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Fey Vakfı Yayınları., Cilt II, İstanbul.

[12] Altunbay, Mustafa (2002), "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", C.X, Türkler, Ankara (791-801).

[13] Aydüz, Salim (2006), Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi, TTK Yayınları, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.

- [14]Barkan, Ömer Lütfi (1979), Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaatı 1550-1557, C. I, TTK Yayınları, Ankara.
- [15]Braudel, Fernand (2017), II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Çev. M. Ali Kılıçbay), C. II, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- [16]Brummett, Palmira (2009), Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi, (Çev. H. Nazlı Pişkin), Timaş Yayınları, İstanbul.
- [17]Bucbecg, Oigier Ghiselin (2019), Türk Mektupları Kanunî Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560), (Çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. bs., İstanbul.
- [18]Ekinci, İlhan (2013), “Milas (Mesudiye) Bakır Madeni”, C.VII, Turkish Studies, Ankara, (243-259).
- [19]Faroqhi, Suraya (2000), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanâat ve Gıda Üretimi (1550-1650), (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. bs., İstanbul.
- [20](2017), Osmanlı Zanâatkârları, Alfa Yayınları, İstanbul.
- [21]Genç, Mehmet (2017), Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, 14. bs., İstanbul.
- [22]Güdeloğlu, Ayşe (2013), 131 Nolu Şer’iye Siciline Göre Gaziantep’in Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Durumu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [23]İnalçık, Halil (2009), Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Klasik Dönem (1302-1606), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 30. bs., İstanbul.
- [24](2017), Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600, (Çev: Halil Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [25](2018), “Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, C. I, Kronik Yayınları, İstanbul, (202-256).
- [26](2018), “Ortaçağ’da Para Politikası ve Para Değerli Maden İlişkisi”, Makaleler I, Doğu Batı Yayınları, Ankara, (162-193).
- [27]Karaman, Seyit Ali (2017), Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1/6. Kitap, C. 1-2, Yapı Kredi Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- [28]Kritovulos (2018), Kritovulos Tarihi (1451-1467), (Çev. Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- [29]Kütükoğlu, Mübahat S. (2018), Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı, TTK Yayınları, Ankara.
- [30]Memişoğlu, Ferhan (1973), Harput Bakırcılığı, Türk Etnoğrafya Dergisi, Cilt XIII, İstanbul, (33-54).
- [31]Müneccimbaşı, Ahmet Dede (1975), Müneccimbaşı Tarihi, Cilt I, (Çev. İsmail Erünsal), Kervan

Yayınları, Konya.

- [32]Orhonlu, Cengiz (1996), Habeş Eyaleti, TTK Yayınları, Ankara.
- [33]Pamuk, Şevket (2017), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [34](2018), Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. bs., İstanbul.
- [35]Pozcu, Metin Filiz (2010), Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanâatçı Teşkilâtı Ehl-i Hiref, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, Yayımlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul.
- [36]Refik, Ahmet (1989), Osmanlılar Döneminde Türkiye Madenleri (967-1200), Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- [37]Sahillioğlu, Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmûası, C. XLI, S.1-4, İstanbul 1985, 415-449.
- [38]Saka, Erdem (2016), “II. Abdülhamit Dönemi'nde Giresun ve Çevresinde Madenler”, Giresun Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun.
- [39]Yerasimos, Stefanos (2013), Joseph de Tournefort Seyahatnâmesi, (Çev. BerkayTunçdoğan), Kitap Yayınları, 4. bs., İstanbul.
- [40]Tızlak, Fahrettin (1997), Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), TTK Yayınları, Ankara.
- [41](1995), “Osmanlı Devleti,'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, C.LIX, Belleten, TTK. Yayınları, sayı 226, Ankara, Aralık. (643-659).
- [42]Turan, Murat (2013), “Madencilüğümüzün Tarihsel Gelişimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Turkish Parliamentary Experience

Review of the Parliamentary Experience of Turkey from Ottoman to Republic Periods¹

Saltanat Kydyralieva²

Istanbul University, Institute of Social Sciences PhD Alumna

Received- Accepted: 23.09.2019-02.12.2019

Research Article

Abstract

Turkish parliamentary tradition with a history of 140 years, no doubt is a result of challenging periods which roots extending to the history of the Ottoman Empire. Tanzimat reforms as well as Constitutional Monarchy periods (known as I. and II. Meşrutiyet) crowned with the National Liberation Movement initiated the new political regime in Turkey and formed a parliamentary institution that call now the Turkish parliament or the Grand National Assembly of Turkey. The analysis of the historical evolution of the Turkish parliamentary experience along with its parliamentary functions and activities will provide us valuable information on politics and socio-historical development of the Turkish state. Certainly, the unique characteristics of Turkish society and Turkish history, as well as parliamentary transformations at the global level along with political developments affecting the parliamentary tradition makes a Turkish parliamentary experience noteworthy to be analyzed. Social structure, bureaucracy and traditions of every society or political entity define the role of a parliament in the certain political system. The social and political structure gives important information on the organization and behaviour of the parliament as well as parliamentary functions provide first-hand data on features and characteristics of the society reciprocally. This study is a brief historical account of the Turkish parliament as a representative institution. The main goal of this research is to provide an analytic review of the Turkish parliamentary experience and parliamentary evolution without debates on pro and contras of parliamentary or presidential systems. There are two matching features in our research approach in this study. First, we will focus on and outline the historical evolution process of the Turkish parliamentary experience. Second, we will look for descriptive information to enrich our general understanding of the parliamentary workings. The historical analysis method will be applied to conduct this research. The method was described by sociologist and political scientist Theda Skocpol. The historical analysis method aims to develop and improve descriptive and reasonable hypothesizes on institutions as nation-states.

Keywords: Turkish parliament, Turkish parliamentary experience, meclis.

Türk Parlamento Deneyimi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Parlamento Deneyimi Üzerine İnceleme

Öz

Türkiye'nin 140 yıllık parlamento geleneği, sırasıyla Tanzimat reformları, I. ve II. Meşrutiyet dönemleri ve Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin bir ürünüdür. Kuşkusuz ki, Türk toplumunun kendine özgü özellikleri ve parlamento ve parlamentarizmin evrensel düzeyde geçirdiği dönüşümlerin Türkiye'ye yansımaları, parlamenter geleneğe çeşitli düzeylerde etki eden siyasal gelişmeler gibi faktörler, Türk parlamento deneyiminin evrelerini araştırmaya değer kalmaktadır. Parlamentonun siyasal sistem içindeki yeri toplumsal yapı, işleyiş ve gelenekler gibi faktörlerce belirlenmektedir. Toplumun yapısı parlamentonun yapı ve davranışına dair bilgi veriyorsa, parlamentonun işlevi de toplumun nitelikleri hakkında bilgi verebilmektedir. Parlamentonun analizi hem toplumsal yapıya etki eden bileşenlerin birinin analizi olmaktadır hem de toplumsal yapının parlamento üzerindeki etkinin incelenmesi olmaktadır. Araştırmanın amacı Türk parlamento deneyimi üzerine analitik değerlendirme niteliğinde bir çalışma ortaya koymak olmuştur. Bu çalışmada parlamenter veya başkanlık sistemlerini kapsayan tartışmalara yer verilmemiştir. Bu makaledeki yaklaşımımız birbirleriyle kesişen iki özelliğe sahip olacaktır. Öncelikle Türkiye'nin parlamento deneyiminin tarihî seyrine dikkatimizi yoğunlaştıracağız. Daha sonra parlamentoların işleyişi üzerine genel anlayışımızı zenginleştirmek ve bağımlı değişkenlerin tanımlarını hazırlamak için kaynak çalışmalara bakılacaktır. Ele alınan bu çalışmada tarihî analiz veya tarihi inceleme metodu kullanılmıştır. Sosyolog ve siyaset bilimci Theda Skocpol tarafından tarif edilmiş olan bu metot, ulus-devlet gibi makro-üniteleri tamamlayan enstitüler üzerine deskriptif ve anlamlı hipotezler üretmeye yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk parlamentosu, Türk parlamento deneyimi, meclis

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² saltanat.kydyralieva@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9614-2147

Introduction

A parliament plays an important role in every modern state in the framework of the traditional theory of separation of powers – between executive, legislative and judiciary powers. The institution emerged as a result of the free elections, it declares the will of the people and the self-government of the public is conducted through parliament (Beetham (ed.), 2006, p.4). However, parliaments carry out paradoxical feature in themselves. Because, it derives its roots from Medieval times but despite this characteristic, the parliament exists in every modern political system nowadays. Notwithstanding to be mentioned with representative democracy and democratic regimes, we see parliaments in authoritative states with clear dictator regimens too (Lowenberg, 1971, pp.1-5).

The role and virtue of every specific parliament in the political system are determined and defined by factors such as social structure, functioning and political traditions. If the socio-political structure of the specific society gives us crucial data on parliamentary organization and activity, parliamentary proceedings also should give information on the characteristics of the specific society. It is argued that the analysis of the parliament has vice versa effect and becomes an analysis of the elements which affects social structure at the same time and studies an impact of the social structure on the parliament (Hatipoğlu, 2007, p.95). In an era of representative democracy, the main thought of representative democratic government is to entrust elected bodies with rights to make choices in the name of people for a restricted period (Esaïasson and Heidar, 2000, p.2).

Elections are on the top amidst fundamental inalienable rules to determine executives and governors and to give them legitimacy in the modern democracies. Thus, elections are the legitimate means of indirect participation. People determine those who will govern them through this mechanism. Representatives came by-elections establish a group of people which mean to be trustworthy and initiate an institution to be called a “parliament” or “legislative organ” (Beetham, 2006, pp.1-11) or “Mejlis” in Turkish (Develioğlu, 1993, pp.594-595). Through the parliaments, people declare their wills and thoughts indirectly. In this way, if we want to understand the functions and work of representative politics, we have to ask important questions related to the parliament which is an arena where choices are made by representatives and delegates. These questions are quite simple but crucial; How parliament works? Why does parliament work in this way or another? What are the results of the parliament's work?

Traditionally, according to the theory of separation of powers parliamentary studies concentrates on the legislative organ of the government which is one of the three judicial powers of the government. Definition of the legislative function proposes two criteria: *criterium materiel and criterium formel* - to set apart from the executive and judicial branches (Gözler, 2000, pp.357-360). According to *criterium materiel* argued by constitutional jurist Leon Duguit, the work of legislative function is to establish and state rules or proceed general, regular and not personal actions. According to *criterium formel* that argued by jurist Raymond Carre de Malberg, every proceeding of the legislative organ, which is under name of the law or in a form of law is always is a law and carries a power of law without negotiations (Özbudun, 2005, p.94). In all representative regimes, irrespective of

the government system, there are three fundamental functions of a parliament such as making laws, control government and approval of a state budget. Also, there are other functions and powers given by constitutions to parliaments and it varies from country to country. It is noted an increase in importance of parliaments in modern societies when laws gain more value, thus masses affected from parliaments enlarge and therefore public life became more sensitive to the new laws in a progressive rate (Koçer, 1993, p.20).

The beginning hypothesis of this work defines parliament as the most distinctive as well as a prominent institution among other social institutions. Important decisions which directly affect future generations of a given society such as the distribution of national resources which effect nation in the long period, adopt in a parliament. As a result of social and public changes, political decisions assigned to representative processes and replacement of collapsed monarchies with organs such as parliaments where collective decision making is held, parliaments became the most prominent institution in the political systems. The spread and prevalence of political involvement made parliaments the main arena of fights of clashed political powers (Soysal, 1964, p.10).

The primary goal of this research is to state an analytical evaluation of Turkish parliamentary experience. It does not contain any debates and arguments related to presidential or parliamentary systems. Our working approach in this research has two cross-matching characteristics. A) Firstly, it concentrates on the historical evolution and development of Turkish parliament. B) Secondly, to enrich our general understanding of parliamentary proceedings and to prepare efficient definitions, first-handed sources will be used to be supplied by with meaningful and descriptive information.

The deductive technique of research methodology was applied during the literature screening of the subject. Various problems have been revealed during the literature screening on researches and works about parliament in Turkey. The important issue here which we find as an insufficiency is that existing works elaborate parliaments just from a single perspective or two while it needs more wide research approach. The historical research analysis was used which defined by sociologist and political scientist Theda Scospol. This method provides us meaningful and descriptive hypotheses on institutions, which complete macro-unites such as nation-states.

Parliamentary Experience during the Ottoman Period

There are four distinct periods in the long history of Turkey, which they had their own different characteristics in the consequences of which the modern Turkish parliament was established in outturn. The first period is the Tanzimat or known as a period of reforms. It followed by the 1st and the 2nd Constitutional Periods and the last period is the National Resistance Movement or known as the Turkish War of Independence (Ahmad, 2006, pp.25-67).

An imperial decree of Tanzimat mandated on 3 November 1839 stated that its goal is to develop and improve not just religion and state but the nation and people in distinction to ideas and perceptions in previous periods of the Ottoman Empire. It is noteworthy that the principles of legitimate government and counselling to committee councils stated in the mandate became the first sign of search of a constitutional state and turned to

parliamentary regime afterwards. Connotation of a need for new rules and councils and resolution committees for decision-making is the most distinctive characteristic of the Tanzimat mandate. That is how the Ottoman Empire shows its aim to create and initiate a political structure under the rule of law (Eraslan and Olgun, 2006, p.22). It required re-structuring the state and modernizing all government institutions during the Tanzimat period (1839–1876). The main goal assigned by some groups in the government and politics was to prepare basic laws in the political framework and to make a declaration of a constitution according to the European model and to announce a parliamentary regime of the state (Beydilli, 2013, p.430). Defined as an “embryo” of the parliament (Davison, 1977, p.14) - *Şura-yi Devlet* which was a beginning form of the Council of State (Danıştay) initiated in 1868 (Eraslan and Olgun, 2006, p.25). The most important development started by the mandate was institutionalization and initiation of councils and special committees as well as courts in peripheral areas of the empire (Akyıldız, 2013, p.249). The peripheral councils in various provinces became leading pioneers and played an important role during the transition to the parliamentary system of the Turkish state (Ürekli, 2002, p.343). There was a lot of factors forced the initiation of the Council of State. One of them for sure was an implementation of a principle of separation of powers stated in the Constitutional regulations of 1865 and 1867 and trip to Europe of Sultan Abdulaziz. Furthermore, a principle of separation of powers was implemented in legislative and juridical issues in the provinces and it was a time to bring it to the centre of the empire. Under the lights of experiences from procedures held in provinces, advantages of separation of powers have been accepted mentally (Çora, 2015, pp.53-62).

The Constitutional Commission founded after the crowning of Sultan Abdulhamid (1876-1909) had an agreement on three articles mentioned below. There is the foundation of the national council; instead of restriction appointment, elections of all members of the council to be 1 representative for 50.000 men; delegates should accept themselves as Ottoman representatives, not as regional or religious delegates. Delegates will represent not just Muslims but all national and regional subgroups and all citizens will be accepted as *Ottomans* indifferently to the race, ethnicity or religion. All Ottoman citizens will be equal in front of the laws and in receiving public services (Davison, 2004, p.161). Declaration of the Constitution on 23 December 1876 at the premises of the Ottoman Porte known as Bab-ı Ali started constitutional monarchy period of the Ottoman Empire called Meshrutiyet. The term of Meshrutiyet began in use since the second half of the XIX century in the Ottoman political literature correspondingly to the “constitutional and parliamentary caliphate-monarchy regime” (Hanioglu, 2004, p.388). Announcement of the Constitution was due to internal and external reasons, however, we can see it as a natural process followed by the Tanzimat reforms (Aydın, 2001, p.329). The constitution or Kanun-i Esasi was prepared after a long analysis of constitutions of Belgium (1831) and Prussia (1851) and consisted of 12 parts and 119 articles. However, the Kanun-i Esasi was a typical monarchial constitution. The head of executive power was the monarch, legislative functions were dependent of the monarch, the jurisdiction of parliamentary dissolution was in hand of the monarch and therefore competencies of the parliament were restricted (Çora, 2015, pp. 135-136). Nonetheless, the Constitution of 1876 is an official beginning of the modern political system in Turkey. The Constitution relatively restricted absolute power of the monarch and by this

provided protection to the new Ottoman bureaucracy. This was the voice of the intention of the newly emerged middle classes to converse state governance to the functional bureaucracy. Secondly, the Constitution tried to regulate basic constructive changes have held since the 1800s (Karpat, 2007, p.9).

Envisaged by the Constitution 1876, the parliament or General Assembly (Meclis-i Umumi) started its work and consisted of two chambers. The first chamber Meclis-i Ayan consisted of those members appointed directly by the monarch, while the second chamber of the parliament was elected by the ordinary people and known as Meclis-i Mebusan (Akyıldız, 2003, p.245). According to regulation which determined the procedure of elections and requirements needed for deputies to be elected, for Meclis-i Mebusan "Totally 130 seats, 80 of them for Muslims and 50 of them for non-Muslims were reserved. To be orderly citizen, to be above 25 years old, to know the official language of the state, to be a resident where elected, not to be sentenced, to have property" were basic conditions to participate to elections. However, there were no rights to elect and be elected for women at the Constitution (Ertem, 2010, p.7).

Upon announcement of the II Constitutional Period, the parliament started to work again after the opening ceremony on 17th December of 1908. In this period some constitutional changes have held and Meclis-i Ayan gains a right to propose new laws and amend and modificate old ones. The parliament went through an effective legislative process. Election laws have been evolved and prepared a basic for 1908, 1912, 1914 and 1919 elections. In addition to, it played an important role in dethroning of Sultan Abdulhamid II along with constitutional changes and issued important legislative acts and proceeds to control the government effectively with expressing the motion of censure (Akyıldız, 2003, p.247).

The majority of young people, who went to Europe for education after the 1830s and became known as "New Ottomans", started to be called as "Young Ottomans" later and gain their fame as intellectuals who seek to solve for social and political dilemmas in the parliamentary system. These intellectuals who studied in Europe and had a chance to learn and analyze constitutional dynamics in West naively thought to prevent the fall of the Ottoman Empire by application of parliamentary system (Ürekli, 2002, p.344). By these reasons, a parliamentary experience of the Ottoman period of Turkey was not a natural result of social and political needs and development as it was in the European continent but looked more like a struggle of a handful of educated and enlightened ones to keep alive a "sick man of Europe". And as we see afterwards Sultan Abdulhamit closed the parliament after 10 months of its work at the first occasion and suspended the Constitution. His acts supported thoughts that the parliament in the Ottoman state was not an outcome of natural political evolution but was more like an artificial instrument to maintain the state. That is why; Sultan Abdulhamit's parliament is widely known as "a puppet show to give the liberal and democratic appearance to his regime and to provide false popular support and juridical validity to all his plans" (Lewis, 1998, p.166). Thereby, parliamentary experience in the Ottoman period of Turkey started in 1839 with the Tanzimat reformative period and ended by the II Constitutional Period of Meshrutiyet. In general, reforms of the XIX century and parliamentary trials started with high expectations a strong fundament which resulted in the initiation of the modern parliament in Turkey.

Parliamentary Experience during the Republic Period

“Sovereignty belongs to the nation unconditionally”³

The fourth and the last period of establishment of a modern parliament in the history of Turkey is a National War of Independence. Turkish war of independence started as a national movement to resist foreign occupation and to defend a nation against foreign forces. It is an epic period in Turkish history which shows us the strength of the people of Turkey and crowned with the announcement of the Turkish Republic.

Acceptance of the National Pact along with merge of the Union for the Defense of Law in Anatolia and Rumelia at congresses in Erzurum (23.07–7.08.1919) and Sivas (4–11.09.1919) is a turning point in the political history of Turkey (Karpas, 2007, p.23). In the analytic framework of the Turkish parliamentary history, manifestation of the national will or common will of people as a source of authority of any kind could be accepted as a beginning era of the foundation of the modern Turkish parliament. After the dissolution of the Parliament in March of 1920, the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) founded on 23rd of April of 1920 in Ankara together with the old members of the Parliament and new ones elected by the Union for the Defense of Law in Anatolia and Rumelia. The Constitution of 1921 (*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*) put all the latest advances to the legislative basis since the beginning of the national movement against foreign occupation started on 15th May of 1919 until April of 1920 (Karpas, 2007, p.25).

This first convocation was a culmination of parliamentary power in Turkish political history (Koçer, 1993, p.49). The Grand National Assembly of Turkey has been functioning without interruptions since founding time to nowadays except the term between 12th September of 1980 when the Parliament had been terminated by National Security Council (*Milli Güvenlik Konseyi*) of the Turkish Armed Forces until re-opening by-elections dated on 6 November 1983 (Ahmad, 2006, p.214).

If to analyze the Turkish parliament through the constitutional context we need to look at four major periods: 1921, 1924, 1961 and 1982 Constitutions. Although it was a short constitution with only 24 articles adopted on 20 January 1921 *Teşkilat-ı Esasiye* brought crucial changes to the Turkish constitutional system. During this period, the Turkish Grand National Assembly was equipped with extraordinary powers which included legislative, executive and judicial powers in addition to the management of the war. In the period of the National Struggle, the Assembly (TBMM) has gathered the legislative and executive powers in its hands by displaying a quintessence of parliamentary government. Ministers were elected by parliament and amended on demand, nevertheless, the Council of Ministers had no legal weapon to use against parliament and no presidential institution had yet been created (Köybaşı, 2007, p.25).

After the victory of the National War of Independence, radical arrangements such as abolitions of the Sultanate and the Caliphate, acceptance of Ankara as the capital city and proclamation of the Republic, prepared the basis for the preparation of a new constitution. In 1924, the Council of Law presented a draft proposal of a

---

³ The first article of the Constitution of Turkey declared in 1921.

new constitution to the Assembly. The first nine articles of the 1921 Constitution, which underwent various changes, constituted a basis of the new constitution. However, provisions in these articles were put in a logical order and many new provisions were added (Şavklı, 2011, p.118). The 1924 Constitution which adopted on 20 April consisted of 105 articles contains provisions on the parliamentary system. These were specified in articles no.5 and no.7 of the Constitution that the use of executive authority will be realized through the President and the Council of Ministers appointed by him along with executive and legislative powers belong to the Assembly. In addition to articles, no.41 and no.44 of the Constitution stipulate that the President is irresponsible and that the government works according to the rules of modern parliamentary systems (Köybaşı, 2007, pp.26-27).

The governance of the Democratic Party came to its end on May 27, 1960, when the military seized power. After the overthrow of the DP Government, the country, which was administered under the leadership of the National Unity Committee (MBK) for a while entered a period of reduced military activity. One of the important steps has been taken in this context is the establishment of the Constituent Assembly. This assembly can be considered as a kind of experience of a bicameral system for Turkish democracy. It was decided to initiate the Constituent Assembly by a law adopted on 13 December 1960 and amending the Provisional Constitution of 12 of June. The Constituent Assembly will prepare the new constitution and election law as soon as possible and will transfer the governance to the newly elected Grand National Assembly of Turkey on 29 October 1961 at the latest, shall exercise its authority to supervise the legislative and executive organs according to the basis of the law (Özgişi, 2012, p.44-45).

The reasons and conditions that forced the Military Intervention on May 27 at the same time was a founding source for the Constitution of 1961 (Tanör, 2012, p.364). Works on the new constitution were started at the end of the military intervention. Representation of all social groups except the Democratic Party was ensured in the Constituent Assembly, which worked for 4.5 months for the construction of the new Constitution (Akin, 2010, p.367). In the result, on 9 July 1961, the new Constitution was submitted to the referendum. Due to the negative conditions of the representation, a public vote was applied to balance the situation or, more specifically, to eliminate the lack of representation. The new Constitution brought many important changes particularly taking into consideration conditions of the specific period (Dunbay, 2013, p.134). The most important of these revisions was the fact that the Constitution 1961 introduced the principles of “superiority of the constitution” and “the provisions of the Constitution are the basic legal rules that bind legislative, executive and judicial bodies, administrative authorities and individuals”(Tanör, 2012, p.21).

With the coup d'etat on 12 September 1980, a new two-wing constituent parliament was established instead of the terminated bicameral parliament. These wings were the Advisory Council and the National Security Council. The Constitution 1982 also was prepared after a military intervention as well as the previous Constitution 1961. Although the internal dynamics that lead to the preparation of both constitutions shared similar characteristics, the Constitution 1982 is different from the Constitution 1961 in many aspects. According to some academicians, those rights albeit to a limited extent, that conforms with the conceptions of democracy brought by the Constitution 1961 were regarded as “luxury” and those aspects of the constitution that were found suitable for

democracy have been eliminated (Tanör, 2012, p.146).

Nowadays, when the transition to the presidential regime has been taking place, it has been even discussing whether there was a parliamentary regime in the Turkey Republic. However, considering the stages of historical development, and giving rights to facts, there is no need to negotiate the historical existence of a parliamentary regime in Turkey furthermore. However, the abandonment of the bicameral parliamentary system and unification of the Turkish parliament under a single camera, and a fact of the more centralized executive power are allowed some academicians to use the terms of “clunky presidential government (Duran, 1988, p.19)” or “weakened parliamentarism (Özbudun, 2005, p.323)”.

As we have seen, the modern Turkish parliament was initiated after the National War of Independence and changed in 1921, 1924, 1961 and 1982. The Grand National Assembly of Turkey continued its works uninterrupted except for a short time after the military coup of 12 September 1980. The political dynamism in the Turkey Republic undoubtedly has been influencing the Turkish parliament and enabled the development of its characteristics. Thus, on the contrary to arguments of some scholars, it has ceased to be an imported institution of socio-political development of continental Europe. Vice versa, the Turkish parliament is a functional representative institution and developed own parliamentary experience.

Conclusion

It is important to study historical basis, functions and activities of the parliament as an institution representing the people and people's will, to accurately understand the social structure, functioning, political traditions and dynamism of the Turkish state. Undoubtedly, parliament plays a more decisive role than other basic social institutions as an organ that has the competence to make decisions and determine the fate of society. Confronting questions about how parliaments work and seeking answers to them, enables us to understand how politics work in various countries.

The length of time from Tanzimat reforms including I and II Constitutional Monarchy periods until the National War of Independence was discussed to understand the historical development of the Turkish parliament. The Tanzimat Mandate of 1839 enabled the Ottoman state to made decisions and govern using assemblies and councils. The most important development for the Turkish parliament was the formation of the Council of State and initiation of advisory assemblies in peripheral regions of the empire, as well as central and provincial assemblies. The constitutional and parliamentary reign of the Ottoman state which began in 1876 was a natural continuation of the Tanzimat reforms. Thus, following the proclamation of the Constitution, the General Assembly was established and the Turkish parliamentary tradition was initiated. The parliament underwent an effective legislative process and important laws were enacted along with the development of the election laws after the II Constitutional Monarchy announced.

The Republican period of the Turkish modern parliament began to work after the adoption of the National Pact after the National War of Independence. All developments had held during the time between convocation of the Grand National Assembly of Turkey in 1920 and the Constitution adopted in 1921, placed

within the legal framework. Military coups of 1960 and 1980, in addition to constitutional arrangements, shaped the Turkish parliamentary experience and have proved that the Turkish parliament is a real instrument with a real power to determine Turkish politics.

Political systems have been questioned since ancient times and it is a *constantia* of all times and regimes. Debates over necessity and viability of parliamentary institutions have been ongoing since the last century among jurists and political theorists. Despite their widespread claims that parliament lost its basic institutional principles and the idea of parliament was bankrupted the parliamentary institute has been functioning since its emergence in medieval times. It is noteworthy to stress here that the representation of people through parliament is important for modern democracies and parliament is still an indispensable tool in bringing together, coordinating and representing different social interests and social layers.

References

- [1] Ahmad, Feroz (2006), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay., İstanbul
- [2] Akın, Rıdvan (2010), *Türk Siyasal Tarihi 1908–2000*, XII Levha, İstanbul.
- [3] Bakır, Sonmur and Küçüköğlü, Semra at al (1982), *Seçim, Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Uygulamaları*, TBMM Yay., Ankara.
- [4] Çiftçi, Sabri and Tekin, Yusuf (2007), *Türkiye'de Parlamento 1877'den Günümüze*, Siyasal Kitabevi, İstanbul.
- [5] David, Beetham, Ed. (2006), *Parliament And Democracy In The Twenty-First Century: A Guide To Good Practice*, IPU Press, Geneva.
- [6] Davison, H. Roderic (2004), *Osmanlı-Türk Tarihi (1774–1923)*, trans. Mehmet Moralı, Alkım Yay., İstanbul.
- [7] Davison, H. Roderic (1977) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856–1876*, trans. Osman Akınhay, Volume II, Papirüs Yay., İstanbul.
- [8] Develioğlu, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 12th edition, Aydın Kitapevi, Ankara.
- [9] Dunbay, Seda (2013), *Türk Parlamento Tarihinde Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı, 1876- 1995*, XII Levha, İstanbul.
- [10] Duran, Lütfi (1988), *Türkiye Yönetiminde Karmaşa*, Çağdaş Yay., İstanbul.
- [11] Eraslan, Cezmi and Olgun, Kenan (2006), *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yay., İstanbul.
- [12] Erdoğan, Mustafa (2000), *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Liberte Yay., Ankara.
- [13] Gözler, Kemal (2000), *Türk Anayasa Hukuku*, Ekim Kitabevi, Bursa.
- [14] Karpat, H. Kemal (2007), *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876–1980*, trans. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara.
- [15] Kendirci, Hasan (2009), *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler*, Kitap Kitabevi, İstanbul.
- [16] Lewis, Bernard (1998), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trans. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- [17] Lowenberg, Gerhard (1971), “The Role of Parliaments in Modern Political Systems”, *Modern Parliaments: Change or Decline*, Chicago, 1971.
- [18] Miceli, Vincenzo (1946), *Modern Parlamentolar: Parlamento Hukuk ve Siyaseti Etütlerinden*, çev. Atıf

Akgüç, Ankara.

- [19]Özbudun, Ergün (2005), *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara.
- [20]Özgişi, Tunca (2012), *Türk Parlamento Tarihinde Senato*, TBMM Yay., Ankara.
- [21]Schmitt, Carl. *The Crises of Parliamentary Democracy*, Cambridge, 1994, MIT
- [22]Skocpol, Theda (1979), *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press.
- [23]Soysal, Mümtaz (1964), *Dış Politika ve Parlamento, Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, AÜSBF Yay. no. 183–165, Ankara.
- [24]Tanör, Bülent (2012), *İki Anayasa 1961–1982*, 4th edition, XII Levha, İstanbul.
- [25]Teziç, Erdoğan (1980), *Türk Parlamento Hukukunun Kaynakları ve İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları*, İÜHF Yay., İstanbul.
- [26]Çora, Emel (2015), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Danıştay’ın Gelişim Süreci*, PhD dissertation, İstanbul University.
- [27]Ertem, Özlem (2010), *Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Parlamentonun Sosyal Profili*, MA thesis, İstanbul University, İstanbul.
- [28]Hatipoğlu, Atakan (2007), *Parlamento’da Sosyal Kesimlerin Temsil Edilebilirliği ve Parlamenter Kimliği: Türk Parlamento Sistemine Yönelik Bir Alan Araştırması*, PhD dissertation, Ege University, İzmir.
- [29]Koçer, Gökhan (1993), *Türkiye’de Dış Politika ve Parlamento*, PhD dissertation, İstanbul University, İstanbul.
- [30]Köybaşı, Serkan (2007), *Türk Parlamento Hukuku Açısından Meclis Araştırması Kurumu*, Master thesis, Galatasaray University, İstanbul.
- [31]Şavklı, Cengiz (2011), *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920–1938)*, PhD dissertation, Ankara University, Ankara.
- [32]Akyıldız, Ali (2003), “Meclis-i Ayân”, TDV İslam Ansiklopedisi, volume: 28. (243–244)
- [33]Akyıldız, Ali (2003), “Meclis-i Meb’ûsan”, TDVIA, volume: 28. (245–247)
- [34]Akyıldız, Ali (2003), “Meclis-i Meşveret”, TDVIA, volume: 28. (249)
- [35]Asılbaş, Halil (2013), “Parlamenter Sistem ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme”, TBB Dergisi, no. 104. (248–262)
- [36] Aydın, Mehmet Akif (2001), “Kânûn-i Esâsî”, DİA, volume:24. (329)
- [37]Beydilli, Kemal (2013), “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, TDVIA, volume: 43. (430–433)
- [38]Güneş, İhsan (2012), “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, TDVIA, volume: 41. (593–596)

[39]Hanioglu, Şükrü M. (2001), “Jön Türkler”, TDVIA, volume: 23. (84–587)

[40]Hanioglu, Şükrü M. (2004), “Meşrutiyet”, TDVIA, volume: 29. (388–393)

[41]Skocpol, Theda and Somers, Margaret (1980), “The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry”, Comparative Studies in Society and History, volume: 22, No.2, April. (174-179)

[42]Ürekli, Fatma (2002) “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Parlamento Denemeleri”, Manas Social Sciences Journal, no. 3. (340–352)

Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün İstanbul Ziyareti ve Osmanlı'ya Gönderdiği Yardımlar¹

Berna Korucu Üçüncü²

Inonu University, Research Assistant, Department of History, Malatya, Turkey

Received- Accepted: 10.10.2019-10.11.2019

Research Article

Öz

Orta Hindistan'da yer alan ve Haydarabat Nizamlığı'ndan sonra en önemli devlet olan Bopal Nevvablığı, dört kadın yöneticinin arka arkaya hüküm sürdüğü yıllarda, Hicaz ve İstanbul ile zaman zaman yakın münasebetler kurmuştur. Bu çalışmada, Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm'ün Osmanlı Devleti'ne duyduğu yakınlık çerçevesinde onun İstanbul ziyareti, 1911-1912'de çıkan İstanbul yangınlarına ve Balkan Savaşları'na gönderdiği yardımlar, Osmanlı arşiv belgeleri, hatırat kitapları ve dönemin yerli-yabancı gazeteleri ışığında ele alınacaktır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşanan bu sıcak gelişmelere rağmen, Sultan Cihan Begüm'ün bu savaşta neden İngiltere'nin yanında yer aldığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Osmanlı, Bopal, Bhopal, İstanbul.

The Visit of the Nawab of Bhopal Sultan Jahan Begam to Istanbul and Her Aids to the Ottoman

Abstract

Nawabs of Bhopal, which is the most important state after Nizam of Hyderabad in Central India, has established close relations with Hedjaz and Istanbul from time to time in the years when four women ruled in succession. In this study, it will be discussed that the visit of the Nawab of Bhopal Sultan Jahan Begam to Istanbul, within to the framework of proximity the Ottoman, her aids the Istanbul's fires and the Balkan Wars in 1911-1912 in consideration of Ottoman archival documents, memorial books and domestic-foreign newspapers. In addition, despite the friendly developments that took place before the First World War, it will be discussed why Sultan Cihan Begüm was on the side of England in this war.

Keywords: India, Ottoman, Bopal, Bhopal, Istanbul.

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² berna.ucuncu@inonu.edu.tr, ORCID:0000-0001-7666-4119.

Giriş

XV. yüzyıldan itibaren birbirlerine uzak iki coğrafyada yer alan Osmanlı Devleti ile Hindistan'daki Müslüman devletler arasındaki ilişkiler genellikle *halifelik* ve *hac* meseleleri üzerine gelişmiştir. Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin en güçlü Müslüman devlet olması, devletler arası ilişkilere yeni bir boyut getirmiştir. Çünkü 1707'de Babürlülerin son büyük hükümdarı Evrengzib'in (Alemgir) ölmesiyle devlet eski gücünü kaybetmeye başlamıştı. Taht kavgaları sonucu yapılan savaşlarla birlikte devlete güçsüz yöneticiler hakim olmuş, siyasî birliğin bozulmasıyla ortaya pek çok küçük devlet çıkmıştı. Zamanla bu sultanlık ve rcalıklar İngilizlerin hakimiyeti altına girmeye başladı. İngilizlere karşı zor durumda kalan sultanlıkların Osmanlı Devleti ile irtibat kurmak istedikleri görülmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Malabar ile Maysor Sultanlığı, İngiliz işgaline ve Hristiyan misyoner faaliyetlerine karşı Osmanlı Halifesi'nden yardım istemişlerdi. Ancak 1799'da Maysor Sultanı Tıpu'nun ölmesi üzerine İngilizlere direnen son Müslüman devlet ortadan kalkmıştır. Böylece İngiliz hakimiyeti giderek hızlanmış ve 1857 Ayaklanması, Hindistan'ı İngiliz müstemlekesi durumuna getirmiştir (Özcan, 1997, s. 17-30).

İngiliz hakimiyeti altında da Müslüman devletlerin Osmanlı Sultanları ile irtibat kurdukları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri XVIII. yüzyılın başlarında, orta Hindistan'da kurulan ve Haydarabat Devleti'nden sonra en önemli Müslüman devlet olan Bopal (Bhopal) Nevvablığı'dır.³ Devletin kurucusu, Babürlü Alemgir'in hizmetine giren Afganlı Dost Muhammed Han'dır. Alemgir'in ölümünden sonra Hindistan'da görülen karmaşa üzerine Dost Muhammed Han, "*Nevvab*"⁴ unvanını alarak bağımsızlığını ilan etmiştir (Öztuna, 2005, s. 944). 1778 yılında Bopal Nevvablığı ilk defa İngilizlerle münasebetlere girişmiş ve o dönemden sonra İngilizlerle birlikte hareket etmiştir (Konukçu, 1992, s. 283).

1819-1926 yılları arasında Bopal Nevvablığı'na arka arkaya dört kadın hakim olmuştur (Üçok, 1972, s. 446-450).⁵ Sırasıyla yönetime gelen Kudsiye Begüm, İskender Begüm, Şah Cihan Begüm ve Sultan Cihan Begüm zamanlarında, Osmanlı Devleti ile Bopal Nevvablığı arasındaki iyi ilişkiler kurulmuştur. Bu dört kadın hükümdarın ortak özelliklerinden biri Hicaz'a olan ilgilidir. Bopal yöneticileri her yıl Ramazan ayında Hicaz'a

³ Yeni İkdâm Gazetesi'nde yer alan habere göre, Cihan Begüm'ün İstanbul'a geldiği ertesi gün, Bopal hakkında bilgi almak için tahrirat kaleminden biri görevlendirilmiş ve Pera Palas'ta Cihan Begüm'ün katibi olan Abdüssamed Han ile bir görüşme yapılmıştır. Abdüssamed Han'ın ifadesine göre Cihan Begüm, Osmanlı Devleti'ni sever ve daima hürmet gösterirdi. Bu görüşmede Cihan Begüm, katibi vasıtasıyla Osmanlı'yı, Meşrutiyet'i elde etmek için gösterdikleri şecaat ve metanet sebebiyle takdir etmektedir. Ayrıca Bopal hakkında bilgi veren katip, bu tarihlerde Bopal'ın 1.100.000 nüfuslu, 17.500 km alana sahip, yarı müstakil Müslüman küçük bir ülke olduğunu belirtmiştir (Yeni İkdâm, 18 Temmuz 1327, s. 3); Bopal hakimesi Şah Cihan Begüm, Bopal tarihine dair bir eser için bkz. (Şah Cihan Begüm, 1876, s. 1); Ayrıca Bopal Devleti haritası için bkz. Ek 1.

⁴ Nevvâb, nâib kelimesinden türetilmiş, Urduca'da nebab, İngilizler ve Hindular tarafından da nabob olarak telaffuz edilmiştir. Diğer Batı dillerine de bu şekilde geçmiştir. Nevvâb, Babürlü Devleti'nin idarî sisteminde siyasî makam ve güç ifade eden bir unvandır (Özcan, 2007, 67).

⁵ Bopal Nevvabları doğunun en büyük kraliçeleri, yöneticileri arasında sayılmaktadır (Layd Glover, 1927, s. 86).

hediyeler göndermiştir (BOA, İ.MVL.. 340/14687).⁶ İskender Begüm, kendisinden önce nevvab olan annesi Kudsiye Begüm ve kendisinden sonra nevvab olacak Şah Cihan Begüm ile birlikte 1864 yılında hac ziyaretinde bulunmuştur (Sultan Cihan Begüm, 1918, s. 141; İskender Begüm, 1870, s. 148).

1868’de İskender Begüm’ün vefatı üzerine nevvab olan Şah Cihan Begüm ve eşi Siddık Hasan Han, Osmanlı Devleti’nin genel durumunun bozulduğu ve Rus saldırıları ile devletin tehlikeye girdiği sıralarda, İslam’ın koruyucusu sayılan Türkler için maddî yardım toplattır. ⁷ Bu yardımlara karşılık, 1878 yılında Siddık Hasan Bahadır Han’a ikinci dereceden “*Mecidi Nişanı*”, Şah Cihan Begüm’e de Mekke’de Hindistan hacıları için tesis yaptırdığı ve Bopal’i tren yolu hattına bağlayan demiryollarını inşa ettirdiği için “*Şefkat Nişanı*” verilmiştir (Özcan, 2010, s. 253).⁸ Ayrıca Haziran 1879’da Osmanlı Sadrazamı Hayreddin Paşa, Şeyh Mevlvî Muhammed Hüseyin vasıtasıyla Şah Cihan Begüm, Siddık Hasan Han ve Bopal Devlet Başkanı Muhammed Cemaleddin’e ferman, hediyeler ve mektuplar göndermiştir. Şeyh Mevlvî Muhammed Hüseyin, Bopal’de büyük bir merasimle karşılanarak 25 pare top atışıyla selamlanmıştır. Şah Cihan Begüm ile Siddık Hasan, Mevlvî Muhammed adına verilen kabul töreninde II. Abdülhamid’den gelen nişanları takmıştır. Kabul töreninde Şah Cihan Begüm, II. Abdülhamid’in gönderdiği fermanı yüksek sesle okumuştur. Merasim sonunda Osmanlı Sultanı için dualar edilmiştir (Şerif’ül-Hasan, 1965, s. 20-21).

1901 yılında iktidara gelen Sultan Cihan Begüm, annesi Şah Cihan Begüm gibi Osmanlı Sultanı Abdülhamid’e yakınlık duymuş⁹, Padişaha olan bu bağlılığından dolayı oğullarından birine Abdülhamid’e izafeten Hamidullah adını vermiştir (Öztuna, 2005, s. 946). 1903 yılında Sultan Cihan Begüm hac farızasını yerine getirmek için Hicaz’a gitmek istemişti (BOA, Y.A.HUS.. 460/129). Cihan Begüm’ün hac ziyareti, İngiliz ve Türk ilişkileri açısından önemlidir. Kafilenin Cidde’ye kadar güvenliği İngilizler tarafından sağlanmıştı. İngiliz komutan MacWatt burada bir konuşma yaparak Bopal Begümü’nün güvenliğini sağlamak için atılan her adımın İngiliz ve Türkler arasındaki dostça ilişkileri güçlendirmeye yardımcı olacağını söylemiştir (Sultan Cihan Begüm, 1913, s. 180-242)¹⁰

Medine’yi ziyaret eden Sultan Cihan Begüm, buradan Suriye kafilesine katılarak Mekke’ye gitmiştir (BOA, Y.A.HUS.. 459/79; BOA, BEO. 2267/169983). Zorlu bir yolculuktan sonra Mekke’ye ulaşan Sultan

⁶ Begüm tarafından gönderilen hediyelerin kabul edilmesi Cidde Valisi’ne bildirilmiştir (BOA, A.}MKT.MVL. 75/33); İskender Begüm ve validesi Kudsiye Begüm 1000 adet riyali Osmanlı Padişahına takdim etmişlerdir (BOA, A.}MKT.MHM.. 282/39).

⁷ Şah Cihan Begüm 150.000, eşi Siddık Hasan Han 25.000, kızı veliaht Sultan Cihan Begüm 9.000, diğer kızı Belkas Cihan Begüm 500 İngiliz rupisi göndermiştir (BOA, HR.SYS.. 1234/70); Şah Cihan Begüm’ün biyografisinde Osmanlı askerlerine 100.000 rupi gönderildiği yazmaktadır (Sultan Cihan Begüm, 1926, s. 236); Siddık Hasan Han’ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri için ayrıca bkz. (Eren-Yılmaz, 2002, s. 233-238).

⁸ Ayrıca Siddık Hasan Han’ın vasıflarını ortaya koyan bir ferman gönderilmiştir (Sultan Cihan Begüm, 1926, s. 236); Şah Cihan Begüm’e II. Abdülhamid tarafından gönderilen ferman, Şah Cihan Begüm’ün biyografisinin ekler kısmında yer almaktadır (Sultan Cihan Begüm, 1926, s. 299vd).

⁹ II. Abdülhamid’e olan bu yakınlığı ile birlikte Sultan Cihan Begüm’ün yönetime geçer geçmez İstanbul’a ziyarette bulunduğu ve yönetime geçişinde II. Abdülhamid’den müsaade aldığına dair kaynaklarda bilgiler geçmektedir (Uslu, 1993, s. 534). Ancak gerek Osmanlı Arşiv belgelerinde gerekse kendi kaleme aldığı hatıra kitaplarında böyle bir ziyarete dair bilgiye rastlanılmamıştır (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 148vd.); Şah Cihan Begüm ve kızı Sultan Cihan Begüm’ün resimleri için bkz Ek 2.

¹⁰ Cihan Begüm’ün Cidde’ye kadar güvenliği İngiliz komutan MacWatt tarafından sağlanmış (BOA, Y.A.HUS.. 460/96), Cidde’den sonra Osmanlı askerleri kervanı koruma sorumluluğunu üstlenmiştir (BOA, HR.SFR.3.. 528/69).

Cihan Begüm'ü, Hicaz Valisi Ahmet Ratıb Paşa ve şehrin ileri gelenleri karşılamıştır (BOA, BEO. 2949/221151). Sultan Cihan Begüm'ün Kasım 1903 yılında başlayan ve Mart 1904 yılında tamamlanan hac ziyareti, yaklaşık beş ay kadar sürmüştür (Sultan Cihan Begüm, 1913, s. 338). Mekke ve Medine ziyareti esnasına Osmanlı misafirhanesinde kalan Sultan Cihan Begüm ülkesine döndüğünde, II. Abdülhamid'e teşekkürlerini bildirmiştir. Sultan Cihan Begüm, Padişaha çok değerli hediyeler sunmuş, Mekke ve Medine'ye de para ve hediyeler göndermiştir (BOA, Y.A.HUS.. 472/54; BOA, Y.A.HUS.. 468/10).

Hac ziyaretinden sonra Sultan Cihan Begüm, Osmanlı Devleti'ne yakınlığını, 1911 yılında İstanbul ziyareti, İstanbul yangınları ve Balkan Savaşları'nda maddî yardımlarda bulunarak göstermiştir. Ayrıca Müslüman kadınların eğitimi konusunda da kitaplar kaleme alan Cihan Begüm'ün görüşleri ve ülkesinde bu konudaki uğraşları Osmanlı'da yankı bulmuştur. Ancak Cihan Begüm'ün Osmanlı ve halifelik ile ilgili görüşlerinde zamanla bir kırılma yaşanmış ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı İngilizlerden yana bir tavır sergilemiştir.

İstanbul Ziyareti (1911)

1911 yılında Avrupa seyahatine çıkan Sultan Cihan Begüm'ün amacı, hasta olan oğlunu Avrupa'da tedavi ettirmek ve ülkesindeki Müslüman kadınların eğitimini arttırmaya yönelik yapacağı yenilikler için Avrupa'yı gözlemlemektir. Ona bu seyahatte, oğulları Ubeydullah Han ve Hamidullah Han, sekreteri Abdussamed Han, Hamidullah Han'ın özel sekreteri Vali Muhammed, gelini Şah Banu Begüm ve sekreteri eşlik etmiştir. Bopal'den Nisan ayında yola çıkan Cihan Begüm ve maiyeti, Mısır üzerinden Marsilya'ya gelmiştir. Buradan Paris'e geçen Cihan Begüm (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 136vd.), Temmuz ayında İngiltere'ye ulaşmıştır. İngiltere'de Kral V. George'un taç giyme törenine katılmıştır. Bir müddet burada kaldıktan sonra, Halife'yi ve en önemli İslam şehirlerinden olan İstanbul'u da ziyaret etmek istemiştir. 10 Temmuz 1911'de Cihan Begüm'ün İstanbul'u ziyaret edeceği, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya bildirilmişti. (BOA, HR.TO.. 542/24; BOA, HR.SFR.3... 639/35). 18 Temmuz 1911'de Londra elçisi Tevfik Paşa, Cihan Begüm'ün İngiltere'den sonra Viyana'ya sonra da İstanbul'a gitmeyi planladığını haber vermiştir. Tevfik Paşa, 1 Ağustos'ta İstanbul'da olmayı umduklarını ve onlar adına bir resepsiyon verilmesinin çok hoş olacağını da bildirmiştir (BOA, HR.SFR.3... 639/41).

15 Temmuz'da İngiltere'den ayrılan Cihan Begüm (The Observe, 16 July 1911, s. 6), bir hafta Cenevre'de kaldıktan sonra kalabalık maiyeti ve eşyasıyla birlikte 29 Temmuz günü saat 3'te İstanbul'a ekspresle gelmiştir.¹¹ Cihan Begüm'ün maiyetinde 12'si kadın, 8'i erkek toplam 20 kişi vardı (Yeni İkdâm, 17 Temmuz 1327, s. 2). Cihan Begüm'ü Hariciye Nazırı Rıfat Bey karşılamıştır. Pera Palas Otel'de konaklayan Sultan Cihan'ı ilk günlerde İngiliz büyükelçisi ve karısı ziyaret etti. Sadrazam Hakkı Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Meclis-i

¹¹ Cihan Begüm ve maiyeti Cenevre'de alışveriş yaptıktan sonra, 243 sandık yani iki kamyon dolusu eşya ile ayrılmıştı (The Evening News, 31 Ağustos 1911, s. 10; The Guardian, 1 Ağustos 1911, s. 7). Cihan Begüm'ün Cenevre'de yaptığı zengin alışveriş dönemin Avrupa basına yansımıştır (Tuscaloosa News, 14 Ağustos 1911, s. 4; The Oregon Daily Journal, 13 Ağustos 1911, s. 47).

Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa da Cihan Begüm'ü Pera Palas'da ziyaret edenler arasındadır (Şahbanu Begüm, 1914, s. 106). Sultan Cihan Begüm, ziyaretinin üçüncü gününde Tarabya'daki İngiliz Büyükelçisine konuk olmuştur. Daha sonra iki oğluyla birlikte Osmanlı padişahıyla görüşmek için Dolmabahçe Sarayı'na gitmişlerdir. Cihan Begüm hatıratında Sultan Reşad ile karşılaşmalarını şu şekilde anlatır:

“Ragıp Bey otele geldi, bana ve iki oğluma Dolmabahçe Sarayı'na kadar rehberlik etti. Girişte bizi ikinci bir resmi görevli karşıladı. Bize yol gösterdi, çok sayıda koridoru geçerek muhteşem resepsiyon odasında bize kahve ve çay ikram edildi. Kısa bir aralıktan sonra üçüncü bir saray mensubu görüldü ve Sultanın bizi beklediği bölüme aldı. Padişahı selamladıktan sonra iki oğlum padişahın elini öptü. Sonra padişah bizi oturmaya davet etti. Kısa bir süre konuştuktan sonra, V. Mehmed Reşad, Valide Sultanı ziyaret etmek için Harem bölümüne giderken bana rehberlik etti. Tekrar sayısız koridorlardan geçtik. Sonunda iki uzun çizgide sıralanmış hadım korumaların görevli olduğu bölüme geldik. Onların arasından geçtikten sonra benzer diğer bir bölüme girdik. Burada hadımlar yerlerini kadın görevlilere bıraktı ve Sultan beni Harem'de kabul odasına götürdü. Çok beklemeden Valide Sultan geldi. Onu selamladım. Valide Sultan Türkçe konuştu, ben Farsça. Sultan tercüme etti. Padişah 'eğer örtümü çıkarırsan daha rahat konuşabileceksin, ben İngiliz büyükelçisi ve Sahibzadelerle kahve içeceğim' diyerek yanımızdan ayrıldı. Bundan sonra ben örtümü çıkardım ve padişahın sekreterlerinden bir kız tercüme için geldi. Valide Sultan'ın davranışları çok kibardı. Onu ziyaret etmemden memnurluk duyduğunu belirtti. Görüşmeden sonra Sultan'ın kahyası Lütfi Bey, bize sarayı gezdirdi. 8 gün İstanbul'da kaldıktan sonra Boğaz kıyısındaki Tarabya'ya geçtik.” (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 149)

Sultan Cihan Begüm'ün V. Reşad'ı ziyareti, dönemin Mabeyn Başkatibi olan Halit Ziya Uşaklıgil tarafından kayda değer görülmüştür:

“Gene şayan-ı kayd ziyaretlerden biri Hindistan'da nisbeten küçük bir katanın melikesi olan Bübiya Bikûm'un İstanbul'a vürudu oldu. Behobal hâkimesi olan bu kadın kalabalık bir maiyetiyle Hamidullah, Ubeydullah isimlerindeki oğullarıyla beraber Pera Palas'a nazil olmuş ve orada büyük bir daire işgal eylemişti. Müslüman olan bu İslamiyet'in en şedit kaidelerine mufrıt bir mutabakatle merbut kalan bu kadın hakkında hükümetçe ve sarayca icab eden ikram ve ıaz âsârı gösterilmekte tekâsül olunmadı. Hatta bu meyanda kendisine -İngilizceden başka bir garb lisanı bilmediği için- mihmandar olarak başkâtibin henüz genç olan kızı Bihûn tayin edildi.¹² Ben melikeyi yakından görmedim. Onun yüzü daima en mütecessis gözlere karşı kalın bir perde geren peçesiyle kapalı imiş. Bu peçeyi hüinkârın yanında kaldırmış olduğunu işittim, fakat hüinkâra karşı istisnâ bir hareket olan yüzünü göstermek lütfundan o sırada kendisine refakat eden İngiliz sefiri de istifade etmiş oluyordu. Huzurda oğulları da bulundu... Melike ile

¹² Bu kişi, Halid Ziya Uşaklıgil'in kızı Bihin Hatice'dir.

hünkâr nasıl konuştu. Arada bir tercüman olmayışına nazaran Hünkâr'ın Farisî söyleyebildiği kadar söylediğini, melikenin de Farisî anlayabildiği kadar anladığını farz ettik. İngiliz sefirinin de hazır ve nazır olduğuna göre bu mükâlemenin üç beş havaî cümleden ibaret kalmış olduğunda şüphe yoktur.” (H. Z. Uşaklıgil, 2012, s. 623-624)

Halit Ziya'nın Sultan Cihan Begüm'ün davranışlarına ve kültürüne dair verdiği bilgiler ve yaptığı yorum dikkat çekicidir:

“Melikenin hususî hayatına dair ufak tefek malûmatı mihmandarlarından almıştım: Maiyetinde hususî aşçısını beraber getirmişti. O Hint usulünde pişirdiği şeylerden başka bir şeye el sürmezmiş ve bu yemekler türlü baharat ile o kadar ağır şeylermiş ki mihmandar, kendisine ikram edilen bir yemekten büyük bir mide sancısı ile çıkmış. Bütün hizmetçiler yalınayak gezerlermiş. Uzak şark memleketlerinde bunun, hilâfına hareket edilemeyen bir usul olduğuna vâkıftık, fakat bir Avrupa seyahatinde aynı usulün tatbikinde ısrar olmasına bir geri kalmak fikrine inad ile yapışık olmaktan başka mânâ verilemezdi.” (H. Z. Uşaklıgil, 2012, s. 623-624)

Cihan Begüm'ün Türk yemeklerinden hoşlanmadığı, Ramazan'ın ilk günü Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in konağında verilen iftar yemeğinde görülmektedir (Yeni İkdâm, 14 Ağustos 1327, s. 2). Ayrıca Halit Ziya'nın Cihan Begüm hakkındaki olumsuz görüşleri, Cihan Begüm'ün mihmandarlara verdiği hediyelerin tarifinden anlaşılmaktadır:

Melike'nin mihmandara hediyeleri oldu: Sert kokulu karanfillerle örülmüş, kırmızı ipek ve kalabdanla karıştırılmış bir örgü... Bu ne olacak, başa mı giyilecek, bunun istimalini anlamak mümkün olmadı. Sekiz on adet, pek iptidâî bir sanatla işlenmiş, gene ipek ve kalabdanla karışık parçalar... Bunlar da belki bir sürahi, bir bardak, bir çiçeklik altına konabilir diye düşünülmedi hiç bir zaman bu suretle istimaline teşebbüs edilemedi. (H. Z. Uşaklıgil, 2012, s. 623-624)

Sultan Cihan Begüm, İstanbul'dan çok etkilenmiş ve en güzel İslam şehirlerden biri olarak bahsetmiştir. Özellikle İstanbul'daki Kutsal Emanetler ilgisini çekmiş, onları görmek istemişti. Ancak bu kutsal emanetlerden Hz. Peygamber'in sakal-ı şerifi, hırka-i şerifi, ayak izi, Hz. Osman'ın elyazması Kur'an-ı Kerim'i, Hz. Ömer, Ebubekir, Osman ve Ali'ye ait kılıç ve İslam Sancağı, sadece yılda bir gün Ramazan'ın onbeşinde padişah tarafından görüşe açılmakta ve sonra tekrar padişah tarafından mühürlenmekteydi. Cihan Begüm her ne kadar bütün Kutsal Emanetleri göremese de Hz. Osman'ın kan izinin bulunduğu Kur'an-ı Kerim'e bakma fırsatı bulmuştur. Ayrıca halife tarafından her yıl Mekke'ye gönderilen Kabe örtüsünü de görmüştür (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 150-151).

Sultan Cihan Begüm ve maiyeti Sultan Reşad ile görüştüktan sonra Ahmet Rıza Bey'in eşliğinde Boğaz'ın Anadolu kıyısında inşa edilen kız okulunu görmeye gittiler. Cihan Begüm hala tamamlanmamış bu okulun planını çok beğendi. Burada Ahmet Rıza Bey'in iki kız kardeşiyle de tanıştı. Cihan Begüm'ün oğulları

Hamidullah Han ve Ubeydullah Han askerî üniformalarıyla Mekteb-i Harbiye'yi ziyaret ettiler (Şahbanu Begüm, 1914, s. 107).¹³ İstanbul'daki Osmanlı mekteplerini ziyaret eden Ubeydullah Han, bu okulların çok iyi olduğunu ve temiz bulunduğunu ifade etmiştir (Şahbanu Begüm, 1914, s. 114).

Ramazan ayının ilk günü Ragıp Raif, Begüm adına iftar yemeği düzenledi. Buna karşılık Begüm de Ragıp Bey'in ailesine Pera Palas'ta çay ziyafeti verdi. Müzehaneyi ziyaret eden Begüm'e, Müze Müdürü Halil Bey tarafından da hürmet gösterilmiştir (Yeni İkdam, 13 Ağustos 1327, s. 2). Ertesi gün Sadrazam Paşa vasıtasıyla Cihan Begüm, Sultan Reşad'ın Ramazan-ı Şerifi'ni telgrafla tebrik etmiştir (Yeni İkdam, 14 Ağustos 1327, s. 2)

İstanbul'dan ayrılmadan önce padişah, Hz. Peygamber'in saç telini Cihan Begüm'e bağışlamıştır. Cihan Begüm bundan çok mutlu olduğunu ve kendisine hediye olarak Hz. Peygamber'in mezarından bir örtü ve I. Mahmud tarafından kullanılan tarihî bir ayna verildiğini söylemektedir. Cihan Begüm ve maiyeti Ramazan ayını İstanbul'da geçirmeyi, sonrasında Kudüs'e gitmeye niyet etmişti. Ancak bu dönem Kudüs ziyareti için pek uygun değildi. Planlarını değiştirerek İstanbul'da kalmak yerine Budapeşte'ye gitmişlerdir (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 151; Preckel, 2000, s. 191). Cihan Begüm ve maiyeti 27 Ağustos akşamı ekspresle İstanbul'dan ayrılmıştır (Yeni İkdam, 15 Ağustos 1327, s. 2). Budapeşte'den Venedik'e oradan Floransa ve Brindisi'ye gitmişler, Port Sait üzerinden Bopal'e geri dönmüşlerdir (Şahbanu Begüm, 1914, s. 120vd.).

İstanbul Yangınları ve Balkan Savaşlarına Yardımları

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan ilgi ve alakaları Kırım Savaşı'ndaki destekleriyle ilk defa kendini göstermişti. 1857'de Hindistan'da İngilizlerin Babürlüleri fiilen ve hukuken ortadan kaldırmaları, Hindistan Müslümanlarının tek bağımsız Müslüman devlet olan Osmanlı Devleti'ne desteklerini arttırmıştır. 1875'deki Balkan olayları Osmanlı Hilafeti'nin, Hindistan Müslümanları üzerindeki nüfuzunu net bir şekilde ortaya çıkarmıştır (Eraslan, 1992, s. 113). Hindistan Müslümanları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise bütün güçleriyle Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmasına yardım etmek için birçok yerde iane sandıkları açarak yardım toplamışlar, bildiriler ve dilekçeler hazırlayarak İngilizleri Osmanlı Devleti'ne destek olmaya çağırılmışlardır.¹⁴

Sultan Cihan Begüm de Osmanlı Halifesi'ne bağlılığını her fırsatta gönderdiği yardımlarla göstermiştir. İstanbul ziyaretinde bulunmadan önce Cenevre'deyken İstanbul'da büyük bir yangın çıktığını duymuş ve bu habere çok üzülmüştür. Kayıtlara "*Uzunçarşı Yangını*" olarak geçen bu yangın, 23 Temmuz 1911'de başlamıştır. Bu yangın İstanbul'da çıkan en büyük yangınlardan biridir. Uzunçarşı'da Beyaz Cedid Mahallesi'nde çıkmış, hızla etrafa yayılmıştır. Yangında tahminen 2224 hane, 10-15 fırın olmak üzere 300'den fazla dükkan ve bir çok mescitten başka on altı cami, iki medrese ve iki resmi daire, iki karakol, iki hamam, birkaç tekke ve türbeyle bir

¹³ Habibullah ve Hamidullah Han'ın Mekteb-i Harbiye'yi ziyaretleri esnasında çekilen fotoğraf için bkz. Ek 4.

¹⁴ Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne gönderdiği maddî yardımların gerçek rakamı tespit etmek güç olmakla birlikte resmi Osmanlı vesikaları 124.843 Osmanlı lirasının İstanbul'a ulaştığını göstermektedir ki, bu rakam 10.000.000 Hindistan rupisinin üstündedir. Bu yardım bütün İslam dünyası içinde en fazla meblağı oluşturuyordu (Çetinsaya, 1988, s. 36).

ahır yanmıştır (Cezar, 1963, s. 378-379).

Yangın haberini alan Cihan Begüm, yangından zarar görenler için 5.000 İngiliz sterlini göndermiştir (The Times, 07.08.1911).¹⁵ Cihan Begüm'ün oğulları Habibullah Han 150 pound ve Hamidullah Han 100 pound miktarında bağışta bulunmuştur. Cihan Begüm'ün gelini Şahbanu Begüm, İstanbul ziyareti esnasında hediye edilen Sakal-ı Şerif'in, Sultan Cihan Begüm'e bu yardımı karşılığında verildiğini ifade etmektedir (Şahbanu Begüm, 1914, s. 117).

İstanbul'da 3 Haziran 1912'de Sultanahmet ve Ayasofya taraflarında başka bir yangın çıkmıştı. “*İshak Paşa Yangını*” diye anılan bu yangında 885 bina yok olmuştur. Sultanahmet ve Ayasofya tarafındaki bu yangın İstanbul'un güzel evlerinin bulunduğu bir mıntıkayı harap etmiştir (Cezar, 1963, s. 379). Ülkesine döndükten sonra bu yangın haberini alan Cihan Begüm, İshak Paşa Yangını'ndan dolayı Osmanlı Devleti'ne yardım göndermiştir. Ancak Cihan Begüm, Bağdat'a Sultanahmet yangını için gönderdiği para İstanbul'a ulaşmamıştır. İadesi mümkün olmadığından bu meblağ Donanma-yı Osmanî Cemiyeti'ne teslim edilmiştir (BOA, DH.EUM.THR. 80/66).¹⁶

Trablusgarb ve Balkan Savaşları'nda Hindistan Müslümanları, savaş esnasında Hindistan'ın pek çok şehrinde Osmanlı Devleti'ni desteklemek için mitingler ve toplantılar düzenlemiş, yardım kampanyaları başlatmıştır. Osmanlı Devleti'ne yardımlar gönderilmiştir. Hindistan'dan bu dönemde gönderilen yardımların miktarını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yayınlamış olduğu salnameye göre 1913 yılı itibarıyla dünya Müslümanları tarafından gönderilen 263 bin liranın 158 bin 44 lirasını Hindistan'dan gönderilen yardımlar oluşturmaktadır (Tellioglu, 2015, s. 795vd.).

Balkan Savaşlarında Sultan Cihan Begüm, muhtaçlar için Osmanlı Kızılayı'na 21.000 rupi göndermiştir. Aynı zamanda Bopal'de bir fon açarak devlet gazetesinde yayınlanmasını sağlamış ve bir ay gibi kısa zamanda 30.000 rupi toplanmıştır (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 235). Kızılay kayıtlarına göre 1912 yılında Sultan Cihan Begüm, 154.681, 184.857, 65.900 kuruş/para nakdî yardımda bulunmuştur (İzğöer, 2015, s. 110, 111, 115).¹⁷ Cihan Begüm'e gönderdiği yardımlardan dolayı hükümet adına teşekkür beyanı gönderilmiştir (BOA, HR.SYS. 2019/4). Cihan Begüm Balkan Savaşları'nda yaptığı nakdî yardımlarla birlikte, yaralı askerlere yardım için kendi doktorlarından Muhammet Nuzzâruhak Legan'ı da göndermiştir. Doktora yaptığı hizmetlerden dolayı dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ve gümüş Hilâl-i Ahmer madalyası verilmiştir (BOA, MV. 234/170).

¹⁵ Yardım miktarı Osmanlı basınında 6.000 İngiliz sterlinidir (Sebîlürreşâd, 17 Temmuz 1329, s. 364).

¹⁶ Toplam yardım miktarı olarak 2610,5 kuruştur (BOA, DH. EUM. THR. 78/30): 2500 İngiliz lirası içeren 2 kıta çek İngiliz Sefareti aracılığıyla göndermiştir (BOA, BEO. 4072/3053499).

¹⁷ Bopal'den bu savaşlar için gönderilen yardım miktarları için bkz. (BOA, İ.MBH. 11/104; BEO. 4159/311859; BOA, BEO. 4163/312188, 4083/306224; BOA, İ.MBH. 11/95)

3. Sultan Cihan Begüm'ün Osmanlı Kadınları ve Hilafet Hakkındaki Görüşleri

Sultan Cihan Begüm ülkesinde, özellikle kadınlar için sosyal ve eğitim reformlarını desteklemiştir.¹⁸ Köy köy gezerek kadınların sorunlarını dinlemiş, kadınların ve çocukların sağlığı için hastaneler kurmuştur. Yetim kızlara hemşirelik ve ebelik eğitimi almış, hemşirelik okulu kurmuştur. Cihan Begüm, Hindistan'daki Müslüman kadınları hem akademik hem de pratik olarak eğitmek istiyordu. O, kadınların kurtuluşunun ancak eğitim yoluyla olduğunu düşünüyordu. Kadın eğitimini teşvik etmek için, eğitim fırsatına dikkat çekmiş ve Kuran-ı Kerim'de eğitimin hem erkek hem de kadınlar için zorunlu olduğunu yazmıştır (Islam, 2014, s. 47-52). Cihan Begüm'ün Müslüman kadınların eğitimi konusundaki bu görüşleri dönemin Osmanlı basınında tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹⁹

Cihan Begüm'ün Müslüman kadınlar için Hindistan'da yaptığı icraatlar Osmanlı'da da yankı bulmuştur. S. M. Tevfik tarafından kaleme alınan yazıda, Cihan Begüm'ün ilim ve faziletlerinden söz edilmektedir. Ayrıca eğitim uğruna çok fazla para harcayan Cihan Begüm'ün insanlık ve iyiliği, sadece Hindistan'a özgü olmayıp, Afrika'ya, Mısır'a, İstanbul'a, İran'a ve bütün Müslüman ülkelere sirayet etmiştir. Cihan Begüm, Hindistanlı kadınların cehalet ve eğitimsizliğine bakarak, bu illetlerden kurtulmaları için Hindistan'da kız çocuklarına özel okullar açmıştır.²⁰

Cihan Begüm yazdığı eserlerde, o dönem Osmanlı aydınlarının da tartıştıkları “Batılılaşma” meselesiyle ilgili görüşler belirtmiştir. Ona göre, Batının iyi tarafları alınarak, kötü tarafları terkedilmelidir. Bununla birlikte eserlerinde Cihan Begüm Osmanlı kadınlarını giyim kuşam yönünden eleştirmektedir. Cihan Begüm Müslüman kadınların iki problemi olduğunu söyler. Bunlar peçe ve eğitimidir.²¹ İstanbul'a geldiğinde de bu konularda gözlemlerde bulunmuştur. Cihan Begüm, Hindistan'da Müslüman kadınların kendilerine Türk kadınlarını örnek almamaları gerektiğini de söylemektedir. Çünkü “*Türk kadınları Avrupalı komşularını benimsemiştir. Sadece eğitimle ilgilenmemişler; sınırsız özgürlüğün zararlarını, İslam'ın emirlerini terk ederek onurlarını kirletmişlerdir.*” demektedir (Hurley, 1998b, s. 270).

Gelini Şah Banu Begüm de bazı Türk kadınlarının Avrupalı tarzda giyindiklerini ve yaşam tarzlarının onlara benzediğini ifade eder. Ona göre, Türk kadınları her ne kadar dindar görünse de “*özgürlük*” fikri aralarında giderek artmaktadır. Peçe kullanımı ise gittikçe azalmaktadır (Şahbanu Begüm, 1914, s. 114).

Cihan Begüm'ün Türk kadınlarıyla ilgili olumsuz görüşleri İstanbul'la ilgili izlenimlerine de yansımıştır. Cihan Begüm İstanbul ziyareti sonrası görüşleri, kendi eserlerinden ziyade onunla birlikte seyahat

¹⁸ Bu Hintli Müslüman kadın politikacılar sosyal reformcudur (Hurley, 1998a, s.68vd).

¹⁹ “*Terbiye-i Nisvan-ı İslam Hakkında Bhopal Hakime-i Zişanı Sultan Cihan Hazretlerinin Mühim Bir Mektupları*” başlığında yayınlanan bu mektup, Cihan Begüm'ün, Allahabad İnas Mektebi müdiresine yazdığı mektubun tercümesidir (Sebilürreşâd, 27 Şubat 1329, s. 7-9).

²⁰ Aligarh şehrinde inşa edilen bu okulun resmi açılışına katılan Cihan Begüm, yaptığı konuşmada eğitimin önemine işaret etmiştir. Bu konuşma, “*Bhopal Hakime-i Zişanı Şah Cihan Hazretleri'nin Hindistan'da Esasat-ı İslamiyye Dairesinde Kız Mektepleri Küşadı*” başlığıyla yayınlanmıştır. Cihan Begüm'ün konuşması o kadar etkili olmuştur ki, sonraları birkaç kişi Hindistan'ın bazı yerlerinde bu gibi müesseseler kurmuştur (Sebilürreşâd, 17 Temmuz 1329, s. 364-365).

²¹ Sultan Cihan Begüm'ün Müslüman kadının neden örtünmesi gerektiğiyle ilgili görüşleri için bkz. (Sultan Cihan Begüm, 1922, s. 112).

eden gelininin kaleme aldığı hatırrattan anlaşılmalıdır.²² Cihan Begüm, Türkler'in daha Avrupa'nın çok gerisinde olduklarını, öğrenecek ve yapacakları çok şeyin bulunduğunu belirtir. Ayrıca İslam dünyasındaki sıkıntıların sebepleri üzerine de düşünen Cihan Begüm, bu sıkıntıların daha çok ulemanın tavrından kaynaklandığını ileri sürmektedir;

“Bu din bilginlerinin çoğu peygamberin sahip olduğu iyi davranışlardan daha fazla ön yargıya sahipler. Bu din adamları dünyevi şeylerle uğraştılar. Bu tür bir dini lider muhtemelen insanlar üzerinde kötü bir etkiye sahiptir. Bu Müslümanların ahlaki ve milli bozulmalarını önemli ölçüde açıklar. ‘Sizler kitabı okuduğumuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklnızı kullanmıyor musunuz?’ (Bakara-44). Ulemamızın işleri basitleştirmek yerine daha karmaşık hale getirmekten gurur duyduğu için üzülme gerekir.” (Şahbanu Begüm, 1914, s. 118vd.) demektedir.

Cihan Begüm'ün İstanbul ziyareti, TBMM'nin gündemine halifelik ve laiklik tartışmalarının yapıldığı bir esnada gelmiştir. 13 Kasım 1920'de TBMM'de yapılan görüşmede Antalya milletvekili Rasih Efendi, hükümet şekli ve hilafet tartışmalarının²³ olduğu esnada, Viyana'dayken bir gazeteye verdiği demece dayanarak, Sultan Cihan Begüm'ün İngilizler tarafından, İslam dünyasını Osmanlı Türklerinden soğutmak için gönderildiğini söylemiştir; *“Orayı da nazarı itibara alınız ki o hâkimler; hep İngilizler tarafından propaganda yapmak için İstanbul'da gördüklerini Viyana'da söylemek için İstanbul'a gönderilmiş adamlardı. Âlemi islâmî bizden ve islâmîyetten soğutmak için gönderdiği adamlardı.”* Rasih Efendi'ye, Aydın Milletvekili Tahsin Bey *“O kadın bunu kabul etmez, ben onu biliyorum iftira ediyorsun”* (TBMM, Z. C., s. 128) diyerek karşı çıkmıştır.

Sultan Cihan Begüm'ün Osmanlı ve halifelik konusundaki fikrî değişikliğinin, XIX. yüzyılın sonlarında Hindistan'da ortaya çıkan bazı gelişmelerden kaynaklanabileceğini söylemek mümkündür. Bu yıllarda Hindistan Müslümanları arasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki *“Deoband Ekolü”* diğeri ise *“Aligarh Ekolü”* idi. Deoband Ekolü İngilizlerin aleyhine faaliyetlerde bulunurken, Aligarh Ekolü İngilizlerden yana bir politika geliştirmişti. Aligarh Ekolü'ne göre halifelik kurumu sadece Osmanlı halifesine ait değildi, Osmanlı halifesi sadece Osmanlı topraklarındaki Müslümanların lideriydi, o sebeple eğer İngilizlerle Osmanlı Devleti arasında bir savaş çıkarsa Hintli Müslümanlar İngilizlerden yana olmalıydı (Öke, 2005, s. 22vd). Bu görüş, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla fiiliyata geçti. Hindistan'da İngilizlere tabi Müslüman devletler bu savaşta onlardan yana bir tavır sergilediler (Hurley, 2003, s. 172).

²² Eser, *“Siyahat-i Sultanı”* adıyla Arapça kaleme alınmıştır (Sultan Cihan Begüm, 1927, s. 136).

²³ Meclisteki hilafet tartışmaları, *“Hükümet hilafeti kapsar ise Kuran'a karşı hükümet kanunu olamaz. Olur ise Müslüman diğer ülkeler sizi ciddiye almaz öncü olamazsınız”*, fikri üzerineydi (TBMM, Z. C., 13.09.1336, İ. 64, C. 3, s. 128).

Sultan Cihan Begüm Aligarh Üniversitesi'nin²⁴ kurucuları arasında olduğu için bu ekolle aynı görüşte olduğu düşünülebilir. Sultan Cihan Begüm, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı halifesine her türü destekte bulunmuştu. Ancak bu savaşta İngilizlerden yana, Osmanlı halifelinin karşısında yer almıştır. Cihan Begüm, İtilaf Devletleri için cephane, yiyecek ve para bağışlamıştır. İngiliz ordusuna katılmak üzere bir bölük göndermiştir (Uslu, 1993, s. 534). Ayrıca Sultan Cihan Begüm'e göre Osmanlı'da halifelik küçük bir Türk grubun, Jön Türklerin elindedir. Onlar ise İslam için hiçbir şey yapmamıştır (Hurley, 1998b, s. 269). Bütün bu gelişmeler, İstanbul ziyareti sonrası Sultan Cihan Begüm'ün Osmanlı Devleti'ne ve halifelige olan görüşlerinde büyük bir değişiklik yaşadığını göstermektedir.

Sonuç

Hindistan'da önemli Müslüman devletlerden biri olan Bopal Nevvablığı ile Osmanlı arasındaki ilişkiler daha çok Hicaz ve hilafet üzerinden gerçekleşmiştir. 1901 ile 1926 yılları arasında yönetimde olan Sultan Cihan Begüm, halefleri gibi İslam dünyasının lideri olan Osmanlı Sultanına karşı büyük bir bağlılık duymuş ve 1903 yılında hac farızasını yerine getirdikten sonra, 1911 yılında İslam dünyasının merkezi olan İstanbul'u ziyaret etmek istemiştir. Temmuz ayının sonunda İstanbul'a gelen Cihan Begüm, Sultan Reşad ile Valide Sultan'ı ziyaret etmiş, bazı Kutsal Emanetleri görme fırsatı bulmuştur. Hatta kendisine İstanbul yangınlarına yaptığı yardımlardan dolayı Hz. Peygamber'in Sakal-ı Şerifi bağışlanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in mezarından bir örtü ve I. Mahmud tarafından kullanılan tarihî bir ayna da hediye edilmiştir.

İstanbul'da yaklaşık bir ay kalan Cihan Begüm ve maiyeti, ziyareti süresince önemli ve tarihi yerleri görmüştür. Cihan Begüm, Boğaz'ın Anadolu kıyısında inşa edilen kız okulunu, oğulları ise Mekteb-i Harbiye'yi ziyaret etmişlerdir. Ayrıca devlet erkânı tarafından düzenlenen davetlere katılmışlardır. Buna karşılık Pera Palas'ta da Cihan Begüm çay ziyafetleri düzenlemiştir. İstanbul'u çok güzel bulmasına rağmen Cihan Begüm, Türklerin Avrupa'nın çok gerisinde olduğunu gözlemlerinde belirtmiştir. Cihan Begüm'ün Türkler hakkında bu olumsuz görüşlerine karşılık Sultan Reşad ile görüşmesine şahitlik eden Halit Ziya da onlar hakkında benzer olumsuz düşüncelere sahiptir. Cihan Begüm ve maiyetinin davranışlarını yadırgamakta ve verilen hediyelere dayanarak onları küçümsemektedir. Bu durum, iki farklı kültürün karşılıklı nasıl algılandığı noktasında kayda değerdir. Cihan Begüm'ün Türkleri Avrupa'nın gerisinde görmüş, buna karşılık Halit Ziya'da Avrupa görmüş bir kişinin davranışlarını ilkel bulmuştur.

İstanbul ile ilgili haberleri yakından takip eden Cihan Begüm, 1911-1912'de Uzunçarşı ve İshak Paşa Yangınlarından dolayı çok üzülen bu felaketlerden etkilenen Müslümanlar için yardım göndermiştir. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda da Osmanlı Devleti'ne destek veren Hindistanlı Müslümanlar arasındadır. Balkan Savaşları'nda yaptığı nakdi yardımlarla birlikte, yaralı askerlere yardım için kendi doktorlarından birini de Osmanlı'ya göndermiştir.

²⁴ Cihan Begüm, bu kolejin kurulmasında büyük bir meblağ harcamış, ayrıca senelik bir tahsisat da bağışlamıştır (Sebilürreşâd, 17 Temmuz 1329, s. 364). Ayrıca Cihan Begüm, eğitim faaliyetlerinden dolayı Aligarh Üniversitesi'nin idari kademesine seçilen tek kadındı (Uslu, 1993, s. 535).

ÜÇÜNCÜ

Cihan Begüm, kaleme aldığı yazılarında Hilafet ve İslam dünyasının meselelerine dair görüşler beyan etmiştir. İslam dünyasının içinde bulunduğu durumdan İslam alimlerini sorumlu tutmuştur. Ayrıca Osmanlı aydınlarının tartıştığı “Batılılaşma” konusunda da fikir beyan etmiştir. Ona göre Batı sadece teknik yönden taklit edilmelidir. Ayrıca Osmanlı kadınlarını giyim kuşam yönünden eleştirerek, onların örnek alınmaması gerektiğini de savunur. Ona göre Türk kadınları Avrupalılara benzemektedir. Cihan Begüm, Türkler ve Türk kadınları hakkındaki görüşleri bu noktada birbirine tezat görünmektedir. Bununla birlikte Cihan Begüm'ün insanlığı ve iyiliği, Müslüman kadınların eğitimi ilgili görüşleri ve ülkesinde bu konuda yaptığı işler Osmanlı'da yankı bulmuş ve övgüye değer görülmüştür.

İki ülke arasındaki yakın ve samimi ilişkiler Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Bu savaş başladığında Cihan Begüm İngilizlerden yana bir politika takip etmek durumunda kalmıştır. Çünkü her şeyden önce bu tarihlerde Bopal, İngilizlere bağlı yarı müstakil bir devlettir. Cihan Begüm'ün bunun aksine davranması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca o dönemde Hindistan'da Osmanlı ve halifelik üzerine yapılan tartışmalarda Cihan Begüm, İngilizlerden yana olan Aligarh Ekolü'ne yakındır. Kurucusu olduğu üniversiteden ortaya çıkan bu görüşü benimsemesi akla yatkındır. Böylece mecbur olduğu siyasî ortamla birlikte bu ekol, İslam halifesine karşı İngilizleri destekleme konusunda dinî ve hukukî bir zemin sağlamıştır.

Kaynakça

- [1] BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 2267/169983, 2949/221151, 4072/305349, 4083/306224, 4159/311859, 4163/312188.
- [2] BOA, Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR.): 80/66, 78/30.
- [3] BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3...): 528/69, 639/35, 639/41.
- [4] BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.): 1234/70, 2019/4.
- [5] BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.): 542/24
- [6] BOA, İrade Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH.): 11/104, 11/95.
- [7] BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.): 340/14687.
- [8] BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 234/170
- [9] BOA, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL.): 75/33.
- [10] BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.): 282/39.
- [11] BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): 468/10, 472/54, 460/129, 460/96, 459/79.
- [12] Cezar, Mustafa(1963), “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I*, İstanbul. (327-414)
- [13] Çetinsaya, Gökhan(1988), *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında “İslâm Birliği” Hareketi (1876-1878)*, Ankara. (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [14] Eraslan, Cezmi(1992), *II. Abdülhamit ve İslâm Birliği*, Ötüken Yay., İstanbul.
- [15] Eren, Cüneyt ve Yılmaz, Nurullah(2002), “Hindistan Bhopal Emiri Ve Müfessir Sıddık Hasan Han'ın Osmanlı Devleti İle İlişkisi”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19. (233-238)
- [16] <https://tr.pinterest.com/pin/688417493023059652/visual-search/> (Erişim Tarihi 04.11.2019)
- [17] Hurley, S. Lambert(1998a), *Contesting Seclusion: The Political Emergence of Muslim Women in Bhopal, 1901-1930*, London. (SOAS Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [18] Hurley, S. Lambert(1998b), “Out of India: The Journeys of the Begam of Bhopal, 1901 1930”, *Women's Studies' International Forum*, 21:3, June. (263-276)
- [19] Hurley, S. Lambert(2003), “Princes, paramountcy and the politics of Muslim identity: the Begam of Bhopal on the Indian national stage, 1901-1926”, *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 26 (2).(169-195)
- [20] İslam, Tuhina(2014), “Social and Educational Reforms of Nawab Sultan Jahan Begum”, *The International Journal Of Humanities & Social Studies*, Vol 2 Issue 8, August. (47-52)

- [21]İskender Begüm(1870), *A Prilgrimage To Mecca*, Çev. W. Osborne, London.
- [22]İzgöer, Ahmet Zeki(2015), “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının Osmanlı'ya Yardımları”, *Journal of History and Future*, I/1, Aralık. (99-171)
- [23]Konukçu, Enver(1992), “Bopal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul.
- [24]Layd Glover(1927), *Great Queens Famous Women Rulers of The East*, London.
- [25]Öke, Mim Kemal(2005), *Hilâfet Hareketleri*, İrfan Yay., İstanbul.
- [26]Özcan, Azmi(1997), *Pan-İslamizm-Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara.
- [27]Özcan, Azmi(2007), “Nevvâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul.
- [28]Özcan, Azmi(2010), “Şah Cihan Begüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.
- [29]Preckel, Claudia(2000), *Begums Of Bhopal*, New Delhi.
- [30]*Sebilü'r-Reşad*, 27 Şubat 1329, 17 Temmuz 1329.
- [31]Sultan Cihan Begüm(1913), *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta.
- [32]Sultan Cihan Begüm(1918), *Hayat-i Qudsia: Life Of Nawab Gauhar Begam Alias The Nawab Begam Qudsia Begum Of Bhopal*, Çev. W. S. Davis, London.
- [33]Sultan Cihan Begüm(1922), *Al Hijab or Why Purdah is Necessary*, Kalküta.
- [34]Sultan Cihan Begüm(1926), *Hayat-ı Shahjehani: Life Of Her Highness The Late Nawab Shahjehan Begum Oh Bhopal*, Çev. B. Ghosal, Bombay 1926.
- [35]Sultan Cihan Begüm(1927), *An Account Of My Life: Gohur-i Ikbal, Vol 1*, Çev. C H. Payne, London 1912. Vol. 2 Çev. Abdus Samad Khan, Bombay 1922. Vol. 3 Çev.C. H. Payne, Bombay 1927.
- [36]Şah Cihan Begüm (1876), *Taj ul –Ikbal Tarikh Bhopal; or The History Of Bhopal*, Çev. H. C. Barstow, Calcutta.
- [37]Şahbanu Begüm(1914), *A Trip To Europe*, çev. G. Baksh, Kalküta.
- [38]Şerif'ül-Hasan(1965), “1876-1877 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/11, Aralık. (21)
- [39]Tellioglu, Ömer(2015), “Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Bağlılığının Sembolü: Trablusgarb ve Balkan Savaşları Sırasında Gönderilen Yardımlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, Aralık. (791-808)

[40] *The Evening News*, 31 Ağustos 1911.

[41] *The Guardian*, 31 July 1911, 1 Ağustos 1911.

[42] *The Observe*, 16 July 1911.

[43] *The Times*, 07.08.1911.

[44] Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Cerideleri, 13.09.1336, İ. 64, C. 3, s. 128.

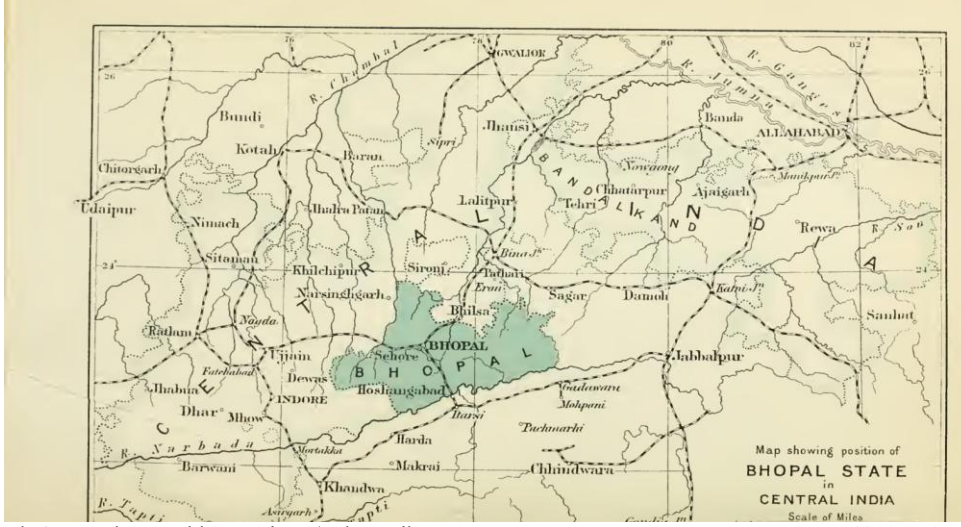
[45] Uslu, Recep(1993), “Cihan Begüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul.

[46] Uşaklıgil, Halit Ziya(2012), *Saray ve Ötesi*, Yay. Haz. N. Ö. Akın, İstanbul.

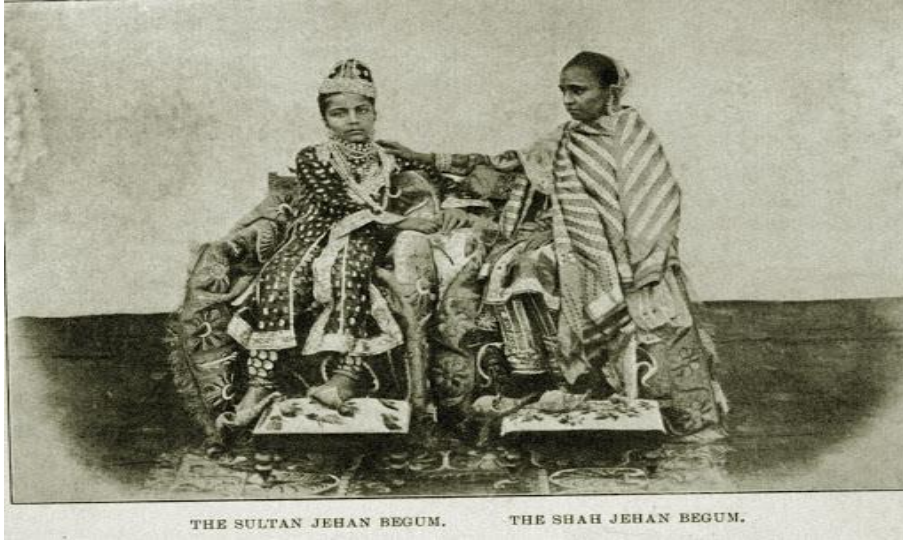
[47] Üçok, Bahriye(1972), "Hindistan'da Bopal Devleti'nde Bir Naibe ve 3 Kadın Hükümdar", *TTK Tebliğler VII.* (446-450)

[48] *Yeni İkdam*, 17 Temmuz 1327, 18 Temmuz 1327, 13 Ağustos 1327, 14 Ağustos 1327, 15 Ağustos 1327.

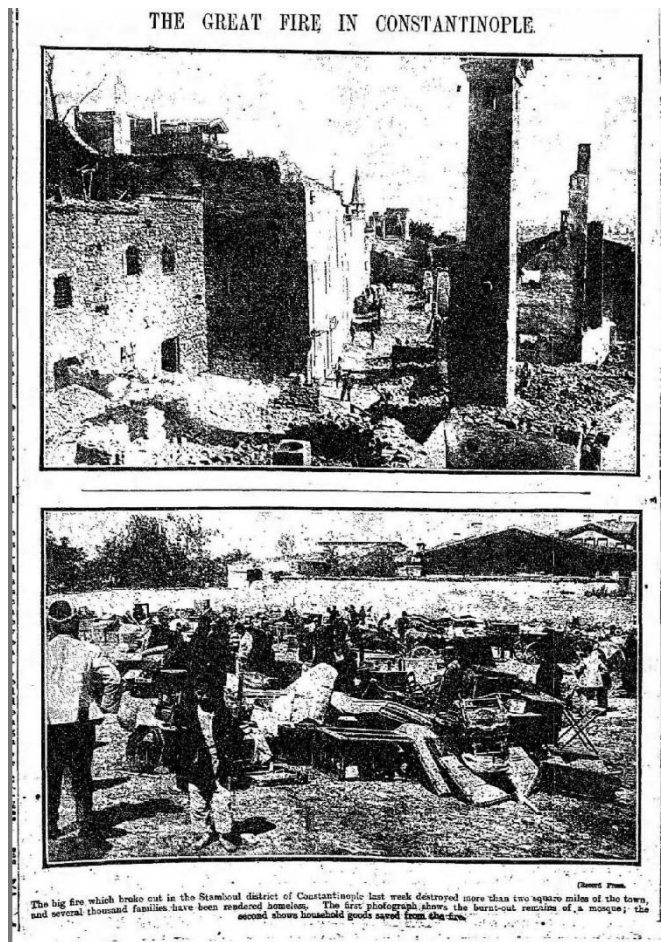
Ekler

Ek 1: Bopal Nevvablığı Haritası (Sultan Cihan Begüm, *An Account Of My Life: Gohur-i Ikbal*, Vol 1, Çev. C H. Payne, London 1912.)

Ek 2: Sultan Cihan Begüm ve annesi Şah Cihan Begüm (Sultan Cihan Begüm, *An Account Of My Life: Gohur-i Ikbal*, Vol 1, Çev. C H. Payne, London 1912, s. 28)

Ek 3; İstanbul Yangını, *The Guardian*, 1 Ağustos 1911, s. 7.

Ek 4; Cihan Begüm'ün oğulları Ubeydullah Han ile Hamidullah Han'ın Mekteb-i Harbiye ziyareti (önde sağdan üçüncü Ubeydullah Han, beşinci Hamidullah Han) <https://tr.pinterest.com/pin/688417493023059652/visual-search/> (Erişim Tarihi 04.11.2019)

- 2- Şehzade Abdürrahim Efendi (Sultan Abdülhamit'in oğlu)
- 4- Şehzade Abdülhalim Efendi, Selim Süleyman Efendi'nin oğlu (Sultan Abdülmecid'in Torunu)
- 5- Şehzade Fuad, (V. Murad'ın torunu)
- 6- Şehzade Ahmet Efendi

Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler¹

Farzad Abedi²

University of Tehran, Department of Archaeology, PhD Student, Tehran, Iran

Received- Accepted: 27.09.2019-02.11.2019

Research Article

Öz

Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler, arkeolojik kanıtlar ve antik edebî eserler ışığında ortaya çıkarılabilir. Zeus, antik bir Hint-Avrupalı kökene sahiptir. Akhemenid İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, uzun bir süre birbirlerinden uzak kalan Hint-Avrupalı kültürler, yeniden bir araya gelmişlerdir. Zeus da bu olayın sonucunda yeni etkileşimlerle karşılaşmıştır. Hinduizm'de gökyüzünün ata tanrısı olan Dyaus-Pitar'dan türetilen Zeus, Antik İran pantheonundaki kötümser tanrılar olan Daevalar'la ilişkilendirilmektedir. Ancak, Akhemenid İmparatorluğu kurulduktan sonra, hem antik edebî eserlerde, hem de arkeolojik ve epigrafik kanıtlar ışığında, Zeus'un daha çok Persler'in baş tanrısı olan Ahuramazda ile özdeşleştirilmesinden bahsedilir. Kafkaslar'da "Şimşekli Armazd" adı verilen tanrı, bu ilişkiyi açık bir şekilde yansıtmaktadır. Akhemenid İmparatorluğu çöktükten sonra, Doğu Anadolu'da baş kaldıran Yarı Persli hânedanlar, Ahuramazda ile Zeus'un birleşmesini hızlandırmışlardır. Kommagene'de ortaya çıkan Zeus-Oramasdes, bu birleşimin önemli noktasıdır.

Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler konusunda, Ata-Kral-Tanrı kavramı da, yeni bir kavram olarak önem taşımaktadır. Arsakid sikkelerinde, Zeus biçiminde tasvir edilen kral ve kralın atası, bu konuyu kanıtlayan örneklerden sayılmaktadır. Bunun yanında, Yunan felsefi ve kültürel düşüncede, Kral-Tanrı kavramı, ilk defa Persli bir kral, yani I. Kserkses hakkında kullanılmıştır. Olympia'da keşfedilen Zeus ve Ganymedes terrakottası, söz edilen düşünceden kaynaklanmış olabilir. Sözü geçen Zeus, Pers etkili (?) bir sakal ve bıyığa sahip olduğu için, Ata-Kral-Tanrı kavramını temsil eden bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Zeus, Kült, Mitoloji, Persli, Yunan

The Greco-Persian Interactions in the Cult of Zeus

Abstract

The Greco-Persian interactions in the cult of Zeus can be revealed in the light of archaeological evidence and ancient literature. With the establishment of the Achaemenid Empire, Zeus, who had an ancient Indo-European origin, encountered with new interactions after the reunion of the Indo-European cults, which had remained far from each other for a long time. Zeus, who is Derived from Dyaus-Pitar, the god of the Sky in Hinduism identically, is associated with Daevas, the pessimistic gods in the ancient Persian pantheon. However, after the establishment of the Achaemenid Empire, both in ancient literature and in the light of archaeological and epigraphic evidence, Zeus is more likely to be associated with Ahuramazda, the chief god of the Persians. In the Caucasus, the god known as Lightning Armazd can clearly represent this relationship. After the fall of the Achaemenid Empire, the semi-Persian dynasties of Eastern Anatolia, which had their heads up, affected the unification of Ahuramazda and Zeus. Zeus-Oramasdes, which emerged in Commagene, is the focal point of this unification.

In the Greco-Persian interactions in the cult of Zeus, the concept of Father-King-God is also important as a new concept. The emergence of the picture of the king and king's ancestor, depicted in Zeus form, in the coins of Arsacid Kings is considered as one of the examples that can prove this. Besides, in the Greek philosophical and religious thought, the King-God concept was first used for a Persian king, namely Xerxes I.. Some Zeus figures in Greece, which can be said to be Persian, are likely to originate from the same idea.

Keywords: Zeus, Cult, Mythology, Persian, Greek.

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² abedi.farzad@ut.ac.ir, ORCID: 0000-0002-6397-2283

Giriş

Dünyanın tarihî mitolojik şahısları arasında, Zeus en ünlü bireylerden sayılmaktadır. Yunan mitolojisinde, Zeus Yunan tanrılarının kralı ve dünyevi hükümdarların cennetsel suretidir (Miller Calhoun, 1935: s. 1). Zeus doğanın güçlerini temsil eden *Titanları* mağlup edip, bir baş tanrının insanlaşmış hâline gelmiştir. Zeus, cengaverlik özellikleri ile meşhurdur. Onun güçlü silahı, *Khtonik Kyklopların*³ verdiği şimşeklerdir (Hewitt, 1908: s. 77; Yasumura, 2011: 89) ve sözü edilen silah ile Titanları yerle bir etmektedir. Zeus bir yandan da, babalık özelliğine sahiptir ve Olymposlu tanrıların çoğu, onun çocukları olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, Zeus bütün insanların babası sayılır (Hewitt, 1908: s. 97).

Yukarıda işaret edilen özellikler meşhur Olymposlu Zeus'un kişiliğini ifade etmektedir. Halbuki Ege dünyasında, Zeus'un yerelleştirilmiş versiyonları da vardır. Adı geçen yerel Zeuslar bazen doğu uygarlıklarının mitolojik kriterlerinden etkilenmişlerdir. Yunanlar bundan önce de, *Karialılar* gibi birçok Anadolu kavim aracılığıyla farklı Zeuslar ile karşılaşmışlardır. *Zeus Labraundos*, *Zeus Didymaeus* ve *Zeus Megistos*, sözü edilen yerel tanrılardan sayılmaktadırlar. Bazı doğulu tanrılar, ciddi bir şekilde Zeus'un yerelleştirilmiş versiyonlarını etkileyerek, yeni doğu kökenli Zeusların oluşmasına sebep olmuşlardır. Eski İran pantheonunun baş tanrısı olan Ahuramazda, sözü geçen doğulu tanrılardandır.

MÖ 6. yy'da, Batı Asya'da Ortaya çıkan Akhemenid İmparatorluğu'nun siyasi yöntemi, dinî bir temel üzerine kurulmuştur. Sözü geçen temel, Akhemenid kralın, antik İran'ın baş tanrısı olarak bilinen Ahuramazda'dan aldığı güç ve meşruiyettir. Akhemenid kraliyet yazıtlarının hepsi, Ahuramazda'ya dayandırılan hükümet hakkını yansıtmaktadır.⁴ *Bilgelik efendisi* anlamına gelen Ahuramazda'nın adı, eski Hint-Avrupalı tanrıların epithetlerinden oluşan bir isimdir (Boyce, 1984: Ahuramazda). Ahuramazda, Akhemenid pantheonunun baş tanrısı olarak, bir pederlik özelliğine de sahiptir. *Avesta*'da⁵, Ahuramazda, *Aša*⁶, *Vohu Manah*⁷ ve *Ārmaiti*⁸ gibi birçok tanrının babası olarak tanımlanmaktadır (a.g.m.). Ahuramazda, antik Hint-Avrupalı kosmos dünyasının önemli bir parçası olan *Asuralar* (*Ahuralar*) grubundandır. Adı geçen tanrısal varlıklar, *Maya* olarak adlandırılan büyümlü silhaları ile *Daivalara* karşı mücadele ediyorlar (Christensen, 1941: ss. 1-2). Akhemenid pantheonunun baş tanrısı olan Ahuramazda'dan sadece kraliyet yazıtlarında değil, antik edebî eserlerde de bahsedilmiştir. Görüldüğü gibi, Zeus, Ahuramazda ile ortak ve farklı özelliklere sahiptir. Onların ortak özellikleri, daha sonraki dönemlerde gerçekleşen teolojik yakınlığı hızlandırmıştır.

---

³ *Gaia* ve *Uranis*'ün çocukları olan tek gözlü yaratıklar (Theogonia. 140 aktaran Yasumura, 2011: 89).

⁴ Akhemenid kraliyet yazıtları, genel olarak "*Ahuramazda büyük tanrıdır*" ifadesi ile başlayıp, Ahuramazda'nın kralın tahta geçmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

⁵ Zerdüş'tün kutsal kitabı.

⁶ Antik İran pantheonunda *doğruluk kavramı*.

⁷ Antik İran pantheonunda *iyimser düşünce tanrısı*.

⁸ Antik İran pantheonunda *yeryüzünün tanrıçası*.

Antik metinlerde, söz Pers ve İran'a geldiğinde Ahuramazda her zaman Zeus ile karşılaştırılmıştır.⁹ Herodotos, eserinin farklı bölümlerinde Perslerin bir baş tanrıya inandıklarından bahsetmekle birlikte, söz edilen tanrının adını Zeus olarak vermektedir. Herodotos, hatta Kserkses ordusunu anlatırken, sözü geçen tanrının boş at arabasından bahsettiğinde, o arabayı Zeus'un at arabası olarak tanımlamaktadır (Herodotos. 7. 40). Sonuç olarak, uzun bir sürede, Yunan dünyasında Perslerin baş tanrısı, Zeus olarak adlandırılırdı. Adeta sözü edilen Zeus'un özellikleri Yunan Zeus ile farklıdır. Söz bu aşamaya geldiğinde önemli bir soru işareti ortaya çıkmaktadır, Zeus ve Ahuramazda'nın birbirlerine benzemesi nereden kaynaklanmıştır ve Zeus ve Ahuramazda'nın kişiliklerini nasıl etkilemiştir?

Hint-Avrupalı kavimlerin iki şubesinden türetilen Persler ve Yunanlar, beklendiği gibi ortak tarihî özelliklere sahip olmalıydı. Persler ve Yunanlar, Hint-Avrupalı kökenli dillerle konuştuklarından dolayı, ortak bir başlangıca dayandırılırlar (Fine, 1983: s. 244). Sözü edilen ortak başlangıç, Akhemenid İmparatorluğu'nun ortaya çıkması ile birlikte, yeni bir yaklaşma ortamını sağlamıştır. Antik edebî eserler ve arkeolojik kanıtlar ışığında, sözü geçen yaklaşma ortamının, hem sosyal hem de kültürel açılarda gerçekleştiği tespit edilebilir. Kültürün en önemli parçası olan *Din* de bu yaklaşma ortamından etkilenerek, yeni değişikliklerle karşılaşmıştır. Hint-Avrupalıların büyük göçünün ardından, adı geçen kavimler birbirlerinden ayrıldılar ve ortak kültürel düşünceler farklı bölgelere taşındı. Akhemenid İmparatorluğu'nun ortaya çıkması, bu eski kavimlerin yeniden yaklaşmalarına sebep olmuştur. Bu çerçevede, Yunanlar ve Perslerin tanrıları, sözü edilen yaklaşma ortamının ardından, birbirleri ile karşılaştı ve yeni kimliklere sahip olan tanrılar ortaya çıktı. Persli hânedanların, Anadolu'da bulunmaları, sözü edilen süreci hızlandırmıştır.

Zeus'un bir yandan peder ve bir yandan kral özellikleri, İskender halefleri döneminde daha ciddi bir şekilde yeni bir doğulu Zeus'un ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Bu vakada, bir yandan Anadolu'daki Zeus adı verilen yerel tanrıların, bir yandan da Akhemenid İmparatorluğu'nun baş tanrısı olan Ahuramazda'nın payı vardır.¹⁰

Zeus'un doğudan etkilenen kimliğinin ortaya çıkmasında, sadece onun yerel versiyonları ve Ahuramazda değil, Akhemenid kral kavramı da önemli bir rol oynamıştır. MÖ 480'de, I. Kserkses'in Atina'ya sevk ettiği ordular, Yunanlar ve İonları yeni bir siyasî ve dinî kavram ile karşılaştırmıştır. Sözü edilen zamana dek, hiçbir doğulu kralın, Egeden geçmeye cesaret edemediği için, Kserkses'in seferine tanrısal bir hareket olarak bakılmıştır (Herodotos. 7. 56). Antik edebî eserlere göre, Persleri destekleyen Yunan dinî merkezleri, sözü edilen inancın yayılmasına katkı sağlamıştır. Sözü geçen metinler ve arkeolojik kanıtlar, İşaret ettiğimiz dönemden itibaren, Zeus kimliğinde bazı değişikliklerin bulunduğunu yansıtmaktadırlar.

Akhemenid İmparatorluğu çöktükten sonra, yeni bir kimliğe sahip olan Zeus, Kommagene gibi yarı-Persli hânedanlar döneminde daha resmî bir şekilde antik İran'ın baş tanrısı olan Ahuramazda ile sinkretize edilmiştir.

⁹ Herodotos Perslerin baş tanrısından bahsetmek istediği zaman Zeus tabirini kullanmaktadır. Örnek olarak Bk. Herodotos. 1. 131.

¹⁰ Bundan önce Ahuramazda ile Zeus'un yaklaşmasını sağlayan iki tanrının arasındaki ortak noktalardan bahsetmiştik.

Zeus'un Hint-Avrupalı Kökeni

Zeus kelimesiyle ilgili en fazla duyduklarımızdan, bu kelimenin *Theos* sözcüğü ile ilişkili olmasıdır. Ama Zeus (Theos) kelimesi nereden türetilmiştir? *Schliemann* zamanından itibaren, *Minoslar*, İlk Yunanca konuşan Hint-Avrupalı kavim olarak kabul edilmişlerdir. Söz ettiğimiz halk, MÖ 3. by'nin sonunda Yunan Yarımadası'na ulaşmış, *Orta Helladik Çağ*'ın ilk uygarlığını ortaya koymuşlardır (Dietrich, 1974: s. 240). Minosların en ünlü Hint-Avrupalı özellikleri, onların pantheonunda bulunan tanrıların adları ve kimlikleridir. Büyük ihtimalle, Hint-Avrupalı gökyüzü ve hava tanrısı olarak bilinen *Dyaus pitar*, Zeus'un kimliğinde önemli bir etki bırakmıştır. Bu mesele, Yunan kültürünün Hint-Avrupalı bir kökene sahip olduğunu kanıtlayabilir (Mikalson, 2007: s. 211; Hyde, 2008: xii; Dietrich, 1974: s. 241). *Dyaus Pitar*, daha sonraki çağda Latince'de *Jüpiter* hâline dönüşmüştür.

Zeus, Hint-Avrupalı tanrılar arasında sadece *Dyaus Pitar* ile ilişkili değildir. Farklı Hint-Avrupalı tanrılardan oluşan Zeus, hikayeler ve silahlar açısından daha fazla *İndra*'yı hatırlatmaktadır. İki tanrının şeytanları öldüren ve *Vajra* (Şimşek) olarak adlandırılan ortak bir silahı vardır (Tepper, 2001: s. 97). Hint-Avrupalı kültürün en önemli kaynağı olan *Rig-Veda*'da, *İndra*'nın kutsal şimşekleri ile şeytanî yaratıkları öldürdüğünden bahsedilmiştir:

“*Soma içen ve şimşekle donanmış ... Evet, O İndra'dır.*” (*Rig-Veda*, 2. 12. 13).

Söz sadece iki tanrının silahlarında değil, onların epik öykülerinde bile görülmektedir. Bu konuda en açık anlatı, iki tanrının, büyük anneleri tarafından yaradılan ejderhaları öldürmeleri öyküsüdür. *Tintanomakhia*'dan sonra, Zeus'un büyük annesi olan *Gaia*, çocuklarının (Titanlar) intikamını almak için, *Typhon* adı verilen bir ejderhayı yarattı. Zeus ile *Typhon* arasındaki mücadele Yunan mitolojisinin en ünlü öykülerindendir (Hyginos, *Fabulae*, 152). Söz edilen anlatıya göre, *Gyantomakhia* olarak adlandırılan Olymposlular ile *Gaia*'nın doğurduğu canavarlar arasındaki savaşta, Zeus en son şimşekleri ile *Typhon*'u öldürmektedir. *İndra* ile *Vritra* arasındaki savaş öyküsü de Zeus ve *Typhon* mücadelesine benzetilebilir. Bu benzerlik, sözü edilen iki anlatının ortak köklere sahip olduğunu yansıtabilir. *İndra* öyküsünde, *Vritra* adı verilen ejderha, dünyanın suları ve nehirlerine engel olmaktadır. *İndra*, bu engeli insanların hayatından mahvetmek için kutsal şimşekleri ile ejderhayı (yılanı) mağlup etmektedir. Sonra da *Vritra*, Asurlar ve kendi annesi olan *Danu*'yu da yenmektedir (*Rig-Veda*, 2. 12. 13). Adı geçen öykü tamamen Zeus ve büyük annesi *Gaia* ile arasındaki gerginlikleri hatırlatmaktadır. Bunun yanında, Yunan kosmos dünyasının *Tintanomakhia* ve *Gyantomakhia* savaşları, farklı açılardan antik Hint-Avrupalı mitolojideki Asurlar ve Daivalar mücadelelerine benzetilebilir.

Asurlar ve Daivalar

Hint-Avrupalı pantheonunda da, Yunan pantheonundaki gibi tanrılar iki gruba bölünmüşlerdir ve hatta Yunan pantheonundaki iki grubun çatışmaları, büyük ihtimalle, Hint-Avrupalı versiyonundan etkilenmiştir. Bu kosmos çatışmaları *Asurlar* ve *Daivalar* arasındadır. Ama iki savaşın kazanan ve yenilenleri ortak bir kadere sahip değildir. Hindistan'a giden Hint-Avrupalıların inançlarında Daivalar en son, kosmos krallığını kazanarak Asurları yerle bir ettiler. Ondan sonra Daivalar iyilik tanrıları ve Asurlar şeytanî tanrılar olarak kabul

edilmişlerdir¹¹. Halbuki bu konuda, İran'a giden Hint-Avrupalıların inançları farklıdır. Oradaki kazananlar, Asurlar (Ahuralar) ve yenilenler, Daivalardır (Christensen, 1941: 1-2). Aynı zamanda, Ahuralar iyimser tanrılar ve Daivalar kötümser tanrılar olarak kabul edilmektedirler. Zerdüş'tün devrimci dinî reformları sonucunda, Daivaların yeri kötülük tanrılardan, sahte tanrılar seviyesine düşmüştür (Christensen, 1941: ss. 1-2). Arkeolojik ve epigrafik kanıtlar aracılığıyla, Zerdüş'tün dinî devriminin, I. Kserkses döneminden itibaren daha ciddi bir şekilde takip edildiği tespit edilir. I. Kserkses'in *Persepolis* ve *Pasargadae*'de bulunan *XPh* adı verilen yazıtı, Akhemenid kralın Daivalar tapınakları konusunda sert bir tepki gösterdiğini yansıtmaktadır. Sözü geçen yazıtta, Kserkses *Daivadana* olarak isimlendirilen Daivaların tapınaklarını yıktığından ve onların yerine Ahuramazda'ya taptığından bahsetmektedir (Kuhrt, 2010, Xph, §4b). *Roman Ghirshman*, İran *Hamedan* İli'nde bulunan *Nushijan* Ateş Tapınağı'nı, taşlarla doldurulup terk edildiğinden dolayı, Kserkses döneminde kapatılan Daivadanalardan saymaktadır (Ghirshman, 1976: s. 12).

Ahuraların en güçlüsü olan Ahuramazda, İran pantheonunda baş tanrı olarak yer almaktadır. Akhemenid İmparatorluğu'nun Egeden geçmesi ile beraber, Zeus antik Daivalardan türetilmesine rağmen, Ahuramazda'ya yakınlaşmıştır. Ahuramazda da bir süre sonra Daivaların özelliklerine yakınlaşmaya başlamıştır. Bütün bunları bir araya getirdiğimizde, Zeus ve Yunan pantheonunun, Hint-Avrupalı pantheondan türetildiğini ve bu yüzden İran ve Pers pantheonu ile ortak kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayın daha sonraki dönemlerde Zeus'un Persleşmesinde ve Ahuramazda'nın Yunanlaşmasında, kendi etkilerini göstermiş olduğu fark edilebilir.

MÖ 550'den itibaren, Akhemenid İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Ortadoğu'nun kültürel, sosyal ve siyasal kriterlerine yeni geçitler açılmıştır ve uzun bir süre birbirlerinden uzak kalan Hint-Avrupalı kültürler bir araya gelmişlerdir. Ortak özellikler, her şeyden önce kendilerini ortak kültürler olarak sergilemektedirler ve Zeus da bu kapsamda, Pers pantheonundan etkilendiği ve onu etkilediği için önem taşıyan bir rol oynamıştır.

Ahuramazda'nın Zeuslaşması

Antik yazarlar, özellikle Herodotos, Perslerin büyük tanrısını *Zeus* olarak adlandırmaktadır (Herodotos. 7. 40). Halbuki Akhemenid kraliyet yazıtlarına göre, Pers pantheonunda, Ahuramazda baş tanrıdır. Günümüze kadar bulunan kanıtlara göre Ahuramazda, Akhemenid dönemde hiçbir zaman tasvir edilmeyip onun özel görevlerinden bahsedilmemiştir. Ama Post-Akhemenid yarı-Persli hânedanlar aracılığıyla, Ahuramazda'nın daha sonraki dönemlerde özgün özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik Gürcistan Pre-Hiristiyanlık pantheonunda Ahuramazda'nın ayrıntılı özellikleri ile karşılaşmaktayız. Bundan hareketle, *İberya Krallığı*'nin pantheonunda, *Armazi* adı verilen tanrının, Ahuramazda'dan türetildiği düşünülmektedir (Rapp, 2003: s. 278; Berman, 2009: s. 31). *Armazi*, Ermenistan'da daha çok *Armazd* olarak tanımlanmıştır. *İberya* sülalelerinin *Pharnavazidler*, *Arsakidler*, *Khosroianiler* gibi Persçe adları, onların Pers ve İran'la bağlantılı olduğunu kanıtlamaktadır (Bell, 1850: s. 200).

¹¹ Yunan Pantheonu'ndaki Zeus gibi bazı tanrılar, etimolojik bakımdan ve özellikleri açısından eski Hint-Avrupalı tanrıları hatırlatmaktadır. Sözü geçen tanrıların en ünlüsü Zeus'dur. Tanrısal ve ilahî varlıklar için kullanılan Dyaus, Daiva ya da Div tabiri, açık bir şekilde, Dyaus Pitar adında bulunduğu için, daha sonraki dönemlerde Zeus'un adında kalmıştır. Pederliği tanıtan Pitar tabiri de silinip, sadece Zeus'un özelliklerinde bir miras olarak kalmıştır.

Rodoslu Kastor'un anlattığı bir hikaye, Armazd'in mitolojik öyküler açısından Zeus ile bağlantılı olduğunu yansıtmaktadır. Sözü edilen anlatı şudur (aktaran Grant, 1947: s. 194);

“*Bel, Assurların kralıydı. Onun döneminde Kykloplar; şimşekleri ve alev püskürtmeleri ile Titanlarla savaşan Armazd'a yardım ettiler.*” (*Rodoslu Kastor; FGH. II B. 1132*).

Kastor, MÖ 1. yy'da (Jül Sezar ile eş zamanlı) yaşamaktaydı (Donaldson, 1858: s. 111). O herhalde, kaynaklarını Post-Akhamenid Ermenistan ve Gürcistan hânedanlarından almıştır. Gördüğü gibi, öyküde Armazd, doğrudan, Zeus yerine oturmuştur. Anlatının detayları tamamen meşhur Titanomakhia hikayesidir.

Büyük ihtimalle Akhamenid İmparatorluğu çöktükten sonra, Pontos ve Kommagene gibi yarı-Persli ya da Pers kökenli bir sülale olan Pharnavazid Sülalesi Dönemi'nde, de yeni pantheon eski Pers Pantheonu'na göre ortaya çıkmıştır. MÖ 3. yy'ın başlangıcında, Akhamenid İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması ile birlikte, *Kartli* Krallıkları, *Armazi-Mtskheta* sülalesi'nden gelen Pharnavaz (Pharnabazos) yönetimi altında birleşmişlerdir (Sunny, 1994: s. 11). Pharnavaz, baba tarafından Gürcistan'ın eski kralları olan *Kartloi Hanedanı*'na ve anne tarafından İran'a bağlıdır. Antik edebî eserlerde, onun annesinin İsfahan'dan olduğundan söz edilmektedir (Brosset, 2003: s. 20). Pharnavaz'ın anne tarafından İran'a bağlanmış olduğu ve Kartli¹² ile İran arasındaki ilişkiler sözü edilen hanedanın İran kökenli kült kavramlarını tanıdığını göstermektedir. Kartli krallık hanedanlarının pantheonunda, yazılı kaynaklara göre, baş tanrı *Armazi*'dir. Genel olarak Armazi'nin adı, Ahuramazda'dan türetilen bir ad olarak kabul edilmektedir (Lang, 1986: s. 416). Sözü geçen Armazi, bundan önce bahsedilen Armazd ile aynı tanrıyı ifade etmektedir. Bundan önce Kastor'un anlattığı öyküde, Armazd'in tamamen Zeus yerine koyulduğundan bahsedilmiştir. Başka antik edebî eserlerde de Armazi/Armazd'in özellikleri Zeus'u hatırlatmaktadır. Bu noktada söz edilen tanrının silahından bahsedilmelidir. Ermeni tarihçi olan Horenli Musa, *Şimşekli Armazi* anlamına gelen “*Thunderous (ampropayin) Aramazd*” adı verilen bir tanrıdan bahsetmiştir. Horenli Musa'nın anlatısında *Azize Nune*'nin, Gürcistan başkenti olan *Mcxheta*'da “*Şimşekli Armazd heykelini*” yıktığından söz edilmiştir (Horenli Musa. 2. 86). Ermenistan Tarihi'nin babası olarak bilinen Horenli Musa, İS 5. yy'da yaşamaktaydı (Hacikyan, 2000: s. 25). Onun *Azize Nune*'nin *Mcxheta*'da yaptığı uygulamalar ile ilgili söz ettiği anlatı, Zeuslaşmış Armazd kültürünün İS 3. yy'a kadar devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Armazi'nin *yıldırım kılıcı* olarak adlandırılan (Petrosyan, 2012: s. 273) güçlü silahından bahseden öyküler, Onun daha önceki dönemlerde bir çok açıdan Zeus'a yakınlaştığını yansıtmaktadır.

Bazı antik edebî eserler, arkeolojik ve epigrafik kanıtlar aracılığıyla, Armazi'nin arkasında duran Ahuramazda'nın Akhamenid Dönem'den itibaren kendisine özgün cadı güçlerinden ayrılıp, Daivaların cengaverlik özelliklerine yaklaştığı fark edilebilir. Antik Hint-Avrupalı kosmos düşüncesinde, Daivalar daha çok cengaverlik özellikleri ve Asurlar (Ahuralar) her zaman *Maya* adı verilen tanrısal cadı güçleri ile tanımlanmaktadırlar (Christensen, 1941: ss. 1-2). Sözü edilen özellikler, Asurlar ve Daivaların sonraki

---

¹² Kartli, proto-Gürcü kabilelerin yerleşiminin eski merkezidir. *Kartli* adı, Gürcistan halklarının ilk yöneticisi olan *Kartlos* adından alınmıştır (Sanikidze, 2011: 628).

dönemlerde iyimser ya da kötümser kavramları temsil etmişlerdir. Akhemenid İmparatorluğu Dönemi'nden itibaren, Pers Pantheonu'nun baş tanrısı olan Ahuramazda, kademeli olarak, cengaverlik özelliklerini almaya başlamıştır. I. Dareios dönemi itibarıyla, kraliyet yazıtlarında Elamlılar ve Sakalar gibi Ahuramazda'ya tapmayan kavimler, İmparator tarafından çok sert bir şekilde cezalandırılmışlardır (Kuhrt, 2010: DB., 72, 75). Bunun yanında, Akhemenid İmparatorluğu'nun mirasını taşıyan yarı-Persli hânedanlar döneminde, Ahuramazda daha çok cengaverlik özelliği ile tanımlanmıştır. Sözü edilen süreç, Ahuramazda'nın daha çok Zeus'a yaklaşmasını sağlamaktaydı. Bundan önce bahsedilen Titanlarla savaşılan şimşek (yıldırım) kılıçlı Armazd'in kimliği bu yaklaşmanın sonucudur. İskender halefleri döneminden itibaren, Doğu'ya taşınan Zeus'un özellikleri bu bağlantıyı farklı bir açıdan da güçlendirmiştir.

Zeus, Ahuramazda ve Ata-Tanrı Kavramı

Zeus'un en önemli özelliklerinden biri, onun tanrıların pederi (babası) olmasıdır. Bu konudan, daha önce Zeus'un Dyaus Pitar'dan türetildiğinde bahsedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde, Roma Pantheonu'nun baş tanrısı olan *Jupiter*, Zeus'un Romalı versiyonu olarak, onun *Atalık* özelliklerini yansıtmaktaydı.

Akhemenid İmparatorluğu Dönemi'nde, Ahuramazda'nın bir Ata-Tanrı olduğundan pek bahsedilmemiştir. Ama Seleukos İmparatorluğu ve İskender'in haleflerinin krallıkları sayesinde, Ata-Tanrı kavramı daha kuvvetli bir şekilde İranlı ve Persli hânedanlarda yayılmıştır. Sözü geçen kavram, bazen Armazd (Ahuramazda) kültürünü etkilemiştir, bazen de *Ata-Kral-Tanrı* tabiri olarak ortaya çıkmıştır. İran'da hüküm süren imparatorluklar arasında, Ata-Tanrı kavramı, ilk defa, resmî bir şekilde, Part (Arsakid) İmparatorluğu Dönemi'nde¹³ ortaya çıkmıştır (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage) ve Ata Tanrı (*Theo Pater*) tabiri, Part İmparatorluğu'nda, kraliyet hakkını taşıyan bir simge olarak bütün kralların sikkelerinde tasvir edilmiştir (Bickerman, 1983: s. 782). *Arsakou* olarak adlandırılan bu Ata-Tanrı'nın kökeni, Arsakid krallarının atası olan, I. Arsakes'e dayanmaktadır (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage; Bickerman, 1983: s. 782). Arsakid sikkelerinde tasvir edilen Ata tanrı, eski Aryan elbisesi ve Tiara giyip, bir oturak üzerine oturup, bir yayı kaldırmaktadır. Sözü edilen motif bir süre sonra, daha çok stilize edilen bir şekile dönüşmüştür. Yunanlar tarafından Pers İmparatorluğu'nun sınırlarında yayılan Hellen kültürü, Arsakidler'in ilk başkenti olan *Nisa – Mithradat Kert*'te açık bir şekilde görülmektedir. Ata Tanrı olan Arsakes, büyük ihtimalle, Yunan ata tanrı olan Zeus'tan etkilenmiştir. Ata tanrı Arsakes motifi daha erken dönemlerde, Apollon motiflerinden etkilenerek bir *omphalos*¹⁴ üzerine oturmakta (I. Mithradates sikkelerinde), ama daha sonraki dönemlerden itibaren (II. Mithradates sikkeleri gibi), Zeus motiflerinden etkilenerek bir taht üzerine oturmakta ve onun yanında *Tike* tasviri de görülmektedir (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage). Sonuç olarak, Geç Part İmparatorluğu Dönemi'nde, Ata-Kral-Tanrı resmen Zeus biçiminde tasvir edilmiştir.

Ata-Tanrı kavramı, sadece Arsakidler'de değil, başka Post-Akhemenid yarı-Persli sülalelerde de

¹³ MÖ 247- İS 224 arasında, uzun bir sürede İran İmparatorluğu'nu idare eden hükümet.

¹⁴ Dünya göbeği, yumurta biçimli yer yüzünden çıkan bir taş. Rivayetlere göre, bu taş Zeus'un Doğu ve Batı'dan gönderdiği kartalların çakışma noktası ve Apollon'un Python'u yendiği alandır.

görülmektedir. Kommagene Krallığı'ndan kalan Nemrut Dağı'ndaki kabartmalarda, başka tanrılar yanında tasvir edilen I. Dareios, I. Kserkses ve II. Artakserkses'in tasvirleri (Brijder, 2014, Fig. 56; Ghirshman, 1962, Fig. 78) de Akhamenid İmparatorluğu'ndan kalan ve büyük ihtimalele Yunan ve Zeus kültüründen etkilenmiş olan bir ideolojiyi kanıtlamaktadır. Nemrut Dağı'ndaki kabartmalarda, eski Akhamenid İmparatorların, başka Greko-Pers tanrılar yanında ve Antiokhos ile el sıkışma sahnelerinde tasvir edilmeleri, eski hükümetin Kommagene Krallığı'na verdiği meşruiyeti yansıtmaktadır. Bunun yanında, adı geçen kabartmalar bir Ata-Tanrı kavramının kanıtı olarak kabul edilebilir, Çünkü Akhamenid krallar tanrılar gibi, Kommagene kralına hükümet hakkını vermektedirler. Söz konusunda, Kommagene Krallığı yalnız bir örnek değildir. İberyalı Arsakidler döneminde de Ata-Kral-Tanrı kavramını yansıtan kanıtlar bulunmaktadır. *Ana kalesi*'nde, İberya Arsakid krallarından kalan kanıtlarda, Armazd, kralları, öbür dünyaya bağlatan atalarıyla ilişkilendirmektedir (Petrosyan, 2012: s. 267) ve hata Arsakid Ata Krallarının heykelleri, Armazd onuruna inşa edilen *Armazd* antik kentinde gömülmekteydiler (Petrosyan, 2012: s. 270). Sonuçta, Post-Akhamenid Persli ve yarı-Persli hanedanlarda, Zeus, Armazd ve Ata kraldan oluşan bir Ata-Tanrı kavramı ile karşılaşmaktayız. Ata-Kral-Tanrı kavramı, daha sonraki dönemlerde, Kral-Tanrı kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Part İmparatorluğu'nun Arsakid Kralları, bir süreden sonra, Arsakes simgesini sadece Ata-Tanrı'yı simgelemek için değil, kendilerini ifade etmek için de kullanmaktaydılar. Bu defa, Arsakid krallar, tam bir *Zeus ve Nike* sahnesi şeklinde tasvir edilmişlerdir. Dolayısıyla bir süre sonra kral tam Zeus hâlinde, tahta oturmuş bir şekilde ve Nike ile ortak bir ortamda betimlenmiştir (Aram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage). Aslında, kralların atası, bir tanrı olarak bilinirse, daha sonraki krallar da kendilerini tanrı olarak sayabilmekteydiler (Çünkü kral, kendisi de bir süre sonra bir Ata-Kral haline dönüşecektir). Kommagene'de kral için kullanılan *Theos* lakabı, ya da daha sonra, İran Sasani İmparatorları için kullanılan tanrı anlamına gelen *Bay* lakabı (Schindel, 2016: Sasanian Coinage) Kral-Tanrı ideolojik kavramını yansıtan kanıtlar olarak kabul edilebilir.

Resim 1: Nemrut Dağı'nın batı tarafında bulunan I. Akhemenid Kserkses'in steli (sağ) ve renkli rekonstrüksiyonu (sol) (Brijder, 2014, Fig. 68a–b)

Resim 2: Nemrut Dağı'nın batı tarafında bulunan (soldan sağa) I. Darcios, Ermenli Satrap [Bar?] danes, I. Kserkses ve II. Artakserkses stelleri.(Resim: Peretz Partensky).

Zeus-Oramasdes

Zeus'un Persleşmesi üzerinde, daha net bir açıklama yapmak için daha erken dönemlerin kanıtları incelemeliyiz. Kommagene Krallığı, MÖ 163'te Ermeni-Persli bir sülale tarafından kurulmuştur. Kommagene krallarının atası olan, Baktrya kökenli *Sophene ve Matiene* Satrapı olan I. Orontes, II. Akhamenid Artakserkses'in kızı, *Rodogoune* ile evlenmiştir (Ksenofon, *Anabasis*. 2.4.8). Sözü edilen evliliğin sonucunda, *Orontid Hânedanı* ortaya çıkmıştır. İskender'in fethinden itibaren, Orontid Hânedanı onun satrapları olarak kendi görevlerini korumuşlardır (Schmitt, 2002: Orontes).

IV. *Orontes* döneminden itibaren, kademeli olarak, Philo-Hellenism (Yunan-Severlik) kanıtları, özellikle kült kapsamında, Kommagene sınırlarında ortaya çıkmakta ve bazı Yunan tanrılarının heykelleri (*Zeus, Artemis, Herakles, ve Apollon*) yeni kurulan *Bagaran* kentinde dikilmiştir (Horenli Musa. 2. 4). Bagaran adı, Eski Persçe'de *Tanrı* anlamına gelen *Baga* sözcüğünden türetilmiştir (Garsoian, 1997: s. 51).

Resim 3: Far (Khovarne), Persepolis, İran, Alireza Shapur Shahbazi yorumuna göre, Persepolis ve Akhamenid İmparatorluğu'nun başka yerleşimlerinden bildirilen bu simge Far ya da Khovarne'yi temsil etmektedir, (Resim: Farzad Abedi).

Orontid sülalesi, Ermenistan'da çöktükten sonra, IV. Orontes'in oğlu olan, *Ptolemaeos, Kommagene Krallığı*nı kurmuştur. Kommagene Hânedanı'nın dördüncü kralı olan *I. Antiokhos Theos* zamandında *Nemrut Dağı* Kutsal Alanı inşa edilmiştir ve ilk defa açık bir şekilde, Greko-Ermeni-Pers tanrılar resmî bir biçimde sinkretize edilmişlerdir. I. Antiokhos'un mezarı olan Nemrut Dağı Kutsal Alanı, Greko-Pers tanrılarının heybetli heykelleri ve Antiokhos'un söz edilen tanrılar ve ataları ile el sıkışma sahnelerini gösteren kabartmaları ile ünlüdür.

Nemrut Dağı Kutsal Alanı'nın Doğu ve Batı teraslarındaki heykellerin en muazzamı, Yunan Zeus ve

Pers Ahuramazda'dan oluşan Zeus-Oramasdes'e aittir. Onun yanında *Apollon-Mithra-Helios-Hermes* ve *Artagnes-Herakles-Ares* (Jacobs, 2011: Nemrud Dağı) Greko-Ermeni-Pers birleşmiş kültürleri simgelemektedirler. Başka sahnelerde ise Antiokhos, Zeus-Oramasdes ile el sıkışırken görülmektedir. Tanrıdan alınan hükümet hakkı kavramı, daha önce, Akhamenid İmparatorluğu Dönemi'nde, geniş bir ölçüde, diadem taşıyan *Far-Khovarne*-simgesini yansıtan kabartmalar ve tasvirlerde tanımlanmaktaydı ve daha sonra da Sasani Dönem'deki tasvirlerde, Nemrut Dağı kabartmalarına daha çok benzer bir biçimde görülmektedir.

Zeus Megistos

Daha çok Dura Europos'ta ünlü olan Zeus Megistos kültürü, Zeus'un Persleşmesi ile ilgili birçok dini bilgi içermektedir. Seleukoslular Dönemi'ne dayanan Dura'daki Zeus Megistos Tapınağı, Zeus kültürünün bir Doğu kökenli kültürden etkilendiğini yansıtmaktadır. Zeus Megistos'un hangi Doğulu tanrıya yakın olması ile ilgili farklı teoriler bulunmaktadır. Bazıları, onu daha çok *Baalshamin* ile ilişkilendirmektedirler (Dirven, 1999: s. 114). Ama bu tanrıdan söz eden Persepolis'te bulunan bir yazıtta göre, büyük ihtimalle Zeus Megistos, Ahuramazda ile ilişkilidir (Boyce, 1984: Ahuramazda). Persepolis'te bulunan, Akhamenid Dönem'in son yıllarına dayanan *Fratraka Tapınağı*'nda keşfedilen bir vakıf yazıtında, Zeus Megistos'tan söz edilmiştir (Resim 4) (Boyce, 1984: Ahuramazda). Sözü geçen yazıt Seleukoslular dönemine tarihlendirilmektedir. Persli bir tapınakta bulunan Zeus Megistos adı, Boyce gibi bazı araştırmacılara göre, Ahuramazda'yı hitap etmek için kullanılmıştır.

Resim 4: Fratraka Tapınağı'nda bulunan yazıt, İran Milli Müzesi, Tahran. Yazıtın üzerinde, *DÍOS MEGÍSTOU* (ΔΙΟΣ ΜΕΓΙΣΤΟΥ) kelimesi yazılmıştır. Adı geçen kelime Zeus Megistos anlamındadır (Resim: Farzad Abedi).

Megistos sözcüğü ile ilgili farklı teoriler vardır. Bazı araştırmacılara göre, adı geçen kelime yüce ve cennetli Zeus anlamındadır (Cohen, 2006: s. 160). Bazılar da onu Ahuramazda, Mithra ve Anahita'dan oluşan bir üçlü tanrı kavramı olarak bilmektedirler (Boyce, 1984: Ahuramazda). Bu çalışmanın yazarına göre Megistos, her şeyden daha fazla *Magos* ile ilişkili olabilir. Eski İran dininin rahipleri olan Magoslar, Zeus kültürünü etkileyerek, Zeus Megistos kültürünün ortaya çıkmasına sebep olabilirlerdi. Akhamenid Dönem'den itibaren Magosların

Mesopotamia ve Anadolu bölgelerinde bulunmaları, hem antik edebî eserlerde, hem de arkeolojik kanıtlar aracılığıyla tespit edilmiştir.

Zeus Baradateo

Bütün Antik Dönem’de Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler Akhemenid Dönem’e dayanmaktadır. Sözü edilen konunun önemli noktası, bu etkileşimin izlerinin ilk defa dini reformcu Akhemenid İmparatoru, II. Artakserkses döneminde gerçekleşmesidir. II. Artakserkses dönemine tarihlendirilen bir yazıt, Zeus’un yeni Doğulu kimliğini yansıtmaktadır;

“Artakserkses Dönemi’nin 39. yılında, Barakes’in oğlu olan Droaphernes, Lydia’nın valisi, bir heykeli, Kanun Kuran Zeus’a (Zeus Baradateo) adadı. Neokoroslara -ki onların kutsal hareme girmeleri ve tanrının başına çelenk koymaları hakkı vardır- emretti ki sırlı Sabazios törenine -ki onda yakılan adaklar ve kurbanlar yapılıyor- ve ayrıca Angdistiler ve Ma törenlerine katılmasınlar. Onlar Dorates’e bu törenlere katılmamasına emrecekler.” (Briant, 1998: s. 206).

Sözü edilen yazıtta ilk defa Zeus’un yeni bir versiyonu ile karşılaşmaktayız: *BAPAAATEΩ*. Louis Robert, bu sıfatı, Eski Persçe’de, Kanun Kuran anlamına gelen Barradāta’ sözcüğünden türetilen bir kelime olarak kabul etmektedir. Bundan önce ve sonra Zeus hiçbir zaman *BAPAAATEΩ* olarak adlandırılmamıştır. Dolayısıyla Droaphernes Yazıtı’nda, büyük ihtimalle İranlı tanrı, Ahuramazda’dan bahsedilmektedir (Briant, 1998: s. 206). Bu yazıt her şeyden önce Persli tanrının yerel bir tanrı ile özdeşleştiğini ifade etmektedir. Büyük ihtimalle II. Artakserkses’in dini reformları ve Sardeis’te yerleşmiş olan Persli-Anadolulu hânedanların etkileri, bunun gibi dini olayları hızlandırmıştır. Sonuç olarak, Zeus ile Ahuramazda’nın arasındaki birleşim, arkeolojik kanıtlara göre II. Artakserkses döneminde (MÖ 404-358) Batı Anadolu’da resmî bir şekilde gerçekleşmiştir. Ama bu bir başlangıç değildir. Herodotos’un anlatıları ve arkeolojik buluntular bu birleşimin tarihini daha erken dönemlere dayandırmaktadır.

Persli Yüzlü Zeus

Önceden Herodotos’un bütün anlatılarında Perslerin baş tanrısı olan Ahuramazda’nın, Zeus adı ile söz edildiğinden bahsetmiştik. Bunun yanı sıra, günümüze kadar pek odaklanılmamış arkeolojik kanıtlar ve plastik eserlerde, Zeus’un en azından Klasik Dönem’den itibaren bazı bölgelerde, Persli bir görünüm ile gösterildiği görülebilir. Bu eserlerin en eskisi, Olympia’da bulunan *Zeus ve Ganymedes Terrakottası*’dır. Sözü edilen Zeus’un yüz tipi, bıyık ve sakal düzeni tamamen Persli bir yüzü hatırlatmaktadır (Resim 5). Terrakottaya benzeyen bir kaç Persli prensin baş heykelleri bu benzerliği daha çok açıklamaktadır. Bunun yanında Zeus’un elbisesinin kenarındaki bezemelerde, kanatlı bir canavar sırası (at ya da boğa) görülmektedir (Resim 6). Bu bezemeler, Yunan dünyasında pek yaygın olmamakla birlikte Persepolis’teki Akhemenid İmparator’un elbisesinin kenarındaki aslan sıralarını hatırlatmaktadır. Bu bezemeler, sözü geçen Zeus’un yüzü ve sakal düzeni yanında, önem taşıyan Pers etkisini gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir. Sözü edilen Terrakotta, Klasik Dönem’e dayanmakta ve Zeus’u

Ganymedes'i çalma hâlinde tasvir etmektedir.

Resim 5: Sol: Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nda Zeus'un başı, Olympia Müzesi, Yunanistan, (Resim: Farzad Abedi), Sağ: Brüksel koleksiyonundaki Persli Prens başından bir çizim, (Çizim: Farzad Abedi).

Resim 6: Sol: Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nda Zeus'un elbisesinin kenarındaki kanatlı canavar biçimli bezemeler, Olympia Müzesi, Yunanistan, (Resim: Farzad Abedi) , Sağ: Persepolis Tachara Binsı'ndaki Akhemenid İmparator'un elbisesinin kenarındaki aslan biçimli bezemeler (ORINST, P 24757¹⁵)

Ganymedes'in mitsel kişiliği de Pers ve Doğu ile ilişkisiz değildir. Ganymedes, Troia'yı kuran *Tros*'un oğludur. *İlos*, onun kardeşi ve *Tithonus*, *Priamos* ve *Klytios*'un dedesidir. Bu makalenin yazarının başka bir çalışmasında Ktesias tarafından aktarılan *Tithonos* ve onun oğlu, *Memnon* anlatıları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sözü edilen öykü, *Tithonos*'u *Assur İmparatorluğu*'nun Persli komutanı bilmektedir (Diodoros. 2.

¹⁵ Oriental Institute of The University of Chicago, https://oi.uchicago.edu/gallery/palace-darius#3F2_72dpi.png adresi üzerinden ulaşılabilir.

22). Sonuç olarak, Ganymedes aynı zamanda mitolojik bakımdan Doğu (Troia) ve Perslerle ilişkili olduğundan dolayı Firig beresi¹⁶ ile tasvir edilmiştir. Ayrıca, Zeus'un bir kartal avatarında Ganymedes'i çaldığı öyküsü *Aelian*'ın rivayet ettiği *Akhemenes ve Kartal* hikayesini hatırlatmaktadır (Aelian, Hayvan Doğası Üzerinde. 12. 21).

Dolayısıyla Zeus ve Ganymedes öyküsünde Perslerin izleri takip edilebilir. Bu makalenin yazarına göre bunun gibi mitolojik anlatılar Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nın ortaya çıkmasında etkileyici olabilirdi. Sözü edilen terrakottada Zeus'u bu şekile gösteren (Zeus'un bıyık ve sakal düzeni ve gözler ve kaşların biçimi ve özellikle Zeus sakalında bulunan tasarlanmış dalgalar Akhemenid heykeltraşlığı ile tanıdık olan bir araştırmacı tarafından ilk bakışta fark edilmektedir.¹⁷) heykeltraş'ın Akhemenid İmparatorları ve prensleri ve komutanlarının plastik eserlerini görmemesi ve onlardan etkilenmiş olmaması imkansızdır. Persepolis tabletleri, birçok İon ve Yunan işçi ve heykeltraşın orada çalıştıklarını bildirmektedir (Cameron, 1948: 15. Pl. IX). Eski Assur plastik sanatı ve Yunan heykelciliğini bir araya getiren Pers plastik sanatı kendisini tamamen açık bir şekilde Zeus'un yüzü ve hatta giyiminde göstermektedir. Bunun arkasında, Zeus'un Ahuramazda ve Ata-Tanrı ile ve Ganymedes'in Doğu ve Persler ile ilişkin oldukları saklanmaktadır. Ama bu ilişkiyi açıklayan kanıtlar sadece bunlar değildir.

Yazara göre açıklanmış olan bütün kanıtların yanında, Zeus'un Pers etkili figürini yorumlamak için yine de antik edebiyattan yardım istemeliyiz. Bu makalenin yazarının 2014'te yaptığı bir araştırmada¹⁸, Akhemenid krallarının Kral-Tanrı özelliklerine sahip oldukları ile ilgili önemli bilgilerle karşılaşmıştır. Sözü edilen bilgiler, I. Kserkses'in Kral-Tanrı özellikleri çerçevesindedir ve günümüze kadar Ata-Kral-Tanrı konusu bakımından odaklanılmamıştır. Bu bilgiler Herodotos'a ait olan şu anlatıda görülmektedir;

“Kserkses köprüden geçtikten sonra, bir yerli “Ey Zeus, Sen ki bütün milletlere hüküm sürerek, Yunanistan'ı fethetmeye karar vermişsin, Neden kendini bir Persli şekline getirdin ve kendini Kserkses adlandırdın? Yunanistan'ı yıkmak için bunlara gerek yoktu” (Herodotos. 7. 56).

Anlatı, Kserkses'in tanrısal bir uygulamasından bahsetmektedir. Sözü edilen tanrısal uygulama da gemilerden yapılan Asya ve Avrupa'yı birleştiren Kserkses'in köprüsüdür. Yunanlar ve İonlara göre tanrıların o zamana kadar beceremedikleri bir olayı yerine getirmek, sadece bir tanrının elinden gelebilirdi. Dolayısıyla

---

¹⁶ Genel olarak Firig Bere olarak adlandırılan bere, eski İranlı kavimlerin tipik berelerinden etkilenmiştir (Nabarz, 2005: 55).

¹⁷ Sözü geçen terrakottada, en önemli faktör, Zeus'un sakallandır. Akhemenid kabartmalarında görülen dalgalandırılmış ve kıvrılmış sakallar, aynı zamanda belirgin bir düzene sahiptir. Bu kıvrılma ve aynı zamanda düzenleme, *İdalion* gibi Akhemenid İmparatorluğu'nun merkezi olmayan birçok bölgesinde de bir Akhemenid heykeltraşlığının yansıması olarak kabul edilir. Kıbrıs İdalion Antik Kenti'nde bulunan Apollon Amyklos rahiplerinin heykelleri (Resim 7) (Gaber, 1986: 19) bu özelliği açık bir şekilde göstermektedir. Halbuki, genel olarak, Zeus'un Yunan figürlerinde, sakallar dalgalıdır ama düzenli bir tasarıma sahip değildir. Zeus terrakottasının başka özelliği, kare biçimli bıyıktır. Zeus ve Ganymedes terrakottasında Zeus'un bıyığının kuyrukları kare şeklindedir ve yanaklar üzerine uzanmamla birlikte çeneye doğru devam etmiştir. Sözü geçen bıyık düzeni, Akhemenid heykeltraşlığının en önemli özelliklerindedir. Sonuç olarak, Zeus'un Yunan figürlerinde görülen perişan sakal ve bıyık özelliği, Zeus ve Ganymedes terrakottasında görülmemektedir. Terrakotta'da Zeus sakallarının düzenli dalgalandırılmasının izleri göze çarpmaktadır.

¹⁸ Sözü edilen araştırma, bu makalenin yazarının 2014'te Kserkses'in tanrılık özelliği konusunda yapılmıştır.

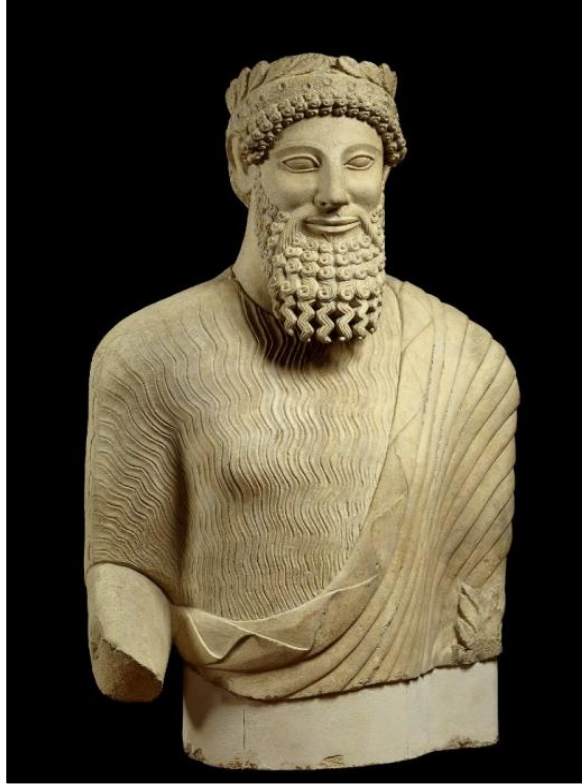
Kserkses ya tanrıdır ya da bir tanrının insanlaşmış şeklidir. Herodotos başka bir tümcesi ile bu rivayeteki söylediklerini tamamlamıştır;

“Tanrılar bir kişinin (Kserkses) tek başına Asya ve Avrupa’da hüküm süreceğini dayanmadılar.”(Herodotos. 8. 109).

Büyük ihtimalle sözü edilen anlatılar daha sonraki yıllarda Kserkses’in tanrısal özelliklere sahip olduğundan bahseden hikayelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aiskhylos’un Kserkses’i tanıtmayı bu duruma dahil edilebilir;

“Bir çocuk ki (Kserkses), Perseus gibi altın yağmurundan doğdu, tanrılarla eşit olan biri.” (Aiskhylos. Persler: 75).

Bunlar gibi öykülerde Pers kralının, Klasik Dönem’den itibaren daha çok Yunanlar tarafından tanrılarla karşılaştırıldığından söz edilmiştir. Dolayısıyla Persli yüzü olan Zeuslar, verilen tüm bilgilerin yanı sıra büyük olasılıkla Pers krallarının Kral-Tanrı olarak kabul edilmelerinden etkilenmiş olabilir.

Resim 7: İdalion Apollon Tapınağı’nda bulunan bir rahibin heykeli. (British Museum Online Collection: No. 1917,0701.233)

Sonuç

Antik bir Hint-Avrupalı kökene sahip olan Zeus, Akhemenid Dönem'den itibaren uzun bir zaman ayrılmış olan İranlı kavimlerin karşılaştıklarında yeni bir bağlantı kurmak için uygun bir fırsat bulmuştur. I. Kserkses'in Atina'ya sevk ettiği büyük bir ordu ve onun Hellespontos boğazında gemilerden yaptığı köprü, Zeus'u temsil etmek için en yakın örnek sayılabilir. Vurgulandığı gibi Hellespontos olayı, Akhemenid krala tanrısal özellikler verilmesi ile eş zamanlıydı. Klasik Dönem'den itibaren Olympia gibi bazı Yunan bölgelerinde ortaya çıkan Perslere benzeyen yüzlerle gösterilen Zeus'un heykelleri, sözü edilen Hellespontos olayından etkilenmiş olabilir. Her hâlde, Zeus ile Akhemenid kral arasındaki bağlantı, İskender saldırısı itibari ile daha ciddi bir şekilde gözlemlenebilir. Kommagene Krallığı'nda Zeus, Ahuramazda ile Armazd arasındaki tarihi bağlantılar, yeni Ata-Kral-Tanrı kavramı ile karşılaşınca yeni tanrısal inançların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Akhemenid kralların, Zeus-Oramasdes ve başka Yunan-Ermeni-Persli tanrılar yanında, el sıkışma sahnelerinde görülmeleri bu yeni dinî kavramın sonucudur. Aynı zamanda, İran'da hüküm süren Arsakid İmparatorluğu'nun sikkelerinde "*Ata-Tanrı*" figürü tasvir edilmeye başlamıştır. Bir süre sonra, Ata-Tanrı kavramının içinden Kral-Tanrı kavramı türetilmiştir. Arsakid krallar son dönemlerde, sikkelerinde kendilerini tamamen Zeus'un oturuş sahneleri ile tasvir etmekle birlikte bu yeni siyasî-dinî kavramı ifade etmeye çalışmışlardır. Ata-Tanrı kavramı, Zeus'un antik babalık özelliklerinden türetilerek Seleukoslular döneminde Doğu'ya aktarılan bir dinî kavram olarak kabul edilebilir. Yeni üretilen Ata-Kral-Tanrı kavramı bir yandan dinî ve bir yandan siyasî anlamları taşımaktaydı. Bu dinî ve siyasî anlamlar, daha sonraki dönemlerde, Batı Asya'nın siyasî ve dinî kriterlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Ancak Hıristiyanlık ve İslam gibi İbrahimi dinler yayılınca, tanrıdan güç alan ata-kral kavramına dönüşmüştür.

Greko-Pers savaşları itibari ile başlayan Doğu ve Batı'nın ortak dinî ve siyasî tecrübeleri, Ata-Tanrı-Kral kavramı altında yeni bir kültürel ortamın oluşmasında sebep olmuştur. Bugüne dek yapılan araştırmalarda sözü geçen ancak çok da odaklanılmamış kavram, Batı Asya'da gerçekleşen Antik Dönem'den Roma Dönemi'ne taşınan siyaset tarihi ve teolojik araştırmalarda yeni sayfalar açabilir.

Kaynakça

- [1] Aelian (1959), *On Animals*, Vol. 3. Translated by A. F. Scholfield, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: Heinemann.
- [2] Aeschylus (1926), *Aeschylus*. with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. *Persians*, Translated by Herbert Weir Smyth, Cambridge and MA: Harvard University Press.
- [3] Alram, M. (2012), “Arsacids iii. Arsacid Coinage”, *Encyclopaedia Iranica* 2 (5): 536-540.
- [4] Bell, J. (1850). *System of Geography, Popular and Scientific; or a Physical, Political and Statistical Account of the World and Its Various Divisions* Vol. IV, London, Edinburgh and Dublin: A. Fullarton And Co.
- [5] Berman, M. (2009). *Georgia Through Its Folktales*. Winchester/Washington: O Books.
- [6] Bickerman, E. (1983), “Time-Reckoning”, *The Cambridge History of Iran*, Vol 3: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater (pp. 778-791), Cambridge: Cambridge University Press.
- [7] Boyce, M. (1984), “Ahura Mazda”, *Encyclopaedia Iranica* 1 (7): 684-687.
- [8] Briant, P. (1998), “Droaphernes et la Statue de Sardes”, *Studies in Persian History: Essays in Memory of David M. Lewis*, ed. Maria Brosius & Amelie Kuhrt (pp. 205-226), Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- [9] Brijder, H. A. G. (2014), “I.7 Nemrud Dağı: Nemrud Dağı and the Other Two Hierothesia of Antiochus I, all three situated in the north-east of Commagene”, *Nemrud Dağı: Recent Archaeological Research and Conservation Activities in the Tomb Sanctuary of Mount Nemrud*, ed. Herman A. G. Brijder (pp. 83-131), Boston and Berlin: De Gruyter.
- [10] Brosset, M. (2003), *Gürcistan tarihi: eski çağlardan 1212 yılına kadar*, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [11] Cameron, G. G. (1948), *Persepolis Treasury Tablets*, Chicago: The University of Chicago Press.
- [12] Christensen, A. (1941), *Essai sur la Demonologie Iranienne*, Copenhague: Ejnar Munksgaard.
- [13] Cohen, G. M. (2006), *The Hellenistic Settlements in Syria, The Red Sea Basin, and North Africa*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- [14] Dietrich, B. C. (1974), *The Origins of Greek Religion*, Berlin and New York: De Gruyter.
- [15] Diodorus (1989), *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, Vol. 4-8. Translated by C. H. Oldfather, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd.
- [16] Dirven, L. (1999), *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden, Boston and Köln: Brill.

- [17]Donaldson, J. W. (1858), *A History of the Literature of Ancient Greece* Vol. 3, London: John W. Parker and Son.
- [18]Fine, J. V. A. (1983), *The Ancient Greeks: A Critical History*, Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- [19]Gaber, S. E. (1986), *Regional Styles in Cypriote Sculpture: The Sculpture from Idalion*, New York: Garland. Gjerstad.
- [20]Garsoian, N. (1997), “The Emergence of Armenia”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol. 1, Richard G. Hovannisian (pp. 37-62), New York: St. Martin’s Press.
- [21]Ghirshman, R. (1962), *Persian art, Parthian and Sassanian dynasties, 249 B.C.-A.D. 651 (The Arts of mankind)*, Golden Press.
- [22]Ghirshman, R. (1976), “Les Daivadana”, *Acta Antiqua: Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXIV (pp. 1-14), Budapest: Akademiai Kiado.
- [23]Grant, R. M. (1947), “The Bible of Theophilus of Antioch”, *Journal of Biblical Literature* Vol. 66, No. 2: 173-196.
- [24]Hacikyan, A. J. (2000), *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age*, Detroit: Wayne State University Press.
- [25]Herodotus (1920), *The Histories*, Translated by A. D. Godley, Cambridge: Harvard University Press.
- [26]Hewitt, J. W. (1908), “The Propitiation of Zeus”, *Harvard Studies in Classical Philology*. Vol. 19: 61-120.
- [27]Horenli Musa (2001), *Ermeniler Tarihi*, çev. Edik Baghdasarian (Farsça Çeviri), Tahran: Moallef.
- [28]Hyde, L. S. (2008), *Favorite Greek Myths*. Chapel Hill: Yesterday’s Classics.
- [29]Hyginos (2007), “Fabulae”, *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae*. ed. Stephen M. Trzaskoma and R. Scott Smith. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- [30]Jacobs, B. (2011), “Nemrud Dağı”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/nemrud-dagi> (3 March 2018).
- [31]Kuhrt, A. (2010), *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, London and New York: Routledge.
- [32]Lang, M. D. (1986), “Armazi”, *Encyclopædia Iranica* 2(4): 416-417.
- [33]Mikalson, J. (2007), *Greece, Ancient Religions*, ed. Sarah Iles Johnston, (pp. 210-219), Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- [34]Miller Calhoun, G. (1935), “Zeus the Father in Homer”, *Transactions and Proceedings of the American*

- Philological Association, Vol. 66 (1935): 1-17.
- [35]Nabarz, P. (2005), *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief, That Shaped The Christian World*, Rochester: Inner Traditions.
- [36]Petrosyan, A. (2012), “First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi (Problems of Early Ethnic Associations), The Origins of Greek”, *The Journal of Indo-European Studies*, Volume 40, Number 3 & 4, Fall/Winter 2012: 265-288.
- [37]Rapp, S. H. (2003), *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Leuven: Leuven: In Aedibus Peeters.
- [38]Sanikidze, George, (2011), “Kartli”, *Encyclopædia Iranica* 15 (6): 628-629.
- [39]Schindel, N. (2016), “Sasanian Coinage”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-coinage> (20 September 2016).
- [40]Schmitt, R. (2002), “Orontes”, *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2002, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/orontes> (03 March 2018).
- [41]Suny, R. G. (1994), *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- [42]Tepper, L. (2001), “The Monster’s Mother at Yuletide”. *Monsters and the Monstrous in Medieval Northwest Europe*, ed. K. E. Olsen and L. A. J. R. Houwen, (pp. 93-102), Leuven, Paris, Sterling, Virginia: Peeters.
- [43]Xenophon (1918-21), *Xenophon in Seven Volumes*, Vol. 1 and 2. ed. Carleton L. Brownson, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- [44]Yasumura, N. (2011), *Challenges to the Power of Zeus in Early Greek Poetry*, London: Bloomsbury.

Atatürk'ün Sofrası¹

Abdullah Erdoğan²

Erciyes University, PhD Student, Department of History, Kayseri, Turkey

Received- Accepted: 08.08.2019 -13.11.2019

Research Article

Öz

Kendisini iyi yetiştiren bireyin gerektiğinde devleti de iyi yöneteceğini söyleyen Eflatun (Platon), öğrencileri ile kendi evinin bahçesinde tartışmalar yapmıştır. İnsanlar genellikle kendilerini rahat hissetmedikleri durumlarda fikirlerini beyan etmekten kaçınılabirler. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Atatürk sofrasına devlet adamlarını davet ederek sıcak bir ortam yaratmayı düşünmüştür. Bu sofrada iç politika, dış politika, ekonomi, tarih, coğrafya, dil gibi çeşitli bilimsel konular, günün önemli sorunları, inkılâp hareketleri ve bu doğrultuda her çeşit milli mesele görüşülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni Ankara'dan Başbakan İsmet İnönü ve bakanlar yönettiği için bu sofrayı hükümet merkezi olarak algılamak yanlış olur. Atatürk'ün sofrasına katılabilmek için davet edilmiş olmak gerekmektedir. Ancak İsmet Paşa (İnönü), Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın ayrıcalıkları vardır. Bunlar her zaman, işlerinden arta kalan zamanlarında ve gerek gördükleri vakit, hangi saatte olursa olsun, sofraya gelebilirlerdi. Atatürk'ün sofranın özelliği şudur, sofrada sadece yemek yenmez önemli devlet işleri de tartışılırdı. Atatürk sofraya ne cins yemek gelirse onu yer, sofradaki çok çeşitli mezelerden yalnız çok sevdiği kavurulmuş leblebiyi tercih ederdi. Yemeklerden ise, omlet, kamıyark ve kuru fasulyeyi severdi. Bu çalışmada Atatürk'ün sofrasının sıradan bir yemek sofrası olmadığı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Sofra, Politika, Harp, Milli Meseleler.

Table of Atatürk

Abstract

Plato says that the person who educates himself well, will manage the state well when necessary, has made discussions with his students in the garden of his own house. People can often refrain from expressing their opinions if they do not feel comfortable. Aware of this, Mustafa Kemal thought creating a warm atmosphere by inviting statesmen to the table. In this table, various scientific issues such as domestic politics, foreign policy, economy, history, geography, language, important problems of the day, revolution movements and all kinds of national issues were discussed. Because Prime Minister İsmet İnönü and ministers manage the Republic of Turkey from Ankara, it would be wrong to perceive that table as a government center. You have to be invited to participate in Atatürk's dinner table. However, there are privileges of İsmet Pasha (Inonu), Minister of Foreign Affairs Dr. Tevfik Rüştü Aras and Şükrü Kaya. No matter what time, they could always come to the table when they left their jobs and when they saw it. The characteristic of Atatürk's table was that only inedible but also important inadmissible state affairs were discussed at the table. Atatürk would eat whatever kind of food came to the table, he would prefer roasted chickpeas, which he loved only among the various appetizers on the table. From meals, he loves omelets, belly and dried beans. In this study, it will be evaluated that Atatürk's table is not an ordinary meal table.

Keywords: Atatürk, Tableware, Politics, Warfare, National Issues.

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² abduallah_erdogan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5841-800X

Giriş

Eflatun (Platon), Yunan medeniyetinin ünlü filozoflarından birisidir. Atina'daki kendi evinin bahçesini felsefe okulu haline getirmiştir. Öğrencileriyle yapmış olduğu tartışmalara “dialoglar” adı verilmiştir. Bu dialoglar ise “Akademi” adını verdiği evinin bahçesinde gerçekleşmiştir. Eflatun öğrencileriyle günün sorunlarını ele almış, aklın ve bilimin ışığında doğruya ulaşmanın yollarını aramışlardır. Eflatun genellikle tartışmaları kendisi başlatır öğrencilerine sorular sorarak onları da tartışmaya dâhil ederdi. Bu şekilde öğrencilerinin kendisini daha iyi yetiştireceğine inanırdı. (Bil, 1999, s. 7)

Mustafa Kemal Atatürk'ün yıllarca yanında ve yakınında yer alan Kılıç Ali Atatürk'ün sofrası hakkında fikirleri sorulunca “akademi” gibiydi demiştir. Sofranın Atatürk'ün en büyük zevki olduğunu söyleyen Kılıç Ali, Atatürk'ün çok mütevazı bir insan olduğunu da beyan etmiştir. Zevk denilince akıllara gösterişli ve masraflı bir sofraya gelmemesi içinde Atatürk'ün şu sözünü nakletmiştir: “Bir lokma ekmek... Bunu birkaç yakın arkadaşla oturup birlikte yemek ve içmek bana yeterlidir.” Atatürk'ün kendi ifadesinden de Kılıç Ali'nin söylediklerinden de yola çıkarak Atatürk'ün sofrasının sadece yemekten ve içmekten ibaret olmadığını anlamaktayız. (Turgut, 2005, s. 586)

Günümüzde bazı insanlar, Atatürk'ün akşam sofralarını Eflatun'un “akademisi” ile kıyaslamaktan hoşlanırlar. Bakıldığı zaman gerçekten akşam sofralarında sık sık dil, tarih, politika ve ekonomi konularında tartışmalar yaşanmıştı. Atatürk'ün en sevdiği dört yazar olan Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Yunus Nadi (Abalıoğlu) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) çok sık sofraya davet edilirdi. (Mango, 2010, s. 555) Sofraya akşam kimlerin katılacağı daima önceden belirtilmiş ve o belirlenen kişiler davet edilmiştir. Son yıllarda (1930-1938) sofraya davet edilenler genellikle Dil ve Tarih Cemiyeti yöneticileri olmuştur. Akşamın erken saatlerinde başlayan sofraya sohbetleri, gece yarısından çok sonralara ve bazen sabaha kadar sürerdi. (Aydemir, C. 3, 1999, s. 479) Atatürk'ün sofrasına hiç kimse izinsiz ve davetsiz gelemezdi. Ancak İsmet Paşa (İnönü), Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüşü Aras ve Şükrü Kaya'nın ayrıcalıkları vardı. Bunlar her zaman, işlerinden arta kalan zamanlarında ve gerek gördükleri vakit, hangi saatte olursa olsun, sofraya gelebilirlerdi. (Turgut, 2005, s. 587) Atatürk, Türk kadınının toplumsal hayatta erkeği ile birlikte yer almasını istemiştir. Türk milletine bu konuda da öncülük edip eşi Latife hanımı Mart 1923 yılında Adana seyahatine giderken beraberinde götürmüştür. Trende seyahat ederken ve Adana'da kaldıkları sürece sofraya Latife hanımla birlikte oturmuşlardır. (Bayhan, 2008, s. 231-232)

Atatürk'ün sofrasına yakın arkadaşları ve silah arkadaşlarının yanı sıra başta bilim, sanat ve ticaret olmak üzere çeşitli alanlardan birçok kişi davet edilmektedir. 3 Temmuz 1927'den Atatürk'ün vefat ettiği 10 Kasım 1938 tarihine kadar Atatürk'ün hizmetini gören Cemal Granda sofraya hakkında bilgiler vermektedir. Atatürk'ün boğazına düşkün olmadığını, genellikle yoğurt, ayran ve bir dilim ekmek yediğini söylemiştir. Kuru fasulye, pilav ve gül reçelini severdi. Konukları gittikten sonra mutfaka geçip ocakta daima hazır tutulan kuru fasulye ve pilavdan iştahla yerdi. Yediği yemeklerden de anlaşılacağı üzere sade ve mütevazı bir hayat yaşamaktadır. Sofraya soğan, sarımsak, sucuk ve pastırma gibi koku yapacak yiyeceklerin konmamasına dikkat

ederdi. Beyaz peyniri mideyi ekşiteceği için çok tercih etmezdi. Akşam sofrasında Atatürk'ün rakı içtiği ve içerken de tuzlu leblebiyi meze olarak kullandığını ifade etmiştir. (Gürkan, 1973, s. 18)

Atatürk'ün Sofrasının Özelliği Nedir?

Atatürk'ün sofrası beslenme ihtiyacını karşılamadan çok fikir paylaşımlarının yapıldığı bir yerdir. Yemek sofrası sohbetlerinin bir aracı olmuş fakat amacı durumunda hiç olmamıştır. Bunu şu örnekle açıklamak yerinde olur. Atatürk bir gün yanına Nuri Conker'i de alarak tebdili kıyafetle yanlarında basın, koruma, devlet erkani olmadan halkın arasına karışmaya karar verir. Yolda giderken bir köylünün çift sürdüğünü görür. Sabanın önünde bir öküz ve birde merkep bağlıdır. Atatürk durumun niçin böyle olduğunu sorunca köylü, "Vergi memurları öküzün diğerini vergi borcu için sattılar" der. Durumdan Atatürk'ün camı son derece sıkılmıştır. Nuri Conker'e tekrar köşke dönmek istediğini söyler. Akşam sofrasına başbakan İsmet İnönü, bakanlar, milletvekilleri, dönemin İstanbul valisi davet edilir. Atatürk Nuri Conker'e köylü vatandaşı da akşam sofrasına getirmesi için emir verir. Akşam sofrası kurulunca Atatürk "Efendimizi bekliyoruz" diyerek konuklarını bekletmiştir. Köylü geldiği zaman gündüz şahit olduğu durumu devlet erkani huzurunda tekrar kendi aralarında konuşurlar. Yapılan yanlış uygulamanın üretimi düşürdüğü, cumhuriyeti niçin kurdukları üzerinde uzun uzun konuşulur. Sofrada derin bir sessizlik hâkimken Atatürk şunları söylemiştir. "Çiftçinin öküzünü sattıran kanunu biz yaptık, ya da yaptığımız kanun yanlış yorumlanmış. İkisi de birdir, her ikisi de memleketin çıkarlarına aykırıdır. Sonra unutmayın ki bu olay İstanbul'da gerçekleşiyor. Bunun Van'ı var, Bitlis'i var, kıyı bucak ilçesi var; acaba oralarda neler oluyor? Bu çark iyi dönmüyor beyefendiler!" İşte Atatürk'ün sofrasının özelliği budur. Buna benzer örnekler çoktur yeri geldikçe de verilecektir. (Bozdağ, 1995, s. 50)

Aslında Türkiye'yi yöneten bir hükümet vardır ve hükümetin başbakanı da İsmet İnönü'dür. Bunu için sofrası hükümetin merkezi olarak düşünülmemelidir. Bununla birlikte Atatürk yeni fikirlerin kaynağı, tartışmaların hakemi olarak sofranın lideridir. Atatürk'ün sofrasında mesleğinde parlayanlar da yok olup gidenler de oluyordu. (Mango, 2010, s. 551) Atatürk'ün sofrasının özelliğini Selanik'ten Atatürk'ün ölümüne kadar yanında yer almış olan ve Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlenmiş Tevfik Rüştü Aras şöyle özetlemiştir. Bir konferans salonu düşünün, konuşmacılar ve dinleyiciler resmi bir mahiyettedir. Böyle bir yerde insanlar açıkça tartışmalara katılmak istemeyebilir. Fakat bir sofrada yerken, içerken insanlar tartışmalara daha rahat katılabilir. Hele devlet başkanı yeri geldiğinde kendini eleştiriyor, bazen tartışmalara ara verdirip şiir okutuyor, fıkralar anlatılıyorsa böylesi bir sofrada tartışmalar daha verimli olur. Atatürk sofrası sohbetlerini eski Türk geleneklerine dayandırmıştır. Eski gravürlere bakıldığı zaman Osmanlı vezirlerinin Kubbealtı Divanında tartışmalarını bir sini sofrası etrafında yaptıkları görülmektedir. (Bil, 1999, s. 11) Akşam sofralarında her gece başka başka davetliler bulunuyordu. Eğlencelerle güzel vakit geçiriliyor bazen de mühim konuşmalar yapılıyordu. (Altay, 2008, s. 387) Şarkılar söylenir, şiirler okunur, edebiyat konularında sohbetler yapılırdı. (Altay, 2008, s. 413)

Atatürk genellikle gece çalışmaları yapardı. Bu çalışmalardan sabaha kadar sürenler olurdu. Akşam sofrasını gece çalışmalarının başlangıcı niteliğinde değerlendirmek yanlış olmaz. Harf inkılabı çalışmaları ile dil ve tarih tezleri üzerinde yapılan çalışmalar akşam sofrasında tartışmaya açılıp sabaha kadar süren tartışmalar

arasında yerini almıştır. Hükümetin iç ve dış politikada izlediği siyaset sofrada ele alınır olumlu ve olumsuz eleştiriler yapılırdı. Sofranın misafirleri dilciler, tarihçiler, politikacılar, imarcılar gibi değişik meslek gruplarından kişiler olurdu. (Uran, 2008, s. 266) Atatürk'ün sofrasına değişik meslek gruplarından insanların davet edildiği gibi siyasi görüşleri birbirinden farklı olan insanları da aynı anda davet ederdi. Buna en güzel örnek Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş günlerinde Fethi Bey (Okyar) olmuştur. Fethi Bey, bizim muhalefetimiz nezahet (ahlaki değerler) dairesinde ve ciddiyetle devam edecek diyerek partisinin tutumu hakkında bilgi vermiştir. Bunun üzerine Atatürk, Fethi Bey'e; Cumhuriyet Halk Fırkası reisi ile en kavgalı olduğunuz vakit soframa ikinizi davet edeceğim. Neyi ne için dedin, sen ne dedin diye ayrı ayrı ikinize de fikirlerinizi soracağım diyerek sofrada hakikatin ortaya çıkmasına ortam hazırlayacağını dile getirmiştir. (Söylev ve Demeçler, 1989, C. II, s. 284)

Bazı konuklar gözlemlemek için davet edilirdi. Bir akşam manevi kızı Afet'e " Bu adamın ne bayağı olduğunu bilemezsiniz. Hani çöp tenekesi vardır, içine her türlü süprüntüler konur. Ne kadar boşaltsanız, dibinde yapışık bir şeyler kalır. İşte bu o şeylerdendir" dedi. Afet, " Aman Paşacığım, öyle ise ne diye sofranıza alıyorsunuz?" diye sorunca, "Ha... İşte onu da sen bilemezsin kızım," yanıtını verdi. (Mango, 2010, s. 555) Atatürk'ün evlat edindiği bir diğer kızı Sabiha Gökçen ise Atatürk'ün sofrası hakkında "Gerçekte O'nun sofrası her vakit bir okuldu. Bu okulda insana hissettirmeden birçok şeyler öğretiliyordu. Çocuk ufkum bu nedenle yaştlarımdan daha erken genişlemeye başlamıştı sanıyorum". (Gökçen, 2007, s. 36)

Atatürk, sofrasında dedikodu yapılmasına asla izin vermemiştir. Dedikodu yapılmasına hoşgörü göstermezdi. Atatürk, hataları, yanlışları her zaman insanların yüzüne söyler, bazen çok sinirlenirdi. Kin, garez, hele intikam, bilmediği ve daima nefret ettiği şeylerdi. (Turgut, 2005, s. 588) Atatürk'ün sofrasında devamlı bulunanlara "Zevat-ı Mutade" yani her zamanki kişiler denirdi. Cemal Hüsnü Taray isminde genç bir aydın bir gün Atatürk'ün sofrasına konuk olmuştur. Sofra sohbeti bittikten sonra Mahmut Esat Bozkurt'un evinde sohbe devam edilir. Cemal Hüsnü Atatürk'ün sofrasına sürekli aynı kişilerin oturduğunu ve bundan dolayı yeni kimselere yer kalmadığından şikayet etmiştir. Böyle güzel fikir ziyafetinde genç aydınlar faydalanamıyor. Ne yapsak da Paşa'ya bunu duyursak diye fikirlerini beyan etmiştir. Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'da Mahmut Esat Bozkurt'un evindeki toplantıdadır. Durumdan Atatürk'ü haberdar eder ve Atatürk ertesi gün Cemal Hüsnü Taray'ı Çankaya Köşküne davet eder. Atatürk sofraya yalnız aydın kişileri davet etmemi istiyormuşsun diyerek söze başlar. Kurtuluş mücadelesi için yola çıktığımda o insanlar canlarını bana siper ettiler. Hiçbir zaman benden ayrılmayarak türlü cefaya katlanmışlar. Hepsini bana canla başla bağılıdır benim onlara vefa borcum büyüktür. Onları meclise aldım orada bana yardımcı oluyorlar ama bakan yapmadım sizin gibi genç aydınları bakan yaptım. Atatürk burada Cemal Hüsnü Taray'ın hatasını yüzüne söylediği gibi kendisinin de ne kadar vefalı bir insan olduğunu göstermiştir. (Gürer, 2008, s. 374-376)

Atatürk sofrada düşüncelerini açıkça ifade etmekten hoşlanır ve konuklarının da kendi düşüncülerini açıkça ifade etmelerini isterdi. Atatürk'ün sofa başında düşüncelerini açık bir dille ifade etme alışkanlığı aslında İttihad Terakki Cemiyetine üye olduğu 1907 yıllarına dayanır. 1907 yılında Olimpos gazinosunda arkadaşları ile sohbet ederken söz İran'da yaşanan hürriyet olaylarına gelmiştir. Halkın başarısı sonucu Şah'ın parlamentoyu açtığı benzer bir olayında Yunanistan'da yaşandığına değinilmiştir. Atatürk benzer bir olayın bizde niçin

yaşanmadığını sorgulayarak neden bir Mustafa Kemal çıkmasını demiştir. Bu ifadesini de yüksek bir sesle söylemiştir. Hatta masada oturanlardan bazıları hürriyet isteyen Mustafa Kemal'in masasından korkarak kalkmışlardır. Yine bir akşam sofrada Atatürk arkadaşlarına makam dağıtırken Nuri (Conker) Bey'e "Seni başvekil yapacağım" der. Nuri Bey "O birader beni başvekil yapmak için sen ne olacaksın"? "Bir adamı başvekil yapabilecek bir adam"! İşte Atatürk'ün sofrasının özelliği bu öngörüdedir. (Atay, 1984, s. 49-50)

25 Temmuz 1920 tarihinde Ankara'da akşam yemeği yenilmektedir ve konu Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesidir. Yemeğe katılanlar arasında Mazhar Müfit Bey'de (Kansu) vardır. Mazhar Müfit Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan işgallerinden ve İstanbul Hükümetinin Milli Mücadele karşılığından üzüntüsünü dile getirdiğini beyan ettikten sonra sofrada bulunanlardan kurtuluş için ne yapılabileceğine dair görüş aldığını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu yemekte Yunanlılardan intikam alınacağına dair inancını dile getirmiştir. Bu inancı veya öngörüsü de ilerleyen yıllarda vatanın bağımsızlığa kavuşmasıyla tecelli etmiştir. (Kansu, 1968, C. II, s. 592)

Atatürk'ün sofrası hakkında verilecek bilgilerden birisi de Nutuk'ta Büyük Taarruz öncesi taarruzun gizli tutulması için Çankaya'da verilecekmiş gibi duyurulan çay ziyafetidir. (Atatürk, 2002. s. 455) 20 Ağustos 1922 günü Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde şöyle bir haber yayımlanmıştır: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri 21 Ağustos Pazartesi öğleden sonra saat 16.00'da Çankaya'daki köşklerinde şehrimizde bulunan kardiplomatlara (elçilere) bir çay ziyafeti verecek denmiştir. Bu ziyafete bütün elçiler ve siyasi kişilerin katılması için davetiye gönderilmiştir. Bu bilgidен hareketle Atatürk'ün sofrayı bazı zamanlarda fikirlerini açıkça beyan etmek bazı zamanlarda da gizlemek için kullandığını söyleyebiliriz. (Kocatürk, 1999, s. 290)

Cumhurbaşkanlığı döneminde de Atatürk'ün sofrası düşünce ve kararlarının hazırlandığı bir merkez olmuştur diyebiliriz. Sofraya katılanların ise feyz kaynağı olmuştur. Sofra bir akademi bir dersane niteliğindedir. (Turgut, 2005, s. 587) İbrahim Erguvan, 1925'ten Atatürk'ün vefatına kadar sofracıbaşılık görevini yapmış olan kişidir. Atatürk'ün sofrasının sofradan çok okula benzediğini söyler. Yemek masasının yanında bir kara tahta bulunur, tebeşir ve silgiyi sofranın birer parçası olarak hazır bulundururduk. Bıçakların, bardakların yanında birer bloknot ve kalem koyardık diyerek sofranın niteliğini ortaya koymuştur. (Bil, 1999, s. 25, 27) Atatürk çok dikkatli ve çok düzenli bir insan olduğu için, sofrasının da düzenli ve özenli olmasını isterdi. Sofraya otururken her şeyin yerli yerinde olmasına özellikle dikkat ederdi. Sofranın düzeninde, tabaklarla çatal ve bıçaklarda bir çarpıklık, bir yanlışlık görürse bunları bizzat düzeltir, ondan sonra sofraya otururdu. (Turgut, 2005, s. 587)

Atatürk'ün Sofrasının Niteliği

Bu sofrada devlet yönetimine ait konular görüşülmüş, başbakan bakanlarla birlikte katılmış, yabancı devletlere atanan elçilere verilecek talimatlar konuşulmuştur. Atatürk sofrada bulunanlara sorular sorarak onların fikirlerini beyan etmesini sağladı. Sofrada alınan alkolden de etkisiyle devlet işlerinde görev verilecek kişilerin içyüzünü ve karakterini anlamaya çalışırdı. (Önal, 2003, s. 237) Bir gün sofrada Mısır'la Türkiye arasındaki

ilişkiler konuşuluyordu. Konuklar arasında asıl mesleği coğrafya öğretmenliği olan milletvekiline Atatürk, Mısır'ın doğal kaynaklarını sordu. O da, Nil nehrinden öylesine uzun şekilde söz etti ki, o kendisini kürsüde, o an sofrada bulunanlar da kendilerini okul sıralarında sanmıştır. Sofra hizmetlerini okuma yazma bilen askerler görüyorlardı. Bir genç asker, bir köşede dikkat kesilmiş, Nil nehrinin yararlarını dinliyordu. Ata'nın gözü, elindeki tabakları unutup, coğrafya hocasının anlattıklarını hayranlıkla dinleyen askere kaymış olacak ki, açıklamalar tamamlanınca ona döndü:

“Söyle bakalım oğlum, Nil olmasaydı Mısır ne olurdu?”

Genç asker, hiç beklemediği bu soruya derlenip toparlanma fırsatı bulamadan şu cevabı verdi:

“Hapı yutardı Paşam!”

Atatürk kadehini kaldırdı:

“Mısır coğrafyasını bir derste bu kadar güzel anlatan hocanın ve uzun dersi iki kelimeye sıkıştıran Mehmed'in şerefine!...”. (Turgut, 2005, s. 594)

Atatürk sofrayı, sohbeti, içmeyi elbette ki severdi. İçki alışkanlığını kimseden saklamadı. Çünkü “riyakar” (ikiyüzlü) değildi. İzmir'e girdiği gün Kramer otelinde ve Selanik körfezine benzeyen İzmir körfezine karşı sofrasının başına oturunca, meydanı dolduran halka karşı pencerelerin perdelerini çekmek isteyen garsonların bu davranışlarını önlemiştir. İlk harf hareketlerini açıkladığı Sarayburnu gazinosunda ise "milletinin şerefine" içmişti. Kendisi şöyle anlatır: “Bana içki içiyor diyorlar. İçerim. Gençliğimden beri içerim. Ama harplerde veya milli bir mesele üzerinde devamlı çalıştığım zaman içmem”. (Aydemir, C. 3, 1996, s. 480-481)

Çankaya Köşkü Kütüphanecisi olarak yıllarca görev yapmış Nuri Ulusu anılarında Atatürk'ün sofrası hakkında bir geceyi hiç unutmam diyerek şöyle nakletmiştir. Yine sofraya kurulmuş, yeniliyor, içiliyor, sohbet ediliyor. Atatürk birden sofradakilere dönerek “Bana ülkeyi içki masasında idare ediyor diye laf edenler olduğunu duyuyorum. Beyler, sizde çok iyi biliyor ve görüyorsunuz ki bu sofraya sadece içki içilen bir sofraya değildir. Burada tüm memleket meseleleri, yetkili kişi ve dostlarla masaya yatırılır, enine boyuna görüşülür ve tartışılır yemek ortamı olduğu için de hepimiz rahatça konuşuruz, zaman mefhumu da pek olmaz. Bu masada ben, memleket ve milletimin nabzını tutarım. Ülkemin, milletimin yükselmesi, refaha kavuşması için çareler ararım. Sonra daha önemli bir sebebi de şudur. Bütün ihtilal ve inkılaplar hep geceleri olur. Binaenaleyh ben gece oturur, uyumam. Başvekilim istirahat etsin, uyusun ve sabah da dinç ve zinde olarak vazifesi başında bulunsun. Ben de onlardan sonra yatar ve uyurum” demiştir. (Ulus, 2008, s. 35-36)

Başyaver, akşam saat 19.00 sıralarında Atatürk'e gelir, sofraya için kimleri emrediyorsa not edip davetlileri telefonla haberdar ederdi. Davetliler birer birer gelecek saat 20.00'de köşkün bilardo salonunda toplanırlardı. Atatürk davetlilerine “Hoş geldiniz” der, ellerini sıktıktan sonra, “Buyurun, sofraya oturalım” diyerek önlerine düşer, sofraya götürürdü. Yemek masasının özel bir protokolü yoktu. Başbakan varsa sağına oturur, diğer davetliler diledikleri yere otururlardı. Sofrada eğlence olarak bazen alaturka saz dinlenirdi. Atatürk'ün özen göstererek yemek seçmesi ya da şu veya bu yemeği isterim diye tutturması görülmemiştir. Sofraya ne cins yemek

gelirse onu yer, omlet, kamıyanık ve kuru fasulyeyi severdi. (Turgut, 2005, s. 590-591)

Başbakan İsmet İnönü'nün sofrada olduğu bir gün Atatürk ve İnönü arasında ekonomik bir sorundan dolayı anlaşmazlık çıkmıştır. Önemsiz bir konu olmasına rağmen İnönü sofrada hükümet işlerine çok müdahale edildiğini söylemiştir. Bunun üzerine ertesi gün Atatürk, İsmet İnönü'nün başbakanlıktan istifa etmesini istemiştir. Burada dikkat çeken olay Atatürk'ün İnönü'ye seni bu mevkiye getirenin de bu sofrada oturan kişi olduğunu unutmamasıdır. (Kınross, 2013, s. 560)

Atatürk Milli Mücadele'de Türk Milleti'nin ne yokluklar çektiğini bildiği için sofrada israfa kaçmamıştır. Sadece hastalığının son safhasında canı enginar istemiş, mevsimi olmadığı için Hatay'dan sipariş edilmiştir. Atatürk yakın arkadaşlarından Kılıç Ali yanına geldiği zaman “Yahu doktorlar bana niçin enginar yedirmiyorlar?” demiştir. Kılıç Ali, Atatürk'ün enginar siparişi için yanında bulunduğum uzun yıllar içerisinde özel olarak sipariş ettiği ilk ve son yemektir ifadelerini kullanmıştır. (Turgut, 2011, s. 657-658)

Türk Milletinin kurtarıcısı büyük Atatürk'ün ömrü sipariş ettiği ilk ve tek yemeği yemeye yetmemiştir. Falih Rıfık Atay Çankaya isimli eserinde Atatürk'ün son sofrası hakkında şunları söylemiştir: Bir akşam başyaver telefonla beni arayarak eşimle beraber Atatürk'ün bizi akşam yemeğine davet ettiğini bildirdi. Gittik. Birkaç kişiydik. Atatürk solgun ve sararmış bir vaziyette masaya oturdu. “-Ben bir şey içmeyeceğim. Fakat siz bir şeyler içiniz. Konuşuruz. Bir müddet böyle yapalım”, dedi. Atay, akşamın sessiz ve neşesiz geçtiğini söyleyerek şevk O'nun bahçesine son yapraklarını dökmüştü. Atatürk'ün güzel ince dudaklarındaki tatlı ve ısıtıcı gülüşü bir ıtır gibi uçmuştu diyerek Atatürk'ün dostlarıyla son sofrasının tasvirini yapmıştır. (Atay, 1984, s. 566)

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk tarihte üstlendiği görevi başarıyla yerine getiren lider olarak sadece Türk tarihinin değil aynı zamanda dünya tarihinin de üzerinde durduğu büyük şahsiyetlerden birisi olmuştur. Büyük şahsiyetlerin hayatı yaşamlarının her yönüyle inceleme konusu olmuştur. Bu çalışmada Atatürk'ün sofrası üzerinde durmaya çalıştık. Atatürk'ün sofrasının sadece yemek yenilen ve içilen bir sofranın ötesinde akademiye benzetilen bir okul ortamı olduğunu sofranın misafirleri ve tanıklarının anılarından anladık. Atatürk'ün sofrasında yemek ve içmek amaç değil günün iç ve dış siyasetini değerlendirmek için araç niteliğinde olmuştur.

Atatürk Türk Milletinin uzun savaş yıllarından sonra kurduğu cumhuriyetin payidar kalabilmesi için toplumun her kesiminden insanı sofrasını davet edip samimi sıcak bir ortamda gerçek fikirlerini öğrenmeye çalışmıştır. Gerçek fikirlerini öğrendiği bu insanlara devlet kademelerinde vazife verilip verilmeyeceğinin çıkarımını yapabilmek adına sofrayı adeta bir akademi gibi kullanmıştır. Hayatının her alanında gösterişten ve israftan sakındığı gibi sofrasında da gösteriş ve israftan sakınmış sofraya ne tür yemek konduysa yemiştir.

Kaynakça

- [1] Altay, F. (2008). 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922. Ankara. Eylem Yayınları.
- [2] Atatürk, M. K. (2002). Nutuk 1919-1927. Hazırlayan: Zeynep Korkmaz. Ankara. Atatürk Araştırma Merkezi.
- [3] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. (1989). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [4] Atay, F. R. (1984). Çankaya. İstanbul. Bateş A. Ş.
- [5] Aydemir, Şevket S. (1999). Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938. C. 3. İstanbul. Remzi Kitabevi.
- [6] Bayhan, F. (2008). Latife Hanım'ın Kağıtları. İstanbul. Pegasus Yayınları.
- [7] Bil, H. (1999). Atatürk'ün Sofrası. İstanbul. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- [8] Bozdağ, İ. (1995). Atatürk'ün Sofrası. İstanbul. Emre Yayınları.
- [9] Gökçen, S. (2007). Atatürk'le Bir Ömür. Anılara Kaleme Alan: Oktay Verel. İstanbul. Altın Kitaplar Yayınevi.
- [10] Gürer, T. (2008). Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl. İstanbul. Gürer Yayınları.
- [11] Gürkan, T. (1973). Atatürk'ün Uşağı İdim. İstanbul. Hürriyet Yayınları.
- [12] Kansu, M. M. (1968). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C. II. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [13] Kınross, L. (2013). Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu. İstanbul. Altın Kitaplar.
- [14] Kocatürk, U. (1999). Doğumundan Ölüme Kaynakçalı Atatürk Günlüğü. Ankara. Atatürk Araştırma Merkezi.
- [15] Mango, M. (2010). Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu. İstanbul. Remzi Kitabevi.
- [16] Önal, S. (2003). Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler. İstanbul. Literatür Yayınları.
- [17] Turgut, H. (2005). Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [18] Ulusu, M. K. (2008). Atatürk'ün Yarı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Anıları. İstanbul. Doğan Kitap.
- [19] Uran, H. (2008). Tek Parti, Çok Parti, Hatıralarım (1908-1950). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Osmanlı'da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği(1700-1750)¹

Rümeysa Kars²

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Assistant Professor, Faculty of Arts and Sciences,
Nevşehir, Turkey

Received- Accepted: 26.06.019 –22.08.2019

Research Article

Öz

Konya, gerek konumu ve gerekse transit ticaretin bir geçiş merkezi olması hasebiyle tarihî süreçte geniş halk kitlelerinin ve tacir erbabının dikkatini çekmiştir. Konya, bir şehir merkezi olarak Osmanlı idaresinde de önemini korumuş ve bir kültür, ticaret ve sanayi şehri olma özelliğini muhafaza edebilmiştir. Ancak bölge, Osmanlı Devleti'nde *hayvancılık* bakımından eskiden beri daha önemli bir merkez olarak kabul görmüştür. Çünkü kent, ordunun sefer güzergâhında bulunmaktaydı ve bu bölge halkının bir kısmı ordunun ihtiyacı olan atları geniş bozkırlarda yetiştirmekteydi. Bunun yanında kervan ticareti de kara yolu taşımacılığını öngördüğünden ve tarihî ipek yolunun bir kolu da bu güzergâhtan geçtiği için bizzat tüccar taifesi de Konya'ya uğradığında eşyalarının nakli hususunda yöre halkından bu taşıma hayvanlarını kiralamak hatta satın almak suretiyle temin edebilmekteydiler. Bu ihtiyaç hem kente ekonomik bir katkı sağlamakta hem de kente farklı noktalardan tüccarların uğramasına imkân sağlamaktaydı. Ayrıca kent hac güzergâhında bulunuyor ve hicaz ticaretinden de pay alıyordu. Kentte mevcut ticarî yol ağı ve ulaşım şartlarının hangi taşımacılık esasına göre tertip edildiğini tespit edebilmek amacıyla 18. yüzyıl temelinde ele alınan döneme ilişkin bu çalışmada Şer'iyye sicilleri temelinde kaynak kitap ve makalelerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Konya, Ticaret, Ulaşım, Taşımacılık, Şer'iyye Sicilleri.

The Commercial Road System and Transportation in Ottoman: Konya Sample (1700-1750)

Abstract

Because of its location and transit trade, Konya has attracted the attention of the wider public and traders. As a city center, Konya maintained its importance in the Ottoman administration and was able to maintain its status as a cultural, commercial and industrial city. However, the region has been accepted as a more important center in terms of animal husbandry in the Ottoman Empire. Because the city was located on the expedition of the army and some of the people of this region were raising the horses that the army needed in the vast steppes. In addition, since the caravan trade also foresees road transport and a branch of the historical silk road passes through this route, when the merchant cargo stopped by Konya, they were able to rent and transport these transport animals from the local people even when they had to go to Konya. This need not only made an economic contribution to the city, but also allowed traders from different locations to come to the city. In addition, the city was on the pilgrimage route and it also took part in the trade of hijaz. In order to determine the commercial road network and transportation conditions in the city on the basis of the transportation basis, in this study on the basis of the 18th century, source books and articles were used on the basis of Şer'iyye registers.

Keywords: Konya, Trade, Transport, Transportation, Şer'iye Registers.

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² rumeysakars@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5176-1107

Giriş

Şehirlerin doğuşu ve gelişiminde coğrafi yapının önemli bir rolü vardır. Mekân şartlarının müsait olduğu stratejik noktalarda tarih boyunca şehirlerin doğuşuna tanık oluyoruz. Konya, ticaret yolları güzergâhında, Anadolu'nun elverişli iklim koşullarına sahip bir mevkide yer almaktaydı. Kentin muhkem yapısı ve giriş kapılarının çevresi, birer sanat ve ticaret bölgesi haline gelmiş, açılan dükkanlar ile buralarda çarşılar oluşmuştu. Özer Ergenç'in ifadeleriyle kentin giriş kapıları; *Şehrin güneyinde Sahip Ata Külliyesi'nin yakınında yer alan kapı, Larende(Karaman) Kapısı idi. Bugünkü Kapıcamii ve Aziziye Camileri'nin arasında yer alan At Pazarı Kapısı, şehrin civarındaki köy yolları ile bağlantılı idi. Mevlana Külliyesi'nin yakınındaki Aksaray Kapısı, adını Konya'ya Aksaray ve Kayseri'ye bağlayan yoldan almıştı. Şehrin batı ve kuzeybatısındaki kapılar; Akşehir üzerinden Antalya ve İstanbul yönüne uzanan yolların çıkış yerleri idi. Şehrin civarındaki bağlarla Sille ve Meram gibi mesire yerleri ile bağlantı da buralardan sağlanıyordu.* (Ergenç, 2012,s. 32)

Bu giriş noktalarının ticarî önemi İslâm şehirlerinde bir karakteristik özelliktir. (Barthold, 1984,s.24) Bunun iki nedeni olmalıdır: Birincisi şehre gelenlerin (civar köyler ahalisinin, yabancı tüccarların) kolayca uğrayabilecekleri yer oluşu; ikincisi de buraların özel bekçiler tarafından korunduğu için güvenilir alanları teşkil etmesidir. (Ergenç,s.33) Bu konuda 1766'da matematikçi ve topograf olan Carsten Niebuhr adlı Alman bir gezgin Halep'ten Konya'ya geldiğinde kervanda Rum yolcuların da olduğunu belirterek şehrin plânını betimlemiştir. Şöyle ki, Konya'nın 7 giriş kapısı var: *Pazar kapısı, Yeni kapısı, Erdaş kapısı, Çimse kapısı,.....,Yapulag kapısı, Narende kapısı...Konya'da 11.000 kadar nüfus vardır. Bunların 300'ü Ermeni, 50'si Rum(Sille Rumları) her gün Konya'ya ticaret için gelip giderler;* diyerek kentin nüfus yapısına ve ticarî mahiyetine de değinir. (A. Erdoğan:1980,s.256; Göyünç, 1998,s. 78)

Konya, konumu ve manevi şahsiyetler açısından tarihi süreçte her daim önem arz etmiştir. Aynı şekilde önemini Osmanlılar döneminde de korurken, Şark seferleri esnasında ordunun uğrak merkezi olma vasfını idame ettirmiştir. Bilindiği üzere kentlerde ticarî faaliyetler için tesis edilen çarşı, pazar, bedesten ve şehriçi hanları, tüccarlar için korunma, konaklama, beslenme, para kazanma mekânı olarak önem arz etmekteydi.

Konya'ya gelen tüccarlar şehirde Alaaddin Tepesi ile Mevlana Türbesi arasında kalan bölgedeki hanlarda birer oda kiralyorlardı. (KSS, nr.39, s.300, h.4,5 H.1113/ M.1700; nr.40,s.27,h.7,H.1114/M.1701))

Anadolu'da hanlar sadece malların el değiştirdiği yerler değil, aynı zamanda kervan bağlantılarının da yapıldığı yerlerdi. Aynı şekilde kervan yolları güzergâhında yer alan kentler arasında yolculuk yapanlar için ve ordunun sefer güzergâhında bir uğrak yeri olması dolayısıyla da menzil hanlarının bina edilmesi önem arz etmekteydi(KSS,nr.42,s.30,h.4,5 H.1116/M.1703;nr.45,s.43,h.6,H.1119/M.1706)

Konya da sahip olduğu menzil hanlarıyla ordu için önemli bir yere sahipti. Nitekim Avusturya ve Rusya Seferleri dolayısıyla sahip olduğu menzil hanlarıyla ordunun konaklama, iaşe ihtiyacının temin edilmesi noktasındaki önemiyle Konya'nın adına belgelerde sıklıkla rastlıyoruz. Bunun yanında Hac kervanları da bu güzergâh üzerinden geçiyor, bu doğrultudaki ticarî ürünler kentte pazarlanma imkanı bulup alıcılarıyla buluşuyor ve kentin ihtiyacı bu suretle gideriliyordu. Hicazdan hareket eden kervanlar *Şam-Halep-Ayntab* üzerinden

Konya'ya intikal etmekteydi. Fransa'da bir şövalye olan ve İslam ülkelerini araştırma amacıyla 1432'de deniz yoluyla Kudüs'e oradan bir kervanla Anadolu üzerinden Avrupa'ya giden *Bertrandon De La Broquiere* adlı gezgin, Konya'nın; Karaman ülkesinin en güzel ve büyük şehri olduğunu, ticareti geliştiğini, etrafı sağlam surlarla ve düzgün meyilli hendeklerle çevrili surları kulelerle tahkim edilmiş bir kent olduğunu şehrin bir ucunda küçük bir kale bulunduğunu adet olduğu üzere şehrin ortasında da büyük ve muhkem bir kale bulunduğunu ancak şimdilerde harap halde olduğunu belirtir. (A. Erdoğan,s.;74 Eyice, 1975,s.14)

Ticaret Yolları

Ulaşım

Anadolu, tarihî yolların kavşak noktasında kurulmuş bir uygarlık merkezidir. Tarih boyunca önemli bir medeniyet merkezi olan Konya, dünyanın iki eski kıtası olarak kabul edilen Asya ve Avrupa'nın kesiştiği bir yer olan Anadolu'nun ortasında küçük ve büyük çaplı güney-kuzey ve doğu-batı eksenli tarihî geçiş yollarının merkezinde bulunmaktadır. (Darkot:1954,s.842)

Anadolu'daki yol ağını tespit edebilme noktasında bize bilgi veren birtakım kaynaklar bulunmaktadır. Öncelikle seyyahların seyahat güzergâhları Anadolu yol ağı hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Bunun yanında hacıların yol güzergâhı konuya ilişkin tespitte bulunmamızı kolaylaştırmaktadır.

Bir de Osmanlı padişahlarının çeşitli sefer güzergâhları da Anadolu'daki yollar için güvenilir birer kaynak niteliğindedir. Nitekim ele aldığımız şehir bir yol kavşağı hükmündedir.

İstanbul ve Bursa'dan başlayan ve Suriye'ye kadar ulaşan kara yolu, hac seyahatleri yanında sair zamanlarda da ticaret yolu olarak kullanılırdı. Konya ulaşım açısından transit noktasında bulunduğu için Selçuklu Dönemi'nde olduğu gibi Osmanlı Dönemi'nde de önemini korumaya devam etmiştir. Konya, coğrafyanın bahsettiği imkanlara sahip bir şehirdir. Bu yönüyle Konya, tarihî ticaret yollarının kesiştiği ve ticaret mallarının el değiştirdiği önemli tarihî ticaret merkezlerinden biri olma özelliğini korumuştur. Konya, Orta Anadolu steplerinin güneyinde, topografik şartlarının uygunluğu sebebiyle, en eski yol şebekesinin içinde yer almıştır. (Ergenç,s.36.)

Bursa'dan başlayıp Kütahya- Karahisar-Akşehir-Konya-Adana'dan geçerek, Halep ve Şam'a ulaşan bu yol, aynı zamanda Konya'yı başta merkez İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı şehirlerine bağlıyordu. Suriye'den Anadolu'ya gelen bir başka ticaret yolunun geçtiği Kayseri, Aksaray üzerinden Konya'ya bağlantılı idi. Osmanlıların, Arap ülkeleri ile münasebetlerini temin ettikleri bir başka yol da, Antalya-Alanya deniz yolu idi. Bu yolun kontrolü Karaman Eyaleti ve dolayısıyla Konya tarafından yapılıyordu. (Ergenç, 2012,s.31- 32) Orta Çağ'da Hindistan deniz yolunun keşfi, İpek Yolu ticaretini başka istikamete kaydırды. Böylece İpek Yolu, Anadolu'dan geçmeyecekti. Konya şehri, Avrupa'dan gelip, Asya'ya giden İpek Yolu üzerindeydi. Bu da Konya şehri gibi, Anadolu'daki diğer ticarî şehirleri de etkilemiştir.(Darkot,s.845.)

Konya, Tarihî İpek Yolu'nun batı kanadını oluşturan *Tebriz-İzmir-İstanbul* ve hakeza tarihî Baharat Yolu olan *İstanbul-İzmir-Şam-Bağdat* güzergâhının üzerinde bulunmaktadır. Anadolu'yu çapraz kat eden bu eski yol, Osmanlılar zamanında Bursa'nın iktisadî bir merkez olarak yükselmesinden sonra tali yollarla beslenerek

büyük bir önem kazanmıştır. (İnalçık, 1960,s.46) Ayrıca kuzey-güney eksenli tarihî ticaret yolu Sinop'tan başlayarak buradan geçer ve güneyde, Akdeniz sahillerinde Antalya ve Alanya limanları ile Kıbrıs-Mısır ve batıdan Doğu Akdeniz'e gelen ticaret yollarına ulaşır. (O. Turan, 1993,s.358- 363)

Konya, Üsküdar'dan Şam'a kadar uzanan Anadolu'nun sağ kolu üzerinde bulunmaktadır. (Aykut, 1984,s. 198) Bu yol ana yoldur. Bu yol üzerinde tali yollar vardır. *Konya-Ankara, Konya-Aksaray-Kayseri, Konya-Alanya, Konya-Karaman-Mut-Silifke* tali yolları bulunmaktadır. Konya'ya diğer bir yol da *İznik'ten başlayan ve Pınarbaşı üzerinden gelen yoldur*. (Soyucak, 1997,s.17)

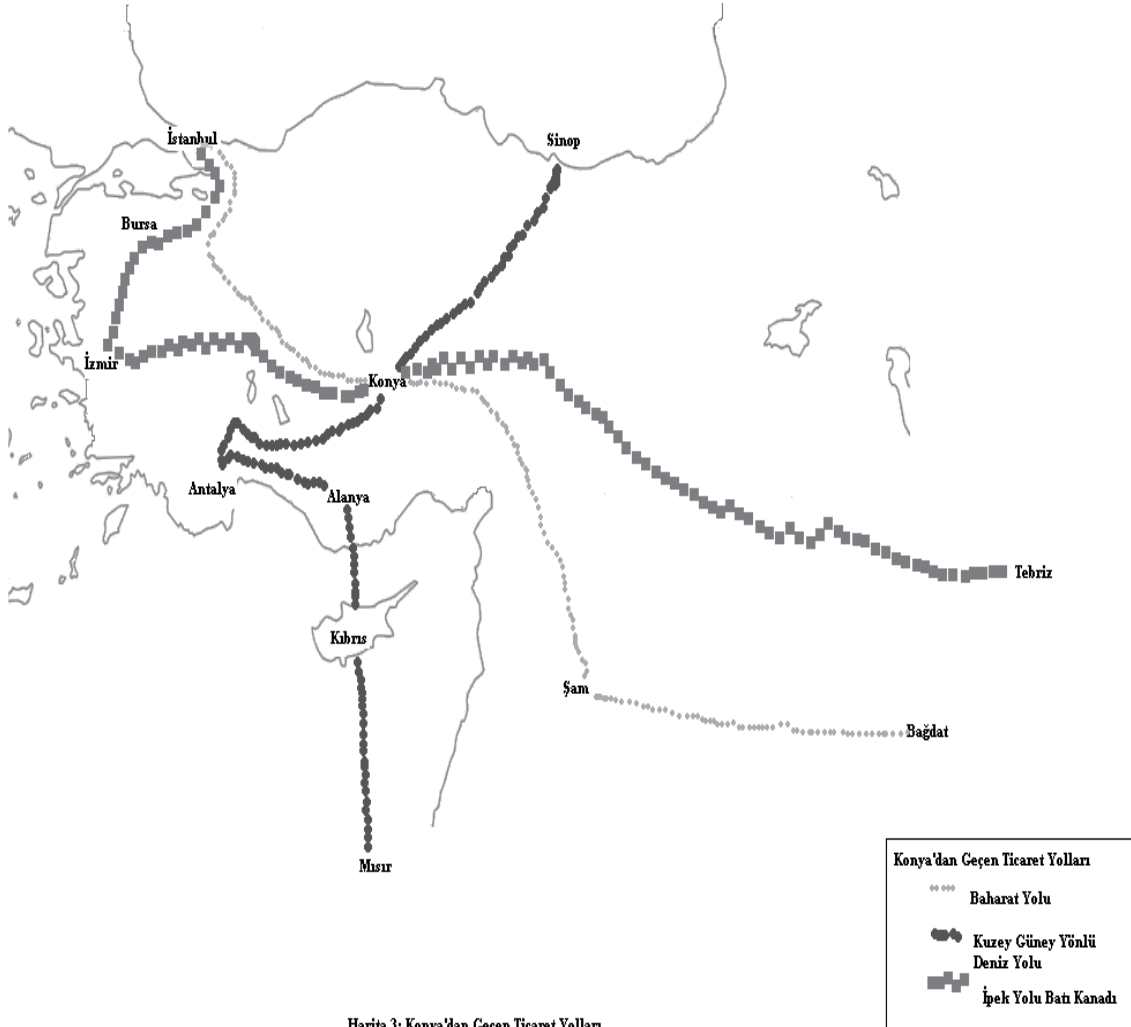
Dolayısıyla Konya, her yönden gelen yolların geçtiği transit merkezi idi. Osmanlılar zamanında sağ kol güzergâhında, *İstanbul'dan başlayarak Anadolu ve kutsal topraklara doğru devam eden bir hat üzerinde* yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin haberleşme, ticaret, askerî sefer, hac seferi, devlet memurlarının görev yerlerine salimen ulaşmaları amacıyla belli güzergâhlar üzerinde *menziller ve konaklama tesisleri* bina ettikleri bilinir. (Çaycı, 2006,s.115)

Bunlardan en önemlileri, yukarıda sözünü ettiğimiz büyük şehirler ve ülkelerarası ticaret yollarına açılmakta ve muhtemelen şehir içindeki yol sisteminin bağlantılı bulunduğu kapılar da bu güzergâha dayanmakta idi. Anadolu'ya gelen hemen her seyyah Konya'ya da uğramış *Gez dünyayı gör Konya'yı* demiş, dedirtmiştir. Onsekizinci yüzyıla gelinceye değin ve sonrasında çok sayıda seyyahın geçiş güzergâhı olan şehir hakkında verdikleri malumat önem arz etmektedir. Bunlardan detaylı bilgi verenlerden birisi olan İbn Batuta, ondördüncü yüzyılda şehre uğramış ve ulaşım serüveni şöyle gerçekleşmiştir. Anadolu'ya Lazkiye'den bindiği bir Ceneviz gemisi ile gelmiş, Alanya'da karaya çıkmıştır. *Antalya-Burdur-Eğirdir-Göhlisar-Acıpayam (Karaağaç), Denizli-Tavas* üzerinden Milas'a geçmiştir. Buradan ise hiçbir güzergâh belirtmeksizin Konya'ya ulaştığını belirten seyyah, Konya hakkında bilgiler vermiştir. (Aykut, 2004,s.37; A. Erdoğan,s.243) Fransız seyyah Pierre Bellon, Filistin ve Suriye üzerinden Anadolu'da ilk olarak Antakya ve İskenderun'u sonra Ceyhan ırmağını, Antik Misis'i geçerek Adana'ya buradan Ereğli ve Konya'ya ulaştığını belirtir. (Bellon:1553,s. 78; A. Erdoğan,s.249)

Fransız *Paul Lucas*, 1705-1707 tarihleri arasında Anadolu'ya ikinci seyahatinde Konya'ya uğramıştır. Şehre Karapınar üzerinden eriştiklerini 2000 kişiyi barındıracak konaklama kışlaları bulunduğunu sayısının 4 tane olduğunu belirtir. Şehre gelirken sağda ve solda kasabalar gördüğünü ama bunlara ulaşmak için ana yoldan içeri girmek gerektiğini belirtir. (Lucas:1712,s.38; A. Erdoğan,s.252)

Onyedinci yüzyıl sonlarında yaşayan *Bahri* adlı müellif, Üsküdar'dan Şam'a gerçekleştirdiği seyahatinde Konya'ya ulaşım hakkında; *"İrişdik Konya'ya 17 günde, 2 gün oturak ittik anda biz"* diyerek ulaşımın mesafesi ve konaklama süresi hakkında da bilgi vermiştir. (Coşkun, (-): 15-16) Bu bilgiler ışığında belirli bir sefer güzergâhı bulunduğunu ve bu yola bağlanan tali yollarla tacirlerin Konya üzerinden seferlerini gerçekleştirdiklerine şahit oluyoruz.

Harita 3: Konya'dan Geçen Ticaret Yolları

Harita 1: Konya'dan Geçen Ticaret Yolları (Çizen: Rümeyşa Bilgili Kars)

Taşımacılık

Taşımacılık, Anadolu kentlerinde genellikle deve ve katırlarla gerçekleştirilmekteydi. Taşımacılık faaliyetleri sadece tüccar ve yolcuların seyahatlerinde kolaylık sağlamakla kalmıyor; aynı zamanda savaşların yaşandığı süreçte de yöre halkının istifadesiyle temin edilen erzak ve mühimmat nakli ile önem kazanıyordu.

Erzakların toplanma noktaları sefer güzergâhında bulunan kentlerde bina edilmiş olan menzilhaneler aracılığıyla temin edilebiliyordu. Menzil, Osmanlılar çağında devletin haberleşmesini sağlamak için kullandıkları ulakların, posta tatarlarının yatmaları, hayvan değiştirmeleri için yol üzerinde yapılmış, içinde ahır ve yatacak yerlerin bulunduğu tonoz biçiminde binalardır. (Göncü, 1998,s.79) Nakliye hizmetinin, mükârî taifesi olarak bilinen ve kiralama yolu ile taşımacılık yapan kimseler tarafından yerine getirildiğini söyleyebiliriz. Böylece nakliyat işleri, şehirde belli başlı kimselerin elinde toplanmış ve bir meslek halini almıştır. Bunun yanında Anadolu coğrafyasında taşımacılığın kervanlarla kara yolu güzergâhında yürütüldüğü bilinmektedir.

Kervan, görünüşte İran menşeli sonradan Araplaşmış bir kelimedir. Ordu veya savaş anlamına gelen “-*kâr*” ile buna gezgin tüccar grubunu ifade eden “-*van*” son ekinin gelmesinden oluşan bir isimdir. Erzak, eşya veya hayvan konvoylarına da *kârbân* denilmiştir. Başka bir tanımında ise; kervan, uzak yerlere yolcu veya ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı dizisi demektir. (Orhonlu, 1984,s.140; Doğan, 2008,s. 46) Eskiden kara nakliyatını yapan *katar*, kafil yeriinde kullanılır bir tabirdir. (Pakalın- II, 1983,s.244) Kervan yolları, ticaret yollarının da dağılım yönünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Ticarî faaliyetlerin yürütülmesi kapsamında Anadolu yol ağı üzerinde tüccar ve yolcuların seyahati açısından bir takım güvenlik önlemleri alınmış, seyahati kolaylaştıracak faaliyetler yürütülmüştür. Bu kapsamda bu seyahatin hangi şartlarda gerçekleştirildiğine değinmemizde fayda vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sefer, ticaret, haberleşme, yolculuk gibi her türlü ulaşımında hayvan kullanılmaktaydı. Taşımanın hayvanlarla yapıldığı dönemde kervanlar seyahat ve ticaretin başlıca unsuru olmuşlardı. Deve, yola dayanıklılığı ve taşıma gücü bakımından yük hayvanlarının başında gelmektedir.

Deve kervanları, düz arazi ve çöllerde iş görürdü. Dağlık bölgelerde ise katır ve eşek ve daha seyrek olarak atlar kullanılırdı. (Orhonlu,s.35) Kervanlar karışık hayvanlardan meydana geldiği gibi bazı zamanlarda da deve ve katır kafileleri ayrı ayrı teşkil edilirdi. Kervan kafilelerinde yer alan bu yük hayvanlarıyla yolcu ve ticaret malı taşınmaktaydı. Yük, genel olarak bakıldığında nakliye ile bağlanmış çok çeşitli emtia çıkınları için kullanılırdı. Ebadı veya ağırlığı kullanılan yük hayvanının tipine veya nakledilecek emtianın cinsine göre değişirdi. (İnalçık, 1991,s. 9)

Bu taşımacılık işlemini gerçekleştiren “*mükarî, mekkari, mekkare*” olarak tabir edilen meslek grubu, tüccarlar için önem arz etmekteydi. *Mekkare*, nakliyat işlerinde çalıştırılan hayvanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. *Mekkare*, kira hayvanlarına yükletilmiş eşya ve levazım yerine de kullanılırdı. Arapça *mükarî* kelimesinden bozmadır. Bunun yerine *mekari* de kullanılırdı. (Pakalın II,s. 451) *Mekare, mekkari, mekkare* kira ile tutulan hayvan, yük hayvanı demektir. (Develioğlu, 2011,s. 700) *Mükarî* ise mekkari, katırcı, kira ile hayvan işleten, demektir. (Develioğlu,s.837) Dolayısıyla şehirler arasında ücret karşılığı tüccar ve yolcuları taşıyan kiralık kervanlara *mekkare* denilirdi. (Güzelbey, 1962,s. 79)

Ticarî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir coğrafyada var olan Konya, tüccarların ulaşımını sağlama açısından önem arz eden bir konuma sahip bulunmaktaydı. İstanbul'dan güneydeki Osmanlı topraklarına giden yol üzerinde oluşu şehrin gelişmesini de olumlu yönde etkilemiştir. Konya, Anadolu'nun hemen merkezinde ve anayol üzerinde bulunduğundan birçok Osmanlı padişahı seferlere giderken buradan geçmiştir. (Baykara, 2002,s.186- 187) Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında Konya, Anadolu'nun büyük sayılabilecek şehirleri arasında yer almaktaydı.

Sefer güzergâhında yer alması, Mevlana Celalaeddin Rumi'nin türbesinin ziyaretgâh olarak önem arz etmesinden de ileri gelmekteydi. Ayrıca yol üzerine konuşlanan menzil, derbent, hanlar seferîlerin ihtiyacına karşılık verecek şekilde organize edilmekteydi. (tekrar ve doldurma bir paragraf)

Nitekim Konya ve civarındaki mevzilerde kervanların, yolcuların, ulakların güvenli yolculuk

yapabilmelerini sağlayan konaklama istasyonları hükmündeki *menzilhaneler* yaptırılmıştır. (Doğan:s.46; Aykut,s.183) Bu menzilhaneler, memurların, elçilerin seyahatinde konaklama, ağırlandırma ve korunmasında kullanılmışlardır. Askerî kuvvetlerin konaklama yeri olarak kullanıldığı gibi iaşe ambarı fonksiyonunu da yerine getirmişlerdir.

Bu sayede ordunun sefer sırasında zahire ihtiyacı giderilmiş olmaktadır. Bunun yanında da menziller, seferlerde reyanın mallarını getirip satabilecekleri bir ticaret merkezi olma hüviyetiyle iktisadî hayata canlılık kazandırmışlardır. (Aykut,s.184)

Hac Seyahatnamesi yazarlarından es-Seyyid Mustafa Niyazi es-Sadi, H.1272/M. 1855 tarihlerinde kaleme aldığı eserinde İstanbul-Mekke arasındaki menzillerden bahsederken Konya menzilleri arasındaki mesafeye de değinmiştir. *Akşehir-İlgın: 9 saat, İlgın-Ladik:12 saat, Ladik-Konya: 9 saat, Konya-İsmil: 12 saat, İsmil-Karapınar: 12 saat, Karapınar-Ereğli: 12 saatlik* mesafede menzillerin varlığına işaret eder. (es-Seyyid Mustafa Niyazi, 1272,s.16-18) Belirli mesafelerle sefer güzergâhı üzerinde inşa edilen bu kuruluşlar hem güvenlik hem de ekonomik gelir sağlama amacına hizmet etmekteydi.

Osmanlı ordusunun bir veya ihtiyaca göre daha fazla konakladığı sefer menzillerinde devletin ne şekilde zahire ve diğer ihtiyaç maddelerini organize ettiği, günlük ihtiyaçların karşılanması için Orducu esnafının nasıl bir fonksiyon üstlendiği ve sefer menzillerinde oluşan ekonomik faaliyetin nasıl şekillendiğine değinecek olursak; Osmanlı ordusu sefer için toplandığı sahadan, muharebe sahalarına kadar her gün bir menzil ilerlerken her menzilde ihtiyaca göre konaklamaktadır. Bu mekânlardaki organizasyon, bol emtia, rahat ve huzur seferin neticesine tesir edebilecek kadar önemlidir. Bu miktardaki zahirenin menzilde hazır bulundurulması, aynı zamanda önemli bir nakliye organizasyonunu da gerektiriyordu. Tonlarca hayvan ve insan yiyeceğinin zamanında menzillerde hazır durumda bulundurulması hayati öneme sahipti. (Tekeli, 1971,s.5.)

Sefere çıkacak ordunun çeşitli alanlardaki ihtiyaçlarının karşılanması için bir takım görevlilere ihtiyaç vardı. Bunlar genel olarak *orducu* olarak adlandırılan esnaflardan oluşuyordu. Ordunun levazım hizmetlerini görecekti bu kişiler, ülkenin çeşitli bölgelerinden ihtiyaç nispetinde temin edilir ve bu işlerden ilgili yerlerin kadıları sorumlu olur idi. (Türkmen, 2009,s.74) Ordunun ihtiyacının temin edilmesinde durak mahiyetindeki menzillerin önemi apayrı olsa da ihtiyacı gideren Mükarîf menzili taifesinin önemi yadsınamaz bir boyuttadır. İlgili bir ferman, dergah-ı mualla çavuşlarının kentteki ikametleri esnasında iaşelerinin sağlanması talebi hakkındadır. (KŞS, nr. 51, s. 269, h. 3; H. 1141/ M. 1728) *Şark Seferi* dolayısıyla ordunun konuşlandığı Konya menzilinde zahire toplanması hakkındaki bir ferman ile (KŞS, nr. 51, s. 270, h. 1; H. 1141/ M. 1728)

Konya menzilinın 3000 esedî kuruşa kiraya verilmesi hakkında başka bir belgede bulunmaktadır. (KŞS, nr. 38, s. 3, h. 1; H. 1112/ M. 1699) Karapınar menzilinın işletmesi ile ilgili taraflar arası bir mesele de bu dolaylarda bulunan bir menzilin varlığına rastlıyoruz. (KŞS, nr. 57, s. 40, h. 1; H. 1162/ M. 1750)

Sefer-i Hümayun için hazırlık yapılması hakkında bir ferman yollanan Konya'da Konya valisi Mustafa Paşa'ya hitaben, İran canibine gerçekleştirilecek sefer için İlgın ve Keçiörlü ve Gönen ve Eğridir kazalarından İlgın menziline nakil ve mevcut ettirilmesi gereken arpa, saman talebi söz konusudur. (KŞS, nr. 57,

s. 159, h. 1; H. 1162/ M. 1750)

İlgin'da bulunan başka bir menzilin varlığına şahit olduğumuz belgede miktarı belirtilen zahirenin sefer öncesi ilgili kazalardan tedarik edilip İlgin'daki menzilde hazır bulundurulması emrolunmuştur.

Sefer için mühimmat naklini gerçekleştirecek yük hayvanlarına olan ihtiyacın da Konya'dan karşılandığını örneleyen bir belgede; Tiflis taraflarına gönderilecek sefain ile Trabzon'a gönderilecek cephaneye ve tophane mühimmatı ve zahire türleri Trabzon İskelesi'ne dahil olduktan sonra mükarî develeriyle karadan naklettirmek için Karaman Eyaleti'ne vaki kazalardan 750 mükarî deve kiralanması istenilmiş, her biri için 30 kuruş mübaşir Yusuf Ağa eliyle deve sahiplerine teslim edilmiştir. (KŞS, nr. 49, s. 173, h.1; H. 1130/ M. 1718)

Rusya ile bu dönemde Osmanlı Devleti'nin arasında devam eden savaşlarda sefer güzergâhlarından yük hayvanlarının tedarik edildiğini öğreniyoruz. İlgili başka bir belge ise; Moskov keferesi üzerine yapılacak sefer amacıyla istenen mükarî develer için sefer güzergâhında yer alan Konya'dan her res' deveye 43'er kuruşdan 250 kuruş bedelin Deve Ağası'na teslim olunduğu hakkındadır. (KŞS, nr. 53, s. 1, h. 7; H. 1149/ M. 1737)

Konya'da bu türden hayvan kiralama işlemlerine o kadar sıklıkla rastlanmaktaydı ki halkın mükarîlik adını verdikleri bir meslek kolu geliştirmişler ve bu yolla önemli ekonomik gelir temin etmişlerdir. Sefer için Konya'dan talep olunan 358 adet mükarî deve Kaza-i Konya, Larende, Erikli, Eskiil, İnsuyu, Turgud, Gaferyad, Aladağ, Kaza-i Türkmenan-ı Bozulus'tan tedarik olunmasına dair (KŞS, nr. 54, s. 5, h. 2; H. 1151/ M. 1739) bu belgede adı geçen civardaki ahalinin *mükarîlik* adı verilen meslek grubu mensupları olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

Aynı şekilde bu dolaylarda yer alan geniş otlaklar yük hayvanlarının yetiştirilmesinde önemli bir etken olmalıydı. Nitekim taşımacılığın mükarîler aracılığıyla gerçekleştirildiğini biliyoruz. Konya'da sefer için bu taifelerden at, deve kiralandığına dair belge örneklerinden bahsettik. Bunun yanında tüccarların kervanlar halinde uğradıkları kentte taşımacılıkta yine bu işle uğraşan zümrelerden istifade ettikleri de aşikârdır. Beygir fiyatları tüccarların taşımacılık işlemleri esnasında 1119/1707'de 20 kuruş olarak belirtilmektedir. (KŞS, nr. 43, s. 76, h. 3; H. 1119/ M. 1707)

Tüccarlar zaman zaman kendi imkanlarıyla taşımacılık işlevini yürütmekteydiler. Kafile halinde yolculuk yapmanın daha emniyetli olduğu düşünülerek kendi yük hayvanlarıyla bu kafilelerde yer alan tüccarlara rastlıyoruz. Bu taifelerden istifadeyle taşımacılık yapıldığını örneleyen bir belgede; Mustafa ibn-i Hasan Ağa'nın kölesi Abdullah ve mükarî taifesinden Bekir; Aslen Bursa'da yaşayan Diyarbakırlı Mustafa'nın, ticaret eşyasını kendi develerine yükleyip mükarî eşliğinde Konya'ya getirme niyetindeydiler. (KŞS, nr. 41, s. 55, h. 1; H. 1116/ M. 1704)

Konya-İzmir arasında ticarî anlamda bir hareketliliğin söz konusu olduğunu³ bu güzergâhta yolculuk

---

³ Bu konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Rümeysa Bilgili, **Şer'iyye Sicilleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret Ankara-Konya-Ayntab Örneği: (1700-1750)**, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Nevşehir 2017.

yapan mükarînin varlığından da öğreniyoruz. Şöyle ki, es-Seyyid Mehmet adlı şahıs devecilik mesleğiyle uğraşmaktadır. İzmir'e gidip gelmesi esnasında kervanında yer alan Konyalı es-Seyyid Ali'den taşıma bedeli olarak kalan 12 kuruşluk borcunu talep etmektedir. (KŞS, nr. 53, s. 84, h. 2; H. 1149/ M. 1737)

Halep-Konya arasındaki irtibat hakkında bilgi edindiğimiz ve bu güzergâhta da mükarîlerden istifade edildiğini örnekleyen bir belge; Halep'te Harem köyünden mükarî el-Hac Murat ibn-i el-Hac Kasım'ın; Konyalı el-Hac Şaban ibn-i Veli ile aralarında geçen bir taşıma bedeli hakkındadır. Söz konusu taşıma olayı, Halep'te başlamış Konya güzergâhında son bulmuştur. Halep'ten Konya'ya gittiklerinde her kantarına 9 kuruş vermek üzere Şaban, 7 kantar yükünü kardeşi Ahmet ile mükarî el-Hac Murat'ın davalarına yükleyip yola çıkmışlardır. Konya'ya geldiklerinde Şaban ile aralarında yaptıkları yeni bir anlaşma gereği taşıma bedeli olarak 8,5 kuruşluk 1 bütün ve 1 yarım sarığı el-Hac Murat'a vermiş ve böylece aralarında sulh edilmiştir.

Şaban'ın 7 kantar yükünü 8,5 kuruştan kafiladaki diğer yolculardan da el-Hac Mehmet'in 3 yükünü ve Mahmut ibn-i el-Hac Mehmet'in 3 yükünün kiralarnı aynı bedel üzerinden tamamen kendilerinden aldığı ve alacağı kalmadığı hakkında bilgi ihtiva etmektedir. (KŞS, nr. 39, s. 100, h. 3; H. 1113/ M. 1701)

İzmir-Konya arasında gerçekleştirilen ticarî ürün nakliyatında da mükarîlerden istifade edildiğini belirtmiştik. İlgili bir belgede bu güzergâhta Yemen'den getirilen kahvenin ülke içerisine naklinin İzmir üzerinden Konya yönünde gerçekleştirildiğini saptayabilmekteyiz. Konya Kasap Sinan Mahallesi'nden es-Seyyid Mustafa ibn-i Mehmet, deveci taifesinden Asayir Türkmen Cemaati'nden olan Kel Ali ibn-i Abdi'nin develerini İzmir'den Konya'ya belirli bir miktardaki eşyanın nakli için kullanmıştır. Uşak kazasında Cafer Ağa Sarayı adlı mahalde es-Seyyid Mustafa'nın izni olmadan Ali, arkadaşları İbrahim, Mehmet, Vasıl, Hüseyin ile 103 vukiyelik Yemenî kahveyi zayi etmişlerdir.

Zayi olan kahve bedelinin es-Seyyid Mustafa'ya teslim edilmesi hususunda Ali, uyarılmıştır. (KŞS, nr. 57, s. 63, h. 4; H. 1162/ M. 1750)

Mükarîlerin aynı zamanda köle ticaretiyle uğraştıkları da bilinmektedir. Aynı zamanda Mısır'dan İstanbul'a yapılan hazinenin naklinin Konya üzerinden mükarîler aracılığıyla gerçekleştirildiğini örnekleyen başka bir belgede; Mısır'dan İstanbul'a giden hazine-i hümayun kafilesinden es-Seyyid Ebubekir Çavuş, Konya'dan katırcı taifesinden Arap Ali ibn-i Abdi arasında gerçekleşen bir olayda Ali, Humus kasabasında hizmet ederken aynı zamanda köle ticaretiyle de uğraşmaktadır.

İstanbul'da bulunduğu esnada Abdullah adlı köleyi Ebubekir Çavuş'a 60 kuruşa satmıştır. Ancak Abdullah bir süre sonra firar etmiş ve Ebubekir Çavuş'un malından 41 kuruş, 1 rub' kıymetli altın kakmalı ve sim kakmalı 2 adet fitilli tüfengi çalarak yeniden Arap Ali kafilesiyle Konya'ya hareket etmiştir. (KŞS, nr. 57, s. 52, h. 4; H. 1162/ M. 1750)

Taşımacılık faaliyetinin kervan halinde gerçekleştirildiğini ve güvenliğine de ayrı bir ehemmiyet verildiğini, güven duyulmayan kişilerin kervana dahil edilmediğini örnekleyen bir belgede; Adana'dan Konya'ya giden bir kervana sonradan katılmak isteyen Arab Ömer ibn-i Abdullah, Mehmet Ağa mübaşeretle, Hacı

Mehmet ibn-i Ali, Molla Ahmet ibn-i Hacı Mustafa, Hacı Mehmet ibn-i Süleyman ile bir anlaşmazlık yaşamışlardır. Arab Ömer, “*Davadan 8 gün önce Karapınar kazasında bu şahıslar kervan olmuş giderken ben yanlarına vardığımda bana bu şahıs hırsız casusudur dediler; at- besat ve malıma zarar verdiler.*” diyerek sulh için 75 kuruş talep etmiştir. Kendisine bu bedelin ödenmesi üzerine anlaşmazlık son bulmuştur. (KŞS, nr. 53, s. 125, h. 3; H. 1149/ M. 1737)

Konya, Hac yolculukları açısından da önemli bir konumda bulunuyordu. Konya Arapları, çöl şartlarını bilen kişiler olduklarından hacca gidecek olan şahısları belli bir ücret karşılığı develeriyle götürüp getirirlerdi. Arap el-Hac Süleyman ibn-i Abdullah, bu işi kendisine ait 19 deve ile yapıyordu. (KŞS, nr. 52, s. 34, h. 3; H. 1142/ M. 1730) Üsküdar’dan Şam-ı şerif’e varıp gelinceye kadar yol üzerindeki hacıların muhafazası hakkında kent yetkililerine bir ferman yollandığını başka bir belgeden öğreniyoruz. (KŞS, nr. 57, s. 148, h. 1; H. 1162/ M. 1750) Konya’ya böyle bir ferman suretinin gönderilmiş olması, şehrin hac, hacılar ve hac ticareti açısından önemli olduğunu gösterir. Hac güzergâhı, Konya’dan başladığında *Adana-Ayntab-Halep-Şam-Hicaz* olarak devam etmekteydi. Bu durum Konya ve Ayntab kentlerinin hac güzergâhı niteliğiyle de ortak özelliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bu güzergâhı takip etmemize imkân tanıyan bir vesika, Konya’da Müşki Mahallesi’nden olup hac dönüşü esnasında Şam’da vefat eden el- Hac Mehmet ibn-i el-Hac Ahmet’in ölmeden önce vasi tayin ettiği el-Hac Mustafa aracılığıyla mallarının varislerine teslim olunması hakkındadır. (KŞS, nr. 51, s. 130, h. 2; H. 1140/ M. 1728

Sonuç

Konya, Anadolu’nun önemli kentlerinden birisidir. Bu önemi kazanmasının amilleri onun sahip olduğu niteliklerinden ileri gelmektedir. Kervan taşımacılığının revaçta olduğu dönemlerde ticaret yollarının bu güzergâhtan da geçtiğini saptamış bulunmaktayız. Bu durum kentin ekonomik kalkınmasına katkı sağlamakla birlikte halkın bu alana ilişkin meslek kolları şeklinde de örgütlenmelerinde etkili olmuştur. Nitekim mükarilik öncelikle ordu için taşıma hayvanı yetiştirme esasına dayanırken aynı zamanda tüccar ve yolcular için de taşıma vasıtası olması hasebiyle teşkilatlanmanın temeli olmuştur. Ordu için gereken hayvanların menzil denilen konaklama merkezlerinde daha önceden bulundurulması gereği fermanlarla mükarilere bildirilmekte ve bu ihtiyaç Konya mükarilerince karşılanmaktaydı. Tüccarların da nakil ihtiyacının karşılanması noktasında bu hayvanlar kiralanarak ya da satın alınarak ihtiyaç giderilmiştir.

Kent hac güzergahında da yolcuların ve ticaretin idamesinde öneme sahip bulunmaktaydı. Tüm bu hususlar kentin ulaşım ve taşımacılığı yanında yolcuların ve tüccarların güvenliğini sağlama noktasında da gereken önlemleri alacak mahiyette dizayn edildiğini göstermektedir.

Kaynakça

- [1] Konya Şer'ıye Sicilleri, 39- 40- 41- 42- 43- 44- 45- 46- 47- 48- 49- 50- 51- 52- 53-54- 55- 56- 57 nolu defterler
- [2] Aykut N (1984) IV.Murat'ın Revan Seferi Menzilhâmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,S.34,İstanbul:183-246)
- [3] Barthold W (1984) İslam Medeniyeti Tarihi, 6.Basım, Düzenleyen: M.Fuat Köprülü, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara)
- [4] Baykara T (2002) Konya, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,(Türkiye DiyanetVakfı Yayınları, İstanbul: 182-187)
- [5] Bellon P (1553) Les observations de plusteurs singularites et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, Paris.
- [6] Coşkun M (-) Bahri Üsküdar'dan Şam'a Kadar Konaklar, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan,322/5,15:15-16
- [7] Çaycı A (2006) Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.21, Konya:114-147)
- [8] Darkot B (1954) Konya, İslam Ansiklopedisi, C.VI, (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul:841-853)
- [9] Devellioğlu F (2011) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, (Aydın Kitabevi, Ankara)
- [10]Doğan İ.B (2009) Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş, (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul)
- [11]Erdoğan A (1936) Kitabelerin Değeri ve Konya, Konya/ S.4,Konya: 221-225)
- [12]Erdoğan A (2001) Gez Dünyayı Gör Konyayı, (Yapı Kredi Vakfı Yayını, İstanbul)
- [13]Ergenç Ö (2012) XVI. yy'da Ankara ve Konya, (Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul)
- [14]es-Seyyid Mustafa Niyazi es-Sadi (1855) Menasik-i Hacc-ı Şerif, Süleymaniye Kütüphanesi, Basma No:3120/1,İstanbul.
- [15]Eyice S (1975), Bertrandon de la Broquiére ve Seyahatnamesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VI/1-2.
- [16]Göncü K (1988) Gaziantep, Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası, (Gaziyurt Matbaacılık, Gaziantep)
- [17]Göyünç N (1998) Niebuhr ve 1766 Sonlarında Konya, Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi, Konya I /Mayıs, edit:Y. Küçükdağ, (Damla Ofset,Konya)
- [18]Güzelbey C.C (1962) Gaziantep'te Kervancılık, GKD-V/Nisan:79-94.
- [19]İnalcık H (1960) Bursa-I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihi Vesikalar, Belleten 24/93:(46-101)
- [20]İnalcık H (1991) Osmanlı İpek Ticareti-Madencilik ve Ziraatında Yük(Himl),çev. Eşref Bengi Özbilen,

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,(S.75:9-29)

- [21]Lucas P (1712) Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre dur oy dans la Greece l'Asie Mineure,la Macedoine et l'Afrique, I.Cilt, Paris, eds.Nicolas Simart, MDCCXII.
- [22]Orhonlu C (1984) Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,İzmir)
- [23]Pakalın M.Z (1983) Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I-II-III,(Milli Eğitim Basımevi, İstanbul)
- [24]Soyucak A.R (1997) Konya ve Çevresinde Eşkırıyalık Hareketleri (1640-1675), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- [25]Tekeli İ (1971) Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân Organizasyonundaki Gelişmeler, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.45,(Ankara)
- [26]Turan O (1993) Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, (Boğaziçi Yayınları, İstanbul)
- [27]Türkmen M.N (2009) XVII.Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/218.pdf>.(10 Nisan 2015)

Türkiye-Polonya İlişkilerinin Tesisinde Başlıca Dış Dinamiklerin Fonksiyonu¹

Hadiye Yılmaz Odabaşı²

Üsküdar University, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, İstanbul Turkey

Received- Accepted: 12.11.2019- 2.12. 2019

Research Article

Öz

Dünya tarihinin iki kadim milleti olan Polonyalılar/Lehler ve Türklerin ikili ilişkilerinde hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde temel dış dinamiklerden biri Çarlık Rusya/Sovyet Rusya'nın izlediği dış politika olmuştur. 20. yy.'ın başında Türkiye ve Polonya iç politik ortamında köklü değişimler-dönüşümler yaşanmasına rağmen her iki devletin genel dış politika stratejilerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde Rus/Sovyet realitesi varlığını korumaya devam etmiştir. Osmanlı'nın Polonya ile ilişkilerini temel dış tehdit unsuru olan Rusya'ya karşı denge stratejisi belirlerken, Milli Mücadele döneminde TBMM-Polonya ilişkilerinde baş müttefik Sovyet Rusya'nın muvafakati büyük oranda belirleyici olmuştur. Bu yönüyle Türkiye-Polonya ilişkilerinde aynı temel dış dinamiğin -olumlu ya da olumsuz-süreklilik arz etmesine yol açan etkenlerin, söz konusu zaman kesitinde uluslararası sistemin devamlılığı ve Polonya-Türkiye-Sovyet Rusya coğrafyasının da içinde bulunduğu bölgede algılanan dış tehdit unsurlarının sabit durumu olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Türkiye-Polonya ilişkilerinin tesisine giden sürece dair ana kesitler incelenmiş, söz konusu evrede Sovyet Rusya-Polonya ve Türkiye-Sovyet Rusya arasında yaşanan gelişmelerin analiziyle bir dış dinamik olarak Sovyet Rusya'nın Türkiye-Polonya ilişkilerine etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Leh, Polonya, Sovyet Rusya, Türkiye

Functions of Major External Dynamics on the Establishment of Turkey-Poland Relations

Abstract

Foreign policy pursued by Tsarist Russia / Soviet Russia was one of the main external dynamics over two ancient nations of the world history, Poles' and Turks' bilateral relations, during both the Ottoman Empire era and the formative period of the Republic of Turkey. Even though domestic political environments in both Poland and Turkey experienced drastic changes-transformations in the beginning of 20th century, the Russian/Soviet reality continued to maintain its presence over their grand foreign policy strategies and bilateral relations. It was the act of balancing strategy against the main external threat, Russia that determined the relations between Poland and the Ottoman Empire. During the National Struggle (The Turkish War of Independence), the consensus with the chief ally, Soviet Russia, was largely decisive in the Turkish Grand National Assembly-Poland relations. In this respect, it may be argued that what caused the continuity in the same basic external dynamics –positive or negative- of Turkey-Poland relations, was the continuity of international system during aforementioned period and the stable conditions of external threat elements in the region that includes Poland-Turkey-Soviet Russia. This study examines the main sections of the process that leads to the establishment of Turkey-Poland relations and through the analysis of developments in bilateral relations between Soviet Russia-Poland and Turkey-Soviet Russia, the influence of Soviet Russia as an external dynamic over Turkey-Poland relations is evaluated.

Keywords: Polish, Poland, Soviet Russia, Turkey

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² hadiye.yilmazodabasi@uskudar.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4297-5326

Giriş

Dünya tarihinin iki kadim milleti olan Polonyalılar/Lehler ve Türklerin ikili ilişkiler tarihi de derin köklere sahiptir. Kendilerini Polan (tarla sakinleri) olarak adlandıran, Doğu dünyası tarafından Leh olarak anılan Polonya, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hristiyanlığın kabulüyle devlet kimliği kazanmış ve Piast hanedanlığı tarafından kurulan ilk hükümdarlık 500 yıl devam etmiştir. 1370-1444 arasında Jagellon hanedanlığı döneminde Macaristan ve Litvanya ile birlik oluşturan Lehistan 18. yy. a kadar krallık biçimini korumuştur. 1596'ya kadar başkent Krakow iken daha sonra Varşova olmuştur. (Davies, 2001, s. 291-292; Beydilli, 2007, s. 308)

Osmanlı Devleti ve Lehistan arasında ilk ilişkiler Varna Savaşı'nda (1444) başlamış, Osmanlı-Leh ilişkilerinde köşe başı teşkil eden ikinci hadise 1683 yılında gerçekleşen 2. Viyana Kuşatması olmuştur. Lehistan'ın yardımıyla Viyana kurtulurken, kuşatma sonrasında Lehistan, müttefikleri olan Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından peyderpey paylaşılmıştır. 1795'te ise kral tahttan feragat ederken Lehistan da bağımsızlığını kaybetmiştir. (Kolodziejczyk, 1999, s. 21-24)

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Leh ilişkilerinde savaş dönemi kapanmış, iki devlet arasında ortak dış tehdit unsuru olan Rusya'ya karşı diplomatik ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. (Łatka, yy, s. 4) Zira Çarlık Rusya 1568 - 1918 yılları arasında toplamda 60 yıl olmak üzere Osmanlı Devleti'nin en çok savaşmış olduğu ülkedir. 18. yy. dan itibaren siyasi ve askerî açıdan Osmanlılardan üstün bir konuma ulaşan Rusya'nın I. Petro ile başlayan ve 18-19. yy. boyunca devamlılık arz eden sıcak denizlere ulaşma ve panslavizm politikaları Rusya'yı Osmanlı'nın güvenliğini tehdit eden başat bir unsur haline getirmiştir. (Ank, 2010) Rusya, Polonya için ise 10. yüzyıldan 20. yüzyıla tam bin yıl en şiddetli dış tehdit unsuru olmuştur. Rusya'nın Leh topraklarına doğru yayılışı henüz 981'de başlamış, Polonya'nın jeopolitiğinden başka Ortodoks-Katolik çelişmesi de iki ülke ilişkilerinde çatışma yaratmıştır. Ne var ki, 17. yy. başında Lehlerin Moskova'ya dek uzanan işgallerine rağmen Lehistan bu yüzyıldan sonra giderek güç kaybetmiştir. (Akdes, 1999, s. 27-28) Rus nüfuzundan kurtulmak için Napolyon Savaşlarına katılan Polonya'nın kaderi Viyana Kongresi'nde belirlenmiş, 9 Haziran 1815'te topraklarının % 80'i Rusya'ya, % 10'u Avusturya'ya ve % 8'i Prusya'ya verilmiştir. (Beydilli, 2007, s. 310-311)

Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan Polonya'nın bağımsız olmadığı 1795-1918 yılları arasında dahi Osmanlı bu ülke ile ilişkilerini sürdürmüştür. Osmanlılar, Lehistan'da 1830 ve 1848 ihtilalleri ile 1863-1864 ayaklanmalarının Ruslar tarafından kanlı bir surette bastırılması, idamlar, hapis ve sürgünler sürecinde bağımsızlık hareketlerini desteklemiş (Topraktaş, 2015, s.221-223) ve Polonyalı mültecilere topraklarını açmıştır.³ Bundan dolayı işbirliği ve yardımlaşma esasına müstenit Osmanlı dönemi Leh siyasetinin, Polonya dış politika yapıcılarını için tarihsel tecrübelerden edinilmiş olumlu bir deneyim olarak sonraki yıllara dair dış politika yöneliminde belirleyici bir etki yaratmış olduğundan söz edilebilir. (Chmielowska, 2002, s. 137-142)

³ Polonezköy bu süreçte kurulmuştur. Polonya devlet adamı ve göçmen topluluğu lideri Prens Adam Czartoryski, merkezi Paris'te bulunan siyasi göçmen birliğine bağlı olarak İstanbul'da bir Doğu Ajansı açmış, 1842'de Osmanlı Devleti tarafından Lazaryen rahiplerine tahsis edilmiş olan bugünkü Polonezköy'ü esir Polonyalı askerler için kiralamıştır. İlk adı Adampol (Adam Köyü) olan Polonezköy Osmanlı döneminde Polonez (Polonyalı) karyesi olarak anılmıştır. (Dominik, 2019, s. 90).

Küçük ve Orta Büyüklükteki Devletlerde Güvenlik ve Denge Politikası

Avrupalı büyük devletlerin dünyanın yaklaşık yüzde 90'ını denetim altına aldığı 20. yy. başında da - aslında Thukydides'ten beri değişmez bir kanun gibi uluslararası ilişkileri belirleyen unsurlar arasında baş sıraya yerleştirilmiş olan- güç, beka ve ulusal çıkarlar (An, 2002) ülkeler arası ilişkilerde yine başat unsur durumundadır. Güç olgusunun belirleyici olduğu uluslararası sistemde zayıf ve orta büyüklükteki devletlerin büyük güç/güçler karşısında var olabilmeye koşulu olarak benimsedikleri temel strateji; çeşitli ittifak, anlaşma ve işbirlikleri oluşturmak olmuştur. (Wallerstein, 2011) Bu ortamda sadece son dönem Osmanlı Devleti için değil hem yeni Türkiye Cumhuriyeti hem de Polonya için dış politikada güvenlik unsurunu sağlayabilecek temel yönelimin de “denge politikası” olduğu söylenebilir. (Schulze, 2005).

Polonya, tampon ve köprü ülke işlevi görmeye müsait jeopolitik konumu münasebetiyle tarih boyunca hem kıta içi hem de kıtalar arası hâkimiyet mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. Polonya toprakları Almanya ve Fransa için Rusya'ya karşı tampon bir bölge olmaya namzetken, Rusya için Avrupa'ya geçiş olanağı sunmaktadır. Aynı topraklar İngiltere-Fransa-Almanya için Avrupa güç dengelerini değiştirme potansiyeli taşımaktadır. Bu jeopolitik etkenin gücüyle Polonya güvenlik eksenli dış politikasını, süreklilik arz eden söz konusu dış dinamikler üzerine inşa ederken, diğer ülkelerin Polonya ile geliştireceği dış ilişkilerin niteliğinin belirlenmesinde ülkenin “tampon ve geçiş devleti olma” özelliği öne çıkmıştır. Nitekim sahip olduğu bu jeopolitiğe binaen Polonya I. Dünya Savaşı sonuna dek uzanan uzun bir zaman kesitinde Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında kalmıştı.

Sol kanadının liderliğini Pilsutski, sağ kanadının liderliğini Dmowski'nin yaptığı Polonya milliyetçileri Dünya Savaşı dengelerinin sağladığı elverişli ortamda bağımsızlık mücadelelerini güçlendirmiştir. Rusya'da 1917 yılı 27 Şubat ihtilaliyle kurulan Geçici Hükümet Polonya'ya kendi kaderini tayin hakkı tanırken (self determination), 7 Kasım'da iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan Krallığı ve Osmanlı Devleti ile barış yapmak üzere 15 Aralık 1917'de başlattığı görüşmeler sonunda Polonya bağımsızlığını kazanmıştır. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması'ndan sonra Sovyet Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan lehine Polonya topraklarından çekilmiş, Alman İmparatorluğu'nun beyannamesi ile 5 Kasım 1918'den itibaren Polonya bağımsız bir devlet olarak tanınmıştır. İtilaf Devletlerinin Dmowski'yi desteklemesine rağmen Polonya Sosyalist Parti lideri J. Pilsudski devlet başkanı ve başkumandan olmuştur. Polonya'nın Osmanlı Devleti ile ikili ilişkileri bu dönem de kesintiye uğramamıştır. (Davies, 2001, s. 115-117; Armaoğlu, 1992, s. 194-195; Chmielowska, 2002, s. 139-140) İstanbul hükümeti, 19 Ocak 1920'de Polonya'nın bağımsızlığını tanımıştır. (BOA, Meclis-i Vükela Mazbatası, 218/26) Ne var ki 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda sınır meseleleri kesin bir şekilde çözülemediğinden savaş sonrası dönemde Polonya, sınırları için mücadelesini sürdürmüştür.

Milli Mücadele Dönemi İlk Temaslar

Polonya hükümeti temsilcilerinin ilk İstanbul Hükümeti ziyaretleri 24 Mart 1919'da gerçekleşmiş ve 1921-1923 yıllarında İstanbul'a Polonya hükümetini temsilen W. Baranowski atanmıştır. (Chielowsaka, 2006, s.

2246). Milli Mücadele döneminde Polonya ile Ankara arasında ilk temas ise 2 Nisan 1921'de Polonyalı diplomat Witold Jodko-Narkiewicz aracılığıyla gerçekleşmiştir. (Adalı, 2013, s. 74). Polonya-Sovyet Rusya-TBMM ilişkilerinin henüz hassas dengeler üzerine kurulu olduğu bu dönemde TBMM-Polonya arasında gerçekleşen bu ilk temas 1923 yılına kadar geliştirilememiştir. İzmir'in kurtuluşunun akabinde hem zaferi kutlamak hem de Türkiye'nin Lehistan'daki ilk temsilcisi olmak teklifiyle Varşova Kredi Bankası Müdürü Lodvik Zaklovazeski'nin 16 Eylül 1922'de yazdığı bir mektup ise iki ülke arasında bir gayriresmi ilişki teşebbüsüne örnek olması bakımından ilginçtir. Görülebildiği kadarıyla Türkçe kaynaklarda henüz neşredilmemiş tam metni aşağıda bulunan bu mektup, Osmanlı topraklarını ikinci vatanları kabul eden ve Lehistan'ın parçalanma sürecindeki tutumundan dolayı Osmanlı Devleti'ne vefa ve dostluk duyguları besleyen Polonyalıların hislerini yansıtmaktadır.⁴ (CAA: VII-1, D: 86, F: 1-56,57, s.1:2)

“İstihsal etmiş olduğumuz parlak muzafferiyetleri öğrenerek ne derece müteheyyiç ve mesrur olduğumu tasvire muktedir değilim: O muzafferiyat ki vatan-ı sanimiz olan Türkiye'ye yeni bir devre-i feyz ve terakki açacaktır: İstanbul'da bulunduğumuz sırada beraberce teati ettiğimiz nakat-ı nazarı büyük bir heyecanla der-hatır eylerim. Memleketimizi dışarı olduğu felaketlerden yalnız zatı alinizin kurtaracağına kani idim. Dostlarınız meyanında bulunmağla ne kadar müftehir olduğumu kolayca takdir buyurursunuz. Zira malum-ı samileri olduğu üzere Türkiye her Lehli için pek aziz bir memleketdir ve bir Lehli memleketleri Lehistan'ın taksimini tanımayan yegâne hükümet olduğunu hiçbir vakit unutmayacaktır. Bendeniz iki seneden beri Varşova'da bir bankanın müdür ve sahib-i müşteriki olarak yerleşdim. Münasebat-ı dostanemizin bir hatırası olarak burada sizin mümessiliniz olmak ve bu suretle iki memleket arasında hatt-ı vasil hizmetini görmek için emr-i devletinize müheyyayım. Mustafa Kemal Paşa'nın yarattığı yeni Büyük Türkiye'nin ihya-yı teessüs eden Lehistan'da ilk mümessili olabilmekle hissedeceğim meserretin derecesini zat-ı devletinize söylemek zaidir. Deruhde ettiğiniz ulvi vazifeyi hüsn-i suretle neticelendirmek için zat-ı samilerine himaye-i hamdaniyesini bi-diriğ buyurmasını cenab-ı kadir-i zü'l-celal hazretlerinden tazarru' eylerim. Bütün arzularınızın husulünü bir defa daha temenni eyler ve hakirinizi daima sadık bir bendeniz olmak üzere telakki buyurmanızı rica ederim. Adres: Lehistan'da Varşova'da Manevika Sokağında 4 numarada”⁵

Türkiye-Polonya İlişkilerini Hızlandıran İki Gelişme: Riga Antlaşması ve Londra Konferansı

Bu dönemde çeşitli işbirliği, ittifak vb. girişimlerle öz gücünü tehdit algıladığı devletin/devletlerin gücüyle baş edecek düzeye ulaştırmak üzere bir denge politikası yürüten Polonya, diğer devletlerin kapasitesini zayıflatmaya ve kendi kapasitesini artırmaya yönelik olarak hem negatif hem de pozitif dengeleme yoluna gitmiş ve karma ittifak modelini uygulamıştır. Şüphesiz bu dış politika stratejisinin tercih edilmesinde mevcut dış tehdit algısından başka, Polonya'nın tarihsel tecrübelerden edindiği deneyimler de etkili olmuştur. (Tür-Salık, 2017, s. 3-

⁴ Polonyalı önemli tarihi kişiliklerin Osmanlı Devleti ve Türkler hakkındaki dostluk duyguları için bkz. (Chmielowska, 2002, s. 139-142). Polonyalıların Türkiye'ye duydukları ilgi hakkında bkz. (Latka, yy, s. 24).

⁵ Arşivlerde mektuba ne cevap verildiği hakkında herhangi bir bilgi-belgeye rastlanmamıştır.

22) 1920’li yıllarda Polonya Sovyet tehdidini dengelemek üzere, Fransa ise Almanya’ya karşı Avrupa’daki güvenliğini sağlamaya yönelik olarak 19 Şubat 1921’de bir ittifak antlaşması⁶ imzalamıştır. ((Stephan Horak, 1964, s. 149) Polonya’nın dış politikada Fransa’ya yaklaşması ise Türkiye’nin Polonya ile ilişkilerini geliştirecek müsait uluslararası politik zeminin oluşmasını sağlamıştır. Zira aynı evrede Londra Konferansı’nda Fransa’nın TBMM Hükümeti’ni tanıması, Polonya-Ankara ilişkilerini hızlandıracak gelişmelerinin yolunu açan etkenlerden olmuştur. (Uçarol, 2019, s. 104; Soysal, 2000, s. 38)

Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları tarih sahnesinden silinmiş olduğundan Sovyet Rusya Polonya’nın güvenliğine yönelik öncelikli tehdit unsuru olma durumunu -her ne kadar iç dinamikler değişmiş olsa da- yeni yüzyılın başında da korumuştur. Rusya’da yaşanan rejim değişikliği sonrasında yapılan Brest Litovsk anlaşmasıyla bağımsızlığına kavuşmasına rağmen Polonya’nın Sovyet Rusya’yla savaşı 1919–1921 yılları arasında sürmüştür. İngiltere ve Fransa’nın desteklediği Piłsudski’nin Sovyet ordularına karşı kazandığı zafer neticesinde 19 Mart 1921’de Riga Antlaşması imzalanmıştır (Stephan Horak, 1964, s. 152; Uçarol, 2013, s. 691) Riga Antlaşması, Ankara’nın Polonya ile ilişkilerinde yeni bir merhale teşkil eder. Şüphesiz Türkiye-Polonya ilişkilerini belirleyen temel dış dinamiklerin başında Sovyet Rusya gelmektedir. Zira TBMM-Sovyetler arasında resmen 26 Nisan 1920’de⁷ başlayan ikili ilişkiler 11 Mayıs 1920’de Bekir Sami Bey başkanlığında ilk Türk heyetinin Moskova’ya gitmesiyle devam etmiştir. 19 Temmuz’da Moskova’ya ulaşan Türk heyeti ile Sovyet yetkililerin gerçekleştirdiği bir dizi görüşmeden sonra Ankara’ya 11 milyon altın ruble yardım yapılması konusunda mutabakata varılmıştır ve Moskova Antlaşması’ndan önce 11 milyon altın ruble ve yüz bin lira değerinde külçe altın ile çok miktarda silah-cephane Anadolu’ya ulaştırılmıştır (Müderisoğlu, 1990, s. 546, 548) Sovyet Rusya ile yakın ilişkiler 16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Antlaşması’yla en yüksek seviyesine ulaşmıştır. (Soysal, 2000, s. 27-39) Böylece Ankara ve Misak-ı Milli bir büyük devlet tarafından ilk kez tanınırken, TBMM hayati önemi haiz askeri, siyasi, nakdi ve politik-diplomatik desteğe Sovyetlerin aracılığıyla kavuşmuş, Sovyetler de stratejik öneme sahip Anadolu hareketinin dostluğunu kazanmıştır. (Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1999, s. 140; Yetim, 2011, 74-95). Türkiye için vazgeçilmez bir müttefik durumunda olan Sovyet Rusya ile Polonya arasındaki ihtilafın sona ermesi ile Polonya ile Ankara arasındaki ilişkiler de hız kazanmıştır.

Lozan Antlaşması İmzalanmadan Bir Gün Önce Polonya ile İmzalanan Antlaşmalar

Binbaşı T. Schaetzel, Lozan Konferansı’na gözlemci sıfatıyla Polonya temsilcisi olarak katılmıştır. İsmet Paşa ile Polonya devlet başkanı Piłsudski adına bağımsız bir görüşme yapan Schaetzel konferansın ikinci yarısında Türkiye ile Polonya arasında ikili antlaşma imzalamak istediklerini bildirmiştir (Adalı, 2013, s. 73) Polonya temsilcisinin bu isteği TBMM Hariciye Vekaletine bildirilerek Polonya hükümetinin Dersaadet’teki mümessilliklerini lağvederek Ankara’da yeni bir mümessillik açmak istediği, Lehistan’ın Avrupalı devletlerce

⁶ Belçika ve Çekoslovakya ile birlikte Küçük Antant.

⁷ TBMM adına Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e gönderdiği “empyralist hükümetlere karşı Bolşeviklerle mesai ve harekât birliğinin kabul edildiği ve bu ortak mücadele için Sovyet Rusya’dan nakit, cephane, sıhhi malzeme ve erzak yardımı”nın istendiği mektup. Mektubun tam metni için bkz. (Atatürk’ün Bütün Eserleri, 2002, s. 114).

Türkiye-Polonya İlişkilerinin Tesisinde Başlıca Dış Dinamiklerin Fonksiyonu /Hadiye Yılmaz ODABAŞI
bölüşülmesi sırasında Türklerin bölünmeye karşı olan siyasi tutumlarından bahisle Ankara ile yeni ilişkilerinin kurulmasına ümitle yaklaştıkları hususlarının altı çizilmiştir. (CA A: III-10-b-2 D: 47 F: 21-7) Polonya'nın antlaşma talebine karşı şüphesiz Türkiye için müttefiki Sovyet Rusya'nın muvafakatı öncelikli önem arz etmektedir. Bundan dolayı Moskova Sefaretine gönderilen 26 Nisan 1923 tarihli bir mektupla Lozan'da bulunan İsmet Paşa'nın Polonya'nın bu isteği karşısında Moskova Hükümeti'nin görüşlerinin ne olduğunu bilmek istediği Moskova'da elçi olarak bulunan Ahmet Muhtar Bey'e iletilmiştir. (CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-5)

30 Nisan'da Moskova'dan yollanarak 5 Mayıs 1923'te Ankara'ya ulaşan cevabında Ahmet Muhtar Bey:

“Herhangi bir devlet ile münasebat-ı resmîye tesis ve uhud ve mukavelat-ı ticarîye ve iktisadiye akdi hususlarında hükümetimizin haiz olduğu hürriyet-i hareketi takdir edecek mahiyette olmak üzere Rusya'ya karşı bir guna taahhüdümüz bulunmadığından bizimle münasebat-ı adliye-i siyasiye tesisine ve bir ticaret mukavelesini akdine dair Lehistan hükümeti tarafından vaki teklifin tarafımızdan hüsn-i telakki ile ifa-yı muktezasına teşebbüsten Rusya hükümetinin kuşkulmasına ve serd-i itiraz ve serzeniş etmesine hiçbir sebep yoktur.”

Şeklindeki fikrini beyanla, Moskova Antlaşması'nın imzasından sonra Çiçerin'in sefarete gönderdiği gizli bir mektuba cevaben TBMM'nin bir antlaşma teklifi durumunda söz konusu devlete cevap vermeden önce kendilerine bildirimde bulunacağına dair taahhüdü hatırlatmıştır. (CA A: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-8) Ancak bu taahhüdün Asya'da Rusya'nın yürüttüğü siyasete muhalif bir siyaset takip eden herhangi bir devlete dair olduğunu ve bu nedenle Polonya ile yapılacak antlaşma için Rusya'ya izahta bulunulmasının gerekmediğini bildirmiştir. (CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-9) Ahmet Muhtar Bey, ancak dost devlet durumunda bulunan Sovyet Rusya'yı resmen değilse de haberdar etmenin yerinde olacağından bahisle 30 Nisan günü Çiçerin'le yaptığı mülakatta Lehistan'ın teklifinden bahsettiğini ve Çiçerin'in bu vaziyeti pek tabii gördüğünü bildirmiştir. (A: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-10) Ahmet Muhtar Bey, Türkiye ve Polonya arasında imzalanacak antlaşmanın müttefik Sovyet Rusya açısından herhangi bir mahzur taşımadığını ifadeyle aynı zamanda bu ikili ilişkinin tesisinin Sovyet Rusya'yı Türkiye'ye karşı dış politikasında “mülayim bir tavır almaya sevk edeceği” görüşünü de vurgulamıştır. (CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-11)

Aynı günlerde bir başka gelişme de Polonya tarafında yaşanmış, Polonya temsilcilerinin 6 Mayıs 1923'te Lozan'da İsmet Paşa'ya İstanbul'daki temsilciliklerini feshettiklerini ve Türkiye ile geliştirecekleri ilişkilerde artık İtilaf Devletleri'nin herhangi bir engelleme girişimini dikkate almayacaklarını bildiren bir mektup TBMM Hariciye Vekaletine 7 Mayıs günü ulaşmıştır. (CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-14) Bu gelişmeler üzerine Lozan'dan İsmet Paşa tarafından yazılmış 16 Mayıs 1923 tarihli bir mektupla, Lozan Heyetine Ankara'dan ayrılmadan önce Lehistan ile yapılacak bir antlaşma hakkında salahiyetname verilmediğinden söz konusu salahiyetnamenin acilen düzenlenerek gönderilmesi istenmiştir. (CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-16)

Gerekli süreçler tamamlandıktan sonra iki heyet arasındaki resmi görüşmelere 18 Mayıs'ta başlanmıştır. Bu görüşmelerde Polonya tarafını Bern'deki Polonya büyükelçisi Jan Modzelewski, yetkili bakan

Woroniecki, elçilik danışmanı Aleksander Ładoś ve elçilik sekreteri Jerzy Numborg temsil ederken Türk tarafını ise İsmet Paşa, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Mustafa Bey, Adalet Bakanlığı Müsteşarı Tahir Bey ve Türk heyetinin diğer üyeleri temsil etmiştir. Görüşmelerde ele alınan konular ise diplomatik ve ticari ilişkilerin kurulması hakkındadır. (Adalı, 2013, s. 74, 75). 23 Temmuz 1923'te Lozan'daki Polonya heyeti ikametgahında bir araya gelen Türk ve Polonyalı yetkililer dostluk, ticaret ve yerleşim anlaşmalarını imzalamıştır. Böylece Türkiye ile Polonya arasında ilk resmi ilişkiler tesis edilirken Türkiye ile dostluk antlaşması imzalayan ilk Avrupa ülkesi de Polonya olmuştur.

Sonuç

Polonya-Türkiye ikili ilişkilerinde temel dış dinamik Çarlık Rusya/Sovyet Rusya'nın izlediği dış politika olmuştur. Milli Mücadele döneminde iki ülke arasındaki ilişkilere yön veren ikincil dış dinamik durumunda ise Fransa bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ve yeni Türkiye'nin Polonya ile ilişkilerinde Rusya'nın belirleyici konumu, ülkelerin dış politika yönelimlerinin şekillenmesinde iç dinamiklerden ziyade hem jeopolitik hem de uluslararası sistem kaynaklı dış dinamiklerin daha etkin olabildiği süreçlere örnek teşkil etmektedir. Hem Türkiye hem de Polonya iç politik ortamında köklü değişimler-dönüşümler yaşanmasına rağmen her iki devletin genel dış politika stratejilerinde ve birbirleriyle olan ilişkilerinde Rus/Sovyet realitesi varlığını korumaya devam etmiştir. Osmanlı'nın Polonya ile ilişkilerini temel dış tehdit unsuru olan Rusya'ya karşı ittifak stratejisi belirlerken, Milli Mücadele döneminde TBMM-Polonya ilişkilerinde başmüttefik Sovyet Rusya'nın muvafakati büyük oranda belirleyici olmuştur. Bu yönüyle Türkiye-Polonya ilişkilerinde aynı temel dış dinamiğin -olumlu ya da olumsuz-süreklilik arz etmesine yol açan etkenlerin, söz konusu zaman kesitinde uluslararası sistemin devamlılığı ve Polonya-Türkiye-Sovyet Rusya coğrafyasının da içinde bulunduğu bölgede algılanan dış tehdit unsurlarının stabil durumu olduğu söylenebilir. TBMM'nin Büyük Taarruz'dan sonra dış politika stratejisinin belkemiğini oluşturan "yeni Türkiye'nin uluslararası ortamda kabulünün sağlanması" ilkesi doğrultusunda, müttefiki Sovyet Rusya'nın da muvafakati sağlanarak ve yakın tarihsel bellekte dostluk duygularının taze olduğu bir zeminde Türkiye ile Polonya arasında üç antlaşma imzalanmış ve Polonya Türkiye'nin dostluk antlaşması imzaladığı ilk Avrupalı devlet olmuştur.

Kaynakça

- [1] BOA, Meclis-i Vükela Mazbatası, 218/26.
- [2] CAA: III-10-b-2 D: 47 F: 21-7.
- [3] CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-5.
- [4] CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-8.
- [5] CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-9.
- [6] CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-10.
- [7] CAA: III-10-b-2-, D: 47, F: 21-11.
- [8] CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-14.
- [9] CAA: III-10-b-2, D: 47, F: 21-16.
- [10] Adalı, Emrah (2013), Cumhuriyet Dönemi Türkiye-Polonya İlişkileri, Kocaeli Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- [11] Arı, Tayyar (2002), Uluslararası İlişkiler Teorileri, Alfa Yayınları, İstanbul.
- [12] Arık, Sabire (2010). Kuruluştan XVII. Yüzyıla Polonya Tarihi, Köksav Yayınları, Ankara.
- [13] Armaoğlu, Fahir (1992), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.1, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [14] Atatürk'ün Bütün Eserleri (2002), C. 8, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- [15] Baykal, Bekir Sıtkı (1985), "Tarih Boyunca Osmanlı-Polonya İlişkileri", Ord. Prof. Yusuf Bayur'a Armağan, TTK Yayınları, Ankara (247-255).
- [16] Beydilli, Kemal (2007), "Polonya", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
- [17] Chmielowska, Danuta (2002), "Birinci Dünya Savaşı'nın Polonya-Türkiye İlişkilerindeki Etkileri ve Politik Neticeleri", XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı, C. III, TTK Basımevi, Ankara (137-142).
- [18] Chmielowska, Danuta (2006), "Polonya Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Başlaması (1924-1927)", XV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı, C. V, TTK Yayınları, Ankara (2245-2252).
- [19] Dilek, Mehmet Sait (2013), "TBMM Hükümeti ile Polonya Cumhuriyeti (Lehistan) Arasında 23 Temmuz 1923 Tarihinde İmzalanan Antlaşmalar ve Tarafların Dış Politika Yaklaşımları", Turkish Studies, Volume 8/9, Summer (1127-1147).

- [20]Dominik, M. A. Paulina (2019), “Polonezköy ve Leh Göçmenler”, Türkiye-Polonya İlişkilerinin 600. Yıldönümü Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı, Beykoz Belediyesi, İstanbul.
- [21]Horak, Stephan (1964), Poland International Affairs, Indiana University, Bloomington.
- [22]Kolodziejczyk, Dariusz (1999), “Polonya ve Osmanlı Devleti Arasında Tarih Boyunca Siyasi ve Diplomatik İlişkiler”, Savaş ve Barış 15–19. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul (s. 21-33).
- [23]Kuran, Akdes Nimet (1999), Rusya Tarihi, TTK Yayınları, Ankara.
- [24]Łątka, Jerzy (1964), Polonya-Türkiye, Çev. Bogumita Chochlinska-Mustafa Turhan, Yayın Yeri Yok.
- [25]Müdürrisoğlu, Alptekin (1990), Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- [26]Norman, Davies (2001), The Heart of Europe: The Past in Poland's Present, Oxford University Press, New York.
- [27]Reychman, Jan (1964), Polonya ile Türkiye Arasında Diplomatik Münasebetlerin 550. Yıldönümü, Polonya Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği, Ankara.
- [28]Schulze, Hagen (2005), Avrupa'da Ulus ve Devlet, Çev. T. Bender, Literatür Yayınları, İstanbul.
- [29] Soysal, İsmail (2000), Türkiye'nin Siyasa Antlaşmaları, TTK Yayınları, Ankara.
- [30]Topraktaş, Hacer (2014), “Polonya'nın Türkiye'deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler, Uluslararası İlişkiler, Sayı 43, Güz (105-121).
- [31]Topraktaş, Hacer (2015), “Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa Politikalarında Taksim Sonrası Polonya Üzerine Bir Değerlendirme”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 45, Bahar(211-231).
- [32]Tür, Özlem ve Salık, Nuri (2017), “Uluslararası İlişkilerde “Küçük Devletler”: Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları”, Uluslararası İlişkiler Dergisi, Sayı 53 (3-22).
- [33]Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1999), TTK Yayınları, Ankara.
- [34]Uçarol, Rifat (2019), Siyasi Tarih, Der Yayınları, İstanbul.
- [35]Wallerstein, Immanuel (2011), Dünya Sistemleri Analizi, Çev. Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul.
- [36]Yetim, Fahri (2011), “Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasında İlkesel Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 79, Mart (74-95).

Osmanlı'da Sinema Yayıncılığı ve Bilinen İlk Türkçe Sinema Gazetesi: *Türk Sineması*¹

İsmail Arda Odabaşı²

Üsküdar University, Associate Professor, Faculty of Communication, İstanbul, Turkey

Received- Accepted: 21.11.2019 – 08.12.2019

Research Article

Öz

Osmanlı'da ilk Türkçe sinema gazeteleri 1914'te yayın hayatına girmiştir. Bununla birlikte Osmanlı dönemi sinema yayıncılığı ve yayınları az çalışılmış bir konudur ve bu nedenle büyük oranda meçhul kaldığı söylenebilir. Bu makalede Osmanlı sinema ve basın tarihinin – şimdilik bilindiği kadarıyla – en eski ama kuvvetle muhtemelen ilk sinema yayını olan *Türk Sineması* ilk kez gün ışığına çıkarılmış, tanıtılmış ve tahlil edilmiştir. İkinci olarak bu makalede, Türkçe sinema yayıncılığını doğuran toplumsal, iktisadi, siyasi ve ideolojik dinamikler tartışılmıştır. Diğer bir deyişle, ilk Türkçe sinema gazetesini/gazetelerini neyin/nelerin doğurduğu ve şekillendirdiği sorusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu minvalde Osmanlı'da yerleşik sinema salonlarının doğuşu ve gelişimi, Balkan Savaşları ve 1913-1914 Boykotajı, Türk milliyetçiliği ve onun iktisadi boyutu olan “milli iktisat”, sinemaya yönelik seyirci rağbeti ve sinemanın ticari bakımdan kazançlı bir işkolu hâline gelişi temas edilen bazı konulardır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Sineması* (gazete), sinema salonları ve gazeteleri, Türk milliyetçiliği, Balkan Savaşları ve 1913-1914 Boykotajı.

Cinema Publishing in the Ottoman Empire and First Known Turkish Cinema Newspaper: *Turkish Cinema*

Abstract

The first Turkish cinema newspapers were published in 1914. However Ottoman period cinema publishing and publications is a subject which has been less frequently studied and therefore it can be said that it's still a largely unknown area. In this article, *Turkish Cinema*, – as far as it is known for the time being – the oldest but probably the first cinema newspaper of Ottoman/Turkish press and cinema history has been unearthed, introduced and analysed for the first time. Secondly, in this article, social, economic, political and ideological dynamics that give rise to Turkish cinema publishing was discussed. In other words, the question of what caused and shaped the first Turkish cinema newspaper(s), was tried to be answered. In this way, the birth and development of the settled/permanent cinema halls, Balkan Wars and Boycott of 1913-1914, Turkish nationalism and its economic aspect “national economy”, demand for cinema and transformation of cinema as a profitable business, are some subjects in contact.

Keywords: *Turkish Cinema* (newspaper), Cinema Halls and Newspapers, Turkish Nationalism, Balkan Wars and Boycott of 1913-1914.

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² ismailarda.odabasi@uskudar.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7358-0953

Giriş: Literatür ve Terminoloji Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Yaşadığı toplumu her zaman derinden gözlemleyebilmiş ve sokağı edebiyata taşımış bir yazar olan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerinde örnekleri görüldüğü üzere, “sinema [film şeridi] gibi gözlerinin önünden geçmek” klişesinin artık edebî kullanıma girmiş olduğu 1914³, aynı zamanda sinema yayıncılığının başladığı, Osmanlı'da ilk Türkçe sinema gazetelerinin çıktığı yıldır. O sene beş tanesi için ilgili makamlardan ruhsat alınmıştır: 3 Mayıs'ta *Türk Sineması*, 7 Mayıs'ta *Sinematograf Ceridesi*, 24 Mayıs'ta *Ferah*, 15 Temmuz'da *Sinema Haberleri* ve yine aynı gün *Sinema*. (*Ayın Tarihi*, Teşrinisani 1927, s. 2652; *Ayın Tarihi*, Temmuz 1928, s. 3557; *Ayın Tarihi*, Ağustos 1928, s. 3643; *Gazel ve Ortak*, 2006, s. 238, 251, 254)

Osmanlı dönemi (1914-1922) sinema yayıncılığı ve yayınları az çalışılmış bir konudur ve dolayısıyla halen büyük oranda meçhul olduğu söylenebilir. Türkiye'de matbuat tarihçiliğinin babası sayılan Selim Nüzhet Gerçek'in hazırladığı 1933 Matbuat Cemiyeti almanağında (s. 252), 1914'te çıkan dört sinema yayını ismen listelenmiştir. Bunlar *Sinematograf Ceridesi*, *Sinema Haberleri*, *Sinema* ve *Ferah*'tır. Yine Gerçek'in Ağustos 1941'de *Perde ve Sahne* dergisinde yayımlanan “Arap Harfleriyle Tiyatro Sinema Mecmuaları” başlıklı öncü yazısında (ty., s. 158), söz konusu yayınların yine sadece adlarının zikredilmesiyle yetinilir. Selim Nüzhet, *Sinematograf Ceridesi*, *Sinema Haberleri* ve *Sinema*'yı “sinema mecmuası” kategorisinde kaydederken, *Ferah*'ı bu kategoride anmaz.

Osmanlı dönemi sinema yayınlarını konu edinen, 1980'lerden günümüze kaleme alınmış sınırlı sayıda çalışmada⁴, adı geçen yayınlar arasında sadece *Ferah* ve *Sinema*'nın birer nüshasından kısaca bahsedilebilmiştir ve ağırlık da 1923 ve sonrasında, yani – dili Osmanlı Türkçesi olsa bile – Cumhuriyet dönemi yayınlarındadır.⁵ Cumhuriyet öncesi sinema yayınları arasında şimdiye dek yalnızca *Ferah*'ın Ankara Milli Kütüphane'de mevcut 11 Şubat 1915 (29 Kânunusani 1330) tarihli 57 numaralı nüshası ile *Sinema*'nın yine aynı kütüphanede mevcut 5 Şubat 1915 (23 Kânunusani 1330) tarihli 62 numaralı nüshası ilgililerce malumdur. Bu ikisi uzun süre ilk veya en eski sinema yayını/yayınları sanılmış ve sayılmıştır. Bir diğer erken sinema gazetesi olan *Sinema Haberleri*'nin Osmanlı arşivlerinde bulunan 9 Aralık 1914 (26 Teşrinisani 1330) tarihli 67 numaralı nüshası ise, 2018 tarihli bir makalede tanıtılmış (Odabaşı, 2018a, s. 93-104), ayrıca yine *Sinema Haberleri*'nin çeşitli nüshalarının kaynak olarak kullanıldığı başka bir çalışma daha yayımlanmıştır. (Odabaşı, 2018b, s. 135-144) Böylece *Ferah* ve *Sinema*'dan başka *Sinema Haberleri*'nin de varlığı kesinleşmiştir. Dolayısıyla 1914'te imtiyazı alınan beş Türkçe

³ 1914'ün Temmuz ve Ağustos aylarında kaleme aldığı romanına başvurulabilir. Bkz. (Hüseyin Rahmi, 1339, s. 447, 661). Tefrikasına 20 Ocak 1914'te başlanan ve aynı yıl içinde kitap olarak da basılan piyesinde de “sinematograf seyri” teşbihi gözden kaçmaz. Bkz. (Hüseyin Rahmi, 1330/1332, s. 264).

⁴ Kronolojik sırayla bkz. (Evren, 1984, s. 135-148; Evren, 1993; Akçura, 1995, s. 155-158; Çakır, 1997, s. 35-48; Özuyar, 1999, s. 39-52; Özuyar, 2008; Temel, 2015, s. 777-792; Şahin, 2017, s. 219-235; Özuyar, 2017, s. 106-107, 221).

⁵ 1923 ve sonrasında sinema yayınları, Harf İnkılabı (1928) henüz gerçekleşmemiş olduğu için Osmanlı Türkçesi olsalar bile, Osmanlı dönemine ait değildirler. Bunlar henüz eski alfabenin yürürlükte olduğu erken Cumhuriyet dönemi yayınlardır ve ilgili çalışmalar da aslında ağırlıklı olarak bunlar üzerindedir. Anılan yayınların eski harfli oluşu, Osmanlı dönemi sinema yayınlarının çalışıldığı yanlışlamasını ve hatta iddiasını doğurmaktadır. “1914-1928” gibi salt kullanılan alfabe indirgenmiş ve alfabe indirgenmek bakımından “teknolojik determinist” esintiler taşıyan bir tür dönemselleştirmeye gidildiği de görülmektedir ki eleştiriye fazlasıyla açıktır.

sinema yayınından üçünün basın hayatına katıldığı tartışmasızdır. Bunlar dışında kalanlardan *Sinematograf Ceridesi*'nin herhangi bir nüshasına henüz rastlanmamış değildir. Bir gün rastlanabileceği gibi, II. Meşrutiyet matbuatında sıkça görüldüğü üzere imtiyazı alınıp çıkarılmamış olması da ihtimal dâhilindedir.⁶

Bu makalenin temel amacı, Osmanlı/Türk sinema ve basın tarihinin – şimdilik bilindiği kadarıyla – en eski ama kuvvetle muhtemelen ilk sinema yayını gün ışığına çıkarmak, tanıtmak ve tahlil etmektir. Söz konusu yayın, 1914 senesi içinde imtiyazı en önce (3 Mayıs'ta) alınmış olan *Türk Sineması*'dır. İkinci olarak bu makalede, Türkçe sinema yayıncılığını doğuran toplumsal, iktisadi, siyasi, ideolojik ve sinematik dinamikler; diğer bir deyişle Türkçe sinema yayını nelerin yarattığı ve şekillendirdiği tartışılacaktır. *Türk Sineması* da dâhil, söz konusu yayınlar sinema salonları tarafından çıkarıldığı için salonlar ve bilhassa Türk Sineması salonu üzerinde ayrıntılı şekilde durulacak, Türkler Balkan Savaşları'nın uzantısı 1913-1914 Boykotajı ortamında salonlar açıp sinema yayıncılığına girişmiş oldukları için, bu tarihsel ortam da ele alınacaktır.

Osmanlı matbuatında yeni bir tür olarak beliren “sinema yayını”, matbuat dünyasına doğar belki ama matbuat dünyasından doğmaz. Aşağıda ayrıntıları görüleceği üzere, onun ana rahmi basın değil, yerleşik sinema salonudur. Kendi “doğal” (matbuat) dinamikleri dışında bir faktörün (ticari salonun) mülkiyetinde/kontrolünde oluşu, dönem matbuatının özgüllükleriyle de birleşince erken sinema yayınına kimi özel nitelikler kazandırır ve üstelik bu yayınlara tür düzleminde sınıflandırılması ve adlandırılması problematiğini doğurur. Bunlar gazete mi, dergi mi sayılmalıdır, yoksa ikisi de olmayıp başka bir şekilde mi kategorize edilip adlandırılmaları gerekir?⁷ Nitekim günümüz algısıyla sık sık bir bülteni veya broşürü andırabilmektedirler.

Genişçe bir alana ihtiyaç duyan bu tartışmaya bu çalışmada girilmeyecek, bunun yerine, 1910'larda matbu türler ve adlandırılmalarına ilişkin istikrarsızlığa (gazete, dergi vs. ayrımlarının bugünkü kadar net sınırlarla belli olmayışına); sinema yayınlara basın kanununa (1909 Matbuat Kanunu'na) tabi olmalarına, yani hukuken gazete veya dergi statüsünde muamele görüyor oluşlarına ve *Türk Sineması* da dâhil hepsinin kendilerini istisnasız şekilde “gazete” olarak sınıflandırmalarına (*Sinema Haberleri*, 26 Teşrinisani 1330, s. 1; *Sinema*, 23 Kânunusani 1330, s. 1; *Ferah*, 29 Kânunusani 1330, s. 1) bakarak, “sinema gazetesi” tabiri tercih edilecektir.

Sinema Gazetesinin Faili: Yerleşik Sinema Salonu

Erken sinema yayınlara odaklanmayı tasarlayan bir çalışmanın aynı zamanda yerleşik/daimî sinema salonlarına da odaklanması gerekir çünkü “sinema gazetesi” herhangi bir gösterim pratiği ve mekânıyla değil, evvela yerleşik sinema salonuyla ilişkilidir. Osmanlı'da yerleşik, kurumsallaşmış, ticari sinema salonları sadece sinema tarihi değil, basın tarihi açısından da özel bir önemi haizdir çünkü sinema gazeteleri salon işletmecileri tarafından, salonların yayın organları olarak çıkarılır. Diğer bir deyişle salonlar, gazete sahipleri olarak yayıncılık da yapmışlardır. İlk Türkçe sinema yayınlara 1914'te belirmesi, o sene ilk kez Türklerin mülkiyetinde salonlar

⁶ *Sinematograf Ceridesi*'nin imtiyaz sahibi Mesrob Efendi, sorumlu müdürü Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu] Bey'dir. (*Aynı Tarihi*, Temmuz 1928, s. 3557; Gazel ve Ortak, 2006, s. 251) Süleyman Tevfik Bey'in yayıncılık, gazetecilik ve dergicilik hayatına dair pek çok bilgi verdiği hatıratında (Süleyman Tevfik, 2011), *Sinematograf Ceridesi*'yle ilgili herhangi bir bahse rastlanmaz.

⁷ Nitekim konunun ilgilileri arasında bu minvalde tartışmalar yaşanmış, *Ferah* ve *Sinema*'nın gazete mi yoksa dergi mi olduklarına karar verilememiştir. (Özuyar, 1999, s. 41, 44-46, 48-49) Ayrıca bkz. (Odabaşı, 2018a, s. 99).

açılmasından ötürüdür. Dolayısıyla 1914 senesi hem ilk Türk salonlarına hem de ilk Türkçe sinema gazetelerine tanıklık eder. Nitekim *Türk Sineması* aynı (Türk Sineması) isimli salonun, *Ferah* Ferah Tiyatrosu'nun, *Sinema Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* salonlarının, *Sinema Haberleri* ise Ali Efendi Sineması'nın organıdır. Sayılanlar arasında yalnızca Ferah Tiyatrosu'nun kuruluşu 1914'ten çok daha eskiye, II. Abdülhamit dönemine uzanır (And, 1972, s. 220-221) ama onun yayın organı da anlamlı bir şekilde 1914'te doğmuştur.

19 ve 20. yüzyılların kesişiminde (Lumière Kardeşlerin halka açık ve ücret mukabili gösterimi esas alındığında 1895'te) yeni bir kitle iletişim aracı olarak beliren sinema, Dünya'da olduğu gibi Osmanlı'da da başlangıçta seyyardır. Gezici sinemacılar değişik mekânları dolaşarak gösterim faaliyeti yürütür. Dünya'da yerleşik salonların ortaya çıkışı 1895'ten yaklaşık 10 yıl sonra başlamış⁸ olmakla birlikte, seyyar gösterim pratikleri daimî salonlardan sonra da varlığını sürdürmüştür. Filmler kahvehane, kıraathane, birahane, cambazhane, sirk, panayır, gazino; okul, tiyatro, demek binaları; toplantı ve konferans salonu, bahçe gibi değişik kamusal mekânlarda, çoğu kez başka etkinlik, gösteri ve eğlencelerle bir arada gösterilmiş ve seyredilmiştir. Saraylar, konaklar gibi özel alanları da bu minvalde saymak gerekir. Bu en geniş anlamda "seyyar" nitelik, sinemanın şehrin en ücra köşelerine girebilmesini, mahalleler arasında dolaşabilmesini sağlamıştır. Refik Halid Karay, yerleşik salonların artık yaygınlaşmış olduğu 1918 senesinde bile, her mahallenin, her köşe bucağın bir sineması bulunduğunu vurgularken (9 Mayıs 1918, s. 321-322), asıl kastettiği bu seyyar pratiklerdir. Dolayısıyla film gösterim ve seyir mekânlarının zengin çeşitliliği yadsınamaz belki ama sinema yayını doğuran da bu seyyar pratikler değil, yerleşik salon olmuştur.

Sinema 1896'da Osmanlı topraklarına adım atmış, payitahtta ilk yerleşik salon Ocak 1908'de Fransız şirket Pathé Frères'in (Pathé Kardeşler) İstanbul temsilcisi Sigmund Weinberg tarafından ve Stavros Papadopoulos'un müdürlüğünde 30 Ocak 1908'de Tepebaşı'nda açılmıştır. Pathé Sineması'nın (Cinéma Théâtre Pathé Frères) ardından, 1910'dan itibaren salonların sayısı giderek artacaktır. 1914 senesine gelinceye dek İstanbul'da sinema salonlarının sahipliği ve işletmeciliği gayrimüslim Osmanlılar (bilhassa Rumlar) ile Levantenlerin ve yabancıların elindedir. Sinema hayatının yoğunlaştığı bölge ise, nüfus itibarıyla yine bu kesimlerin ağırlıkta olduğu Galata-Pera (Beyoğlu) bölgesidir. (Gökmen, 1991, s. 19-21; Bozis ve Bozis, 2014, s. 17-18, 81-83) 1914'ün ilk aylarından itibaren ise, Türkler tarafından peşi sıra salonlar açılacak ve sinema hızla şehrin Müslüman/Türk bölgelerine yayılacaktır.

Türkiye'de sinema tarihçiliğinin kurucu babası sayılan Nijat Özön, sinemanın kazançlı bir iş olduğunu anlayan Türklerin 1914'te bu yeni alana el atmaya ve sinema işletmeciliğiyle ilgilenmeye başladıkları tespitinde bulunur. (2013, s. 39-40) Ama Türklerin sinemanın kazançlı bir iş olduğunu neden (örneğin Rumlar gibi) daha önce değil de 1914'te anladıklarını, sinema işletmeciliğine neden o sene birdenbire ve peşi sıra atıldıklarını, bunun nasıl, hangi koşullar içinde gerçekleştiğini açıklamaz. 1908'den 1914'e dek gerek gayrimüslim Osmanlılar gerekse yabancılar salonlar açmışken, neden (aslında sinemanın kazançlı bir iş olduğunun muhtemelen daha önce

⁸ Fransa'da daimî salonlar Aralık 1906'dan itibaren belirir. (Jeancolas, 2014, s. 13-19) İran'da ilk sinema salonunun 1904'te açıldığı öne sürülmüştür. Akt. (Kirel, 2018, s. 24).

de farkında olan⁹) Türklerin 1914'e dek bekleyip o sene birdenbire sinema işletmeciliğine soyundukları, bir sene içerisinde neredeyse 10'a yakın sinema salonu açtıkları, tespit edilmenin ötesinde, anlaşılması ve açıklanması gereken bir keyfiyettir. Bunun içinse tarihsel/toplumsal bağlamın değerlendirilmesi gerekir. Türk sinema işletmeciliğini doğuran toplumsal, ekonomik, siyasi ve ideolojik ortamın irdelenmesi ise öncelikle bir bütün olarak II. Meşrutiyet dönemine nüfuzu, daha özel olarak da Balkan Savaşları'na ve onun uzantısı 1913-1914 Boykotajı'na odaklanmayı gerektirir. Çünkü Türk sinema işletmeciliği, Türk milliyetçiliği ile onun iktisadi boyutu olan "milli iktisat" anlayışının içkin bulunduğu 1913-1914 Boykotajı'nın sonuçlarındandır.

Dahası söz konusu tarihsel/toplumsal bağlam sadece Türk sinema işletmeciliğini ve salonlarını anlamak bakımından değil, Türkçe sinema gazetelerini anlamak bakımından da olmazsa olmaz şarttır. Salonları doğuran bağlam doğal olarak onların matbuat uzantılarına da yansımıştır. Yayınların tüm içeriği değil belki ama sinema yayıncılığının kimi temel parametreleri söz konusu toplumsal seferberlik içinde kurulmuştur. Nitekim aşağıda ele alınacak *Türk Sineması* örneğinde bu durum açıkça görülebilecektir.

Bağlam: Balkan Savaşları ve 1913-1914 Boykotajı

Balkan Savaşı veya Savaşları¹⁰ (Ekim 1912 – Eylül 1913), Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri sayılabilir. Tunaya'nın deyişiyle (2000, s. 583), Balkan Harbi basit bir savaş değildir çünkü Osmanlı toplumu üzerinde çok derin izler bırakmıştır. Savaşın askerî, siyasi ve diplomatik olduğu kadar, toplumsal, iktisadi, kültürel ve ideolojik sonuçları olmuştur. Beklenmedik, hızlı ve ağır bir yenilgiye uğradığı bu savaş sonunda Osmanlı Devleti, 500 yıl hüküm sürdüğü Avrupa kıtasındaki topraklarının büyük kısmını ve bu topraklar üzerindeki birkaç milyonluk nüfusu kaybeder. (Toprak, 2013, s. 111-113) Üstelik Osmanlı Devleti büyük Avrupa güçleri tarafından değil, yakın zamana dek tebaası konumunda bulunan küçük Balkan ulusları tarafından hezime uğratılmıştır ve bunun sosyo-psikolojik sonuçları söz konusudur. Yine Tunaya'nın deyişiyle (2000, s. 559), Balkan Savaşları Osmanlı entelektüellerini köklerinden sarsmış, kamuoyunu afallatmıştır. "Düşman" kavramını değiştirmiş, bir tür "iç savaş" olarak deneyimlenmiştir. Osmanlı Müslümanı, kısa süre önce aynı devlet çatısı altında yaşadığı Rum, Bulgar ve Sırp'la kanlı bıçaklı olmuştur. (Toprak, 2012, s. 164; Toprak, 2013, s. 205) Savaş, askerî yenilgi ve toprak kayıplarıyla sonuçlanmaktan başka ve belki ondan ziyade, yakın zamana dek Osmanlı tebaası olan unsurlara yenilmek ve ağır bir mezalime maruz kalmak bakımından Türkler üzerinde derin bir şaşkınlık ve ağır bir moral bozukluğu yaratmıştır. Beliren anomi ve kolektif travmatik şok, Türklerde milli bilincin uyanmasında, milliyetçiliğin yükselişinde belirleyici bir rol oynar. Balkan Savaşları'nın en belirleyici etkisinin "milli kimlik" alanında görüldüğü söylenebilir. (Koroğlu, 2004, s. 117,119, 135)

Balkan Savaşları'yla birlikte Osmanlı birliği ideali bir anlamda son bulur. Savaşın yol açtığı mezalim ve yükselen milliyetçilikler Osmanlı toplumu içinde Müslümanlar ile gayrimüslimler ama bilhassa Türkler ile Rumlar arasında derin bir uçurum açar. Balkan Savaşı Türklerde "milli mefkûreyi" uyandıran bir şok etkisi

⁹ Sözgelimi en tanınmış Türkçe dergilerden birinde daha Temmuz 1912'de, sinemanın ticari boyutu vurgulanıp çeşitli bilgiler veriliyor, sinemanın bütün dünyayı hızla istila ettiğinin, Avrupa ve Amerika'da sinema salonlarının müşterilerle dolup taşıdığına altı çiziliyordu. Bkz. (*Servet-i Fümûn*, 21 Haziran 1328, s. 175-179).

¹⁰ İki safhalı bir savaş olduğu için iki kullanım da geçerlidir.

yapmıştır. Bu milliyetçilik aynı zamanda, Batı'nın siyasi ve iktisadi yayılımına karşı etkin bir direnç oluşturur. (Toprak, 2012, s. 161-164; Toprak, 2013, s. 114-115, 201-205; Tunaya, 2000, s. 560-562)

Ahmet Emin Yalman, Balkan Savaşı günlerinde Columbia Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinde, Balkan bozgunu şokunun Türkler üzerinde ne denli derin ve uyandırıcı bir etki bıraktığından söz eder. (1914, s. 107-111) Balkan Savaşları geniş bir özeleştirici faaliyeti doğurmuş, hezimetin nedenlerini sorgulayan zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu bir araştırma ve ifşaat edebiyatıdır. (Tunaya, 2000, s. 583) Balkan hezimetinin nedenleri arasında Türk ve Müslüman unsurun toplumsal ve ekonomik yaşamdaki atıllığı temel saiklerden biri ve belki de birincisi olarak tespit edilmiştir. Balkan şokunun uyandırıcı tesiri belki de en yoğun şekilde iktisat alanında belirir. Türkçülüğün yükselişi ve kitleselleşmesiyle el ele, iktisadi düşünce, iktisat politikaları ve ticaret hayatı köklü değişikliklere uğrayacaktır. Balkan Savaşları, Türklerin iktisadi uyanışında bir dönüm noktası olur; "iktisadi bağımsızlık" kavramını gündemin ilk sıralarına taşır. 1913 senesi sonlarında başlayan 1913-1914 Boykotajı da Türk milliyetçiliğinin iktisadi cephesi olan "milli iktisat"ın fikir düzeyinden uygulama aşamasına geçişini simgeler. (Toprak, 2012, s. 162, 172; Toprak, 2013, s. 201)

Yeni bir protesto biçimi ve kitlesel eylemlilik olarak "boykot" veya "boykotaj", Osmanlıların gündemine 23 Temmuz 1908'de açılan II. Meşrutiyet döneminde girmiştir. 1908-1912 yılları arasında yaşanan boykotlar, Osmanlı vatandaşı gayrimüslimleri yer yer olumsuz etkilemişse de esas olarak yabancı ülkeleri (Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Yunanistan ve İtalya'ya) hedef almıştır ve hâkim ideolojik renkleri de Osmanlıdır. 1913-1914 Boykotu ise bir Osmanlı unsurunu, yani Rumları hedef alır ki kendinden evvelki boykotlardan en temel farkı budur. (Kerimoğlu, 2009, s. 309; Çetinkaya, 2015, s. 167-169, 181) Hâkim ideolojik rengi Türkçü olmakla birlikte söylemi yoğun İslami tonlar taşır ve bütün Osmanlı Müslümanlarını hedef kitle olarak belirler. Boykot silahı ilk kez bir "iç hedef"e çevrilmiş, kamuoyunda Rumlara karşı dışlayıcı bir tutum egemen hâle gelmiştir. Hareketin ulaşmaya çalıştığı temel amaç, Müslümanların Rum, gayrimüslim ve hatta yabancı işyerlerini boykot etmeleridir. Ayrıca Müslümanlar ticarete atılmalı, "yabancı" mağazalar boykot edilmeli, alışveriş Türk ticarethanelerden yapılmalıdır. (Toprak, 2012, s. 169-171)

Artık Osmanlı ekonomik yaşamındaki gayrimüslim hâkimiyetine dikkat çekilir olmuştur. Ticaret gayrimüslimlerin, özellikle de Rumların kontrolindedir. Kimi Osmanlı vatandaşı Rumların Yunanistan'a destek vermeleri ve maddi yardımda bulunmaları, Rumlara karşı tepki doğurmuştur. Yunan askerî zaferi, başka şeylerin yanı sıra, Osmanlı Rumlarının Yunanistan'a maddi-manevi desteğiyle açıklanır. Boykotun en görünür nedeni ve gerekçesi de Rumların Yunan hükümetine yaptıkları bağışlardır. Boykotçulara göre Yunanistan'ın savaştaki başarısı Osmanlı Rumlarının desteğiyle gerçekleşmiştir. Hatta Osmanlı donanmasını Marmara'ya hapseden, deniz savaşlarında ona tek başına üstün gelen Averof zırhlısı, bir Osmanlı vatandaşı olan Yorgo Averof tarafından Yunan hükümetine hediye edilmiştir. Averof zırhlısı bir anlamda boykotun simgesel gerekçesi olur. (Toprak, 2012,

s. 164-169)¹¹

Açıktan olmamakla birlikte İttihat ve Terakki iktidarı boykotu desteklemiştir. Boykot bir tepki olduğu kadar, Rumların ekonomik durumunu sarsarak Türklere bu alanda gelişmek imkânı sağlayacak bir tedbir olarak da düşünülmüştür. (Bayur, 1991a, s. 253; Bayur, 1991b, s. 493-494) İttihatçılar ticari boykotu, yabancı düşmana karşı bir silah olmaktan daha fazla bir şey olarak değerlendirmeye başlamıştır. Boykot hem Rum (Hristiyan) ekonomik üstünlüğüne karşı bir silah olarak, hem de Müslüman girişimciliğini teşvik amaçlı kullanılır. (Ahmad, 1986, s. 110)

Boykot kısa sürede sonuç verecektir. Yusuf Akçura'ya göre sanat (zanaat) ve ticareti hor gören, Osmanlı Türküne layık uğraş ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyet değişmektedir ve iktisadi uyanışın asıl mühim yönü de işte budur. (A.Y., 3 Nisan 1330, s. 86/2102) Ticaret, Osmanlı Türkleri arasında artık popüler bir uğraş hâline gelmektedir. Öyle ki Sermet Muhtar Alus'un – konusu I. Dünya Savaşı'nda geçen – romanındaki deyişle, “Şimdi de bu ticaret modası. Önüne gelen tüccar” (1934, s. 158) olmaktadır. Akçura'ya göre 1329'da (1913-1914'te) iktisadi uyanışın fikirden fiile geçtiği görülmüştür. Bunun işaretleri Osmanlı memleketinin her tarafında hemen her gün tecelli etmektedir. Birkaç yıl evvel sırf tüketici tanınan, yalnızca tufeyli (asalak) sanılan Osmanlı Türkü artık “bakkal, aşçı, manifaturacı, tuhafiyeci, kavaf, marangoz, inşaat müteahhidi, kitapçı, tüccar, komisyoncu, iş beceren, hatta fabrikacı” olabileceğini örneklerle göstermektedir. İstanbul ve Üsküdar sokaklarını, Büyük Çarşı'yı (Kapalıçarşı), hatta Beyoğlu Cadde-i Kebir'ini (İstiklal Caddesi) dolaşanlar, bir sene zarfında Türk-Müslüman dükkânlarının göze çarpacak kadar arttığını müşahade edeceklerdir. (A.Y., 3 Nisan 1330, s. 86/2102)

Gerçekten de İstanbul'da kısa sürede 500'e yakın Müslüman dükkânı açılmıştır. (Toprak, 2012, s. 171)¹² Bu hızlı dönüşümün, Türkçülüğün ve milli iktisadın yükselişinin en açık göstergelerinden biri, dükkân/mağaza isimlerindeki değişimdir. 1912 sonlarında İstanbul'a gelip yaklaşık dört ay kalan Kırımli gazeteci Fatih Kerimi'nin tanıklığına başvurulacak olursa (2001, s. 152), 1912 sonu 1913 başında İstanbul'da işyeri tabelalarına hâlâ 1908 Devrimi'nin daha çok Osmanlıcı söylemi, yani “hürriyet, uhuvvet, adalet, meşrutiyet, Kanun-ı Esasi, ittihat-ı anasır” gibi kelime ve kavramlar güçlü bir şekilde hâkimdir. Bir yıl kadar sonra ise manzara değişmiş, bir tür “tabela devrimi” gerçekleşmiş, ortalığı “Türkçü tabelalar” kaplamıştır. Ömer Seyfettin'in ifadeleriyle, payitahtın değişmeye başlayan sokakları ve dükkân tabelaları arasında artık “Turan lokantaları”, “Yeni Turan biçki yurtları”, “Kızıl Elma bakkal mağazaları” görülür olmuştur. (1 Mayıs 1330, s. 25) Hüseyin Kâzım Bey'in boykot hareketinin önemli belgeleri arasında yer alan risalesi (Hüseyin Kâzım, 1330), “Yeni Turan Matbaası”nda basılmıştır.

Bağlamın Sinema Alanındaki Sonuçları: Ara-Yazıların Dili ve Salonlar

Balkan Savaşları'yla birlikte yükselen Türkçülüğün, 1913-1914 Boykotajı'nın sinemaya doğrudan

¹¹ Aslında Yunan donanması kruvazörü satın aldığı Yorgo Averof öleli yıllar olmuştur. Bağışı yapan, onun kurduğu vakıftır. (Çetinkaya, 2015, s. 181)

¹² Hüseyin Kâzım Kadri'nin verdiği bilgiye göre (1330, s. 10), iki üç ayda İstanbul'da 450 Müslüman dükkânı açılmıştır.

yansımalarından biri, ara-yazıların dili meselesinde zuhur eder. Sessiz dönem sinemasında filmin ne hakkında olduğunu, olay örgüsünü seyircinin anlayabilmesi için film şeritleri üzerinde ara-yazılar kullanılır. Sinemayı Batı ve özellikle de Kıta Avrupası üzerinden keşfedip deneyimleyen, yerli film üretimi bulunmayan Osmanlı'da Batı menşeli filmler tüketilmektedir ve yurtdışından gelen bu filmler yabancı dillerde ve çoğunlukla da Fransızca ara-yazılıdır. Boykotaj atmosferinde bu duruma yönelik tepki gelişecek ve sinema filmlerinin Türkçe ara-yazı da içermesi talebiyle 1913'ün Kasım ayından itibaren protesto eylemleri ortaya çıkacaktır. Türkçe ara-yazı talebinin tetiklediği protest kitlesel eylemlilik aylarca sürecektir. (Beyoğlu, 2018, s. 160-162, 328-329; Bozis ve Bozis, 2014, s. 77; *Arşiv Belgelerine Göre*, 2015, s. 378-380)

Türkçe ara-yazı protestolarının ortaya çıkıp şiddetlendiği günlerde henüz Türklere ait sinema salonu yoktur. Beyoğlu'nda öbekteşen İstanbul salonlarının sahipleri/işletmecileri gayrimüslim Osmanlılar (bilhassa Rumlar) ile yabancılardır. Türkçe ara-yazı eylemleri de aslında bir yönüyle bu ticari işletmelere yönelik bir tepki olarak gelişmiştir. Boykot her sektör gibi sinema üzerinden de yürümüştür. Sözgelimi milliyetçi gençlik dergisi *Talebe Defteri*'nin 1914'ün Ocak ayından kapanacağı Temmuz ayına kesintisiz süren boykot çağrısı şöyledir: “Vatandaş, Müslüman mağazasına uğramayı unutma. Çocuğunu, kardeşini Nestle sütüyle büyütme. Tiring, Stein, Mayer¹³ elbisesiyle gezdirme. İsmi Fransızca yazılı (Türkçe yazılı olmayan) dükkânlara, şeritleri Türkçe olmayan sinemalara uğrama.” (*Talebe Defteri*, 19 Kânunuevvel 1329, s. arka kapak; *Talebe Defteri*, 17 Temmuz 1330, s. arka kapak)

1913-1914 Boykotajı'nın sinemaya doğrudan yansımalarından biri Türkçe ara-yazılı film göstermeyen ve ismi Türkçe olmayan (dolayısıyla gayrimüslimlere ait) salonların boykot edilmesiye, diğeri de Türklerin sinema salonu işletmeciliğine soyunmalarıdır ve bu ikincisi kesinlikle ilkinden daha köklü ve yapısal bir sonuç olarak tecelli eder. Balkan Savaşları'nın ürünü olan ve esas olarak Rumları hedef alan boykot dalgası, Türklerin genel olarak ticarete ve bu arada, bilhassa Rumların hâkim konumunda bulunduğu sinema işletmeciliğine de atılmalarını getirmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, boykotun kısa sürede etkisini göstermesi sonucu İstanbul'da 500'e yakın Müslüman dükkânı açılmıştır ve elbette bu işletmeler arasında sinema salonları da bulunmaktadır. 1914'te Türkler tarafından açılan ve işletilen salonların sayısı, sinema filmi göstermek üzere revize edilen tiyatro salonlarıyla birlikte neredeyse 10'u bulur. Üstelik bu rakama sadece altı ay (Şubat-Temmuz) içinde ulaşılmıştır. Bir kısmı resmî ve yarı resmî nitelikte olmakla birlikte, diğeri boykotun mantalitesine uygun şekilde özel teşebbüs mahsulüdür. Şubat ayında resmî Müze-i Askerî Sineması (*Tasfir-i Efkâr*, 6 Şubat 1914, s. 4)¹⁴; Mart ayında özel Sinema Emperyal Milli Sinema (*İkdam*, 22 Mart 1914, s. 5); Mayıs ayında özel Türk Sineması; Haziran ayında yarı resmî Şehzadebaşı Müdafaa-i Milliye Sineması (*Tasfir-i Efkâr*, 24 Haziran 1914, s. 5); Temmuz ayında İstanbul Türk Ocağı Sineması (T.Y., 26 Haziran 1330, s. 288; *Tanin*, 22 Temmuz 1914, s. 4), yarı resmî Donanma

¹³ Tiring, Stein ve Mayer, Osmanlı ülkesinde de faaliyet gösteren büyük uluslararası mağazalardır. (Köse, 2016, s. 124-129)

¹⁴ Müzenin içinde 100 kişilik sinema salonu açıldığının 9 Aralık 1913 tarihli *Osmanischer Lloyd* gazetesinde haberleştirildiğine dair bkz. (Kasap Ortaklan, 2019, s. 309). Aynı çalışmada (s. 227-228) sinemanın açılışının en erken 1914'ün ikinci yarısına tarihlenmesi çelişkilidir.

Cemiyeti'nin Şehzadebaşı'ndaki Millet Tiyatrosu (*Donanma*, 13 Temmuz 1914, s. 33 ve ilave kısmı; *Osmanlı Donanma Cemiyeti Millet Tiyatrosu*, ty.) ve özel Ali Efendi Sineması (*Tanin*, 21 Temmuz 1914, s. 4; *Sinema Haberleri*, 11 Temmuz 1330, s. 1). Resmî verilere göre 1913'te İstanbul'daki sinema sayısının 25 olduğu, bunların 14'ünün Beyoğlu'nda bulunduğu¹⁵ düşünüldüğünde, yaklaşık altı ayda ulaşılan bu rakam astronomik sayılabilir.

“Tabela devrimi” elbette sinema salonları üzerinden de okunabilir. Ömer Seyfettin'in milli değerlerden yoksun, aşırı Yunan hayranı ve boykot düşmanı Türkleri hicvettiği meşhur hikâyesi *Boykotaj Düşmanı*'ni kaleme aldığı günlerde (30 Mayıs 1914, s. 3-4), Türkçü gençler tarafından “Türk Sineması” isimli salon açılmaktadır. “Turan Sineması” Ocak 1915'te açılacaktır. (*Turan*, 31 Kânunusani 1915, s. 4) *Talebe Defteri*'nin boykot çağrısı hatırlanacak olursa, Türkler tarafından kurulan ilk özel sinema salonu Sinema Emperyal'in neden kuruluşundan az sonra “Milli Sinema” adını da kullanmaya başladığı (*Hanunlar Âlemi*, 10 Temmuz 1330, s. iç kapak; *İkdam*, 28 Temmuz 1914, s. 5) daha iyi anlaşılır.

Sinemanın kazançlı bir iş olduğunun – Özön'ün iddiasının aksine – farkında olan Türklerin, daha önce veya sonra değil, tam da 1914'te birbiri peşi sıra salonlar açarak sinema işletmeciliğine soyunmaları bir tesadüf olmadığı gibi, tekil bir sektörün (sinemanın) ticari getirisine dair farkındalıkla da tam olarak alakalı değildir. Diğer bir deyişle, söz konusu gelişme salt sinema sektörüne özgü değil; Türklerin/Müslümanların genel olarak iktisadi uyanışları ve ticarete atılışlarıyla ilgilidir. Basitçe ifade etmek gerekirse; aynı bakkal, lokanta, terzihane veya perukâr (kuaför) açtıkları gibi, sinema salonu da açmaya koyulmuşlardır.

Türklerin sinema salonları açmaları belirli bir ortamda, belirli dinamikler sonucu hayat bulmuştur. 1914'ün ilk aylarından itibaren ilk kez sinema işletmeciliğine soyunmaları, en geniş anlamda Balkan Savaşları ve 1913-1914 Boykotajı ikliminin bir sonucudur. Boykot kabaca 1913 sonbaharından 1914 yazına dek sürmüştür (Kerimoğlu, 2009, 316-319) ve bu tam da filmlerinde Türkçe ara-yazı bulunmayan salonların protesto edildiği, beşten fazla Türk sinema salonunun açıldığı, en az dört Türkçe sinema gazetesinin yayın hayatına girdiği tarih dilimidir. Demek ki Türkçe ara-yazı eylemleri gibi ilk Türk sinema salonları ve yayınları da Türkçülüğün ve milli iktisat mefhumunun içkin bulunduğu 1913-1914 Boykotajı çerçevesinde bağlamsallaştırılmalıdır. Evvelki boykot hareketlerinden farklı olarak ilk kez ülke içi bir unsur, başka sektörler yanında İstanbul'un sinema piyasasına da hâkim durumda bulunan Rumları hedef alan 1913-1914 Boykotu, değişik sektörlerde Müslüman/Türk unsurun yer edinmesini getirmiştir. Türklerin hızla yayıldıkları sektörlerden biri de sinema olacaktır.

Bu aynı zamanda hükümet politikasıdır. 23 Ocak 1913'te Babıali Baskını'yla iktidara gelen İttihatçılar, bilhassa Balkan felaketinden sonra Türk ve Müslüman halkı ön planda tutan bir siyaset izlemeye koyulmuşlardır. Türkçülüğün ekonomi düzlemindeki ifadesi olan “milli iktisat”, Türklerin iktisadi alanda güçlenmelerini, Müslüman Türk unsurdan “burjuvazi” yaratılmasını veya var olanın güçlendirilmesini talep eder ve bu yönde çabaları artırır. Türkleri/Müslümanları iktisadi alanda etkin kılmayı, “milli burjuvazi” oluşturmayı amaçlayan

¹⁵ Rakamlar için bkz. (1329 Senesi İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmuası, 1330, s. 345). Belediye verilerinde semt ve rakam dışında ayrıntılı bilgi bulunmadığından, bu sinemaların kaçının yerleşik salon olduğu, kaçının seyyar nitelik taşıdığı belirsizdir.

politikalar, gayrimüslimlerin ekonomik yaşamdaki rollerinin azalmasını ve sermayenin el değiştirmesini getirecektir. (Toprak, 2012; Ahmad, 1986, s. 25-60).

Özön değil belki ama Osmanlı/İstanbul sinema hayatına Rum sinema işletmecileri üzerinden bakan Bozisler, her ne kadar tek boyuta indirgenmiş olsa da 1914 senesine dair gayet isabetli bir tespitte bulunmuşlardır. Bozislere göre 1914'te Türk sineması için iki önemli olaydan biri, "İttihat ve Terakki Hükümeti'nin ulusal ekonomi yaratmak amacıyla, azınlıkların ve yabancıların elinde bulunan sinemayı Türk işadamlarına açması"dır. (2014, s. 132)

Seyirci: Rağbet ve Kazanç

Elbette Türklerin girişimciliğinde, 1910'lara gelindiğinde sinemanın artık Dünya'da olduğu gibi Osmanlı'da da kârlı bir iş hâline gelişi etkili faktörlerden olmuştur. Bir Osmanlı yazarının 1914 senesi başındaki ifadesiyle, "sinematografçılık, şüphe yok ki ancak kâr ve kesp için başlamış ve meydan almış olan bir sanattır." (Ç.Z., 20 Kânunusani 1914, s. 3) Ticarete yönelim salt ideolojik saiklerle (ulusal bilinç ve milliyetçilikle) açıklanamaz. Temel güdüleyicisi gelir/kazanç/kâr olan bir faaliyet alanı, bunu gerçekten vadedebilmelidir de ve 1913-1914'te sinemanın vadedtiği şey tam da budur. Sinema kazançlıdır çünkü müşterisi çoktur. Hobsbawm'a göre (2003, s. 260-261) sinemanın dünyadaki başarısı olağanüstüdür. Ne hız ne de ölçek bakımından bir benzeri vardır. Dünya pazarına rahatlıkla girmiş, kitleler tarafından kolayca benimsenmiştir. Czitrom'un deyişiyle, sinema tarihinde hiçbir şey 1905 ile 1918 arasındaki kısacık dönemde seyirci kitlesinin olağanüstü hızlı büyümesi kadar hayret verici olmamıştır (2007, s. 178) ve Osmanlı'da da 1913-1914'te sadece milliyetçiliklerin değil, sinema seyircisinin/müşterisinin de artık kiteselleştiği (Odabaşı, 2017b, s. 17-18, 85-88, 134-140) unutulmamalıdır.

İstanbul'da yayımlanmakta olan Rumca *Proodos* gazetesine göre (Aralık 1912 – Ocak 1913'te) her akşam seanslardan en az yarım saat önce sinemalar resmen kuşatılmaktadır. Akın akın filmlere gelen kalabalık nedeniyle oturacak yer bulunamamaktadır. Aynı gazete 1913'ün Haziran ayında, "sinema salonlarının sayısı her geçen gün artıyor. Buna rağmen, sayıları yetersiz" diye yazar. (akt. Bozis ve Bozis, 2014, s. 101, 105) Kasım 1913'te *Tanin*'de (20 Teşrinisani 1913, s. 3), sinema salonlarının Türk müşterilerinin pek çok olduğu ifade edilir. Bir ay kadar sonra Emin Lâmi Bey, sinematografhanelerin gördüğü rağbeti *Sabah* gazetesi sütunlarında (16 Kânunuevvel 1913, s. 3) açıklamaya çalışmaktadır. Ocak 1914 tarihli bir makalede ise, "Sinematograflar günden güne, hemen Dünya'nın bütün şehirlerinde çoğalıyor. İstanbul'un sinematograf cihetiyle ne kadar zenginleşmiş olduğu göz önüne getirilirse, hemen her mahallede bir sinematograf bulunduğu düşünülürse bu hususta rağbetin ne derecede olduğu tahmin olunabilir" denir. Öyle ki sinemanın başta gözler için olmak üzere sağlık yönünden zararlarına dikkat çekilmesine karşın, halk bu mahzura aldırılmamaktadır. (Ç.Z., 20 Kânunusani 1914, s. 3)

Söz konusu rağbet ve talep belki bambaşka bir perspektiften, "suç" düzleminden de sorgulanabilir. Çünkü artık "sinematograf hırsızları" türemeye ve bunlar gazetelerde "üçüncü sayfa haberi" olmaya başlamıştır. Sözgelimi Pangaltı'da Büyükdere Caddesi'ndeki Pathé Sineması'nın sahibi Karabet Efendi'nin salon içinde ihtiyaten bulundurduğu bir sinema makinesiyle bir taklit sinema makinesi ve 12 arşın kurdele (film) 1914'ün

Ocak ayında çalınır. Yapılan aramalar neticesinde makinelerden biri ile kurdele, sinema ilanlarını gezdiren Stefo'nun elinde görüldüğünden bu kişi yakalanmıştır. (*Sabah*, 13 Kânunusani 1914, s. 3)

Suç belki anominin tezahürüdür ama şehrin sinematik hayatını ve sektörü geliştiren de yine aynı anomidir. İstanbul'un nüfusu özellikle Balkan Savaşları sırasında aldığı göçler nedeniyle (Yıldırım, 2012, s. 75-92) belirgin şekilde artmış, 1914'e gelindiğinde bir milyona dayanmıştır. (Karpat, 2010, s. 357; Toprak, 1994, s. 110) Mahmut Sadık Bey'in 14 Ocak'ta yayımlanan makalesi payitahtın anomisini yansıtır. Ona göre İstanbul'un toplumsal hayatındaki gelişmeyle birlikte iktisadi hayatında, ticaret ve sanayide de dönüşümler olmaktadır. İstanbul'da nüfus artmaktadır. Sokaklardaki, ulaşımdaki yoğunluk on sene evveline göre pek çok artmıştır. İktisadi ve toplumsal muameleler de on sene evvelkiyle kıyaslanamaz. Birçok değişik sebep şehir içi izdihamı arttırmıştır. On sene evvel tenhaca görünen sokaklardan kalabalık sebebiyle artık rahatça geçilememekte, yürünememektedir. Kimi vapur seferlerinde yolcular değil oturacak, ayakta duracak yer bulamamaktadır. (M.S., 14 Kânunusani 1914, s. 1)

Şehir kalabalık ve ulaşım sıkıntılıdır belki ama bu kalabalıklar aynı zamanda potansiyel sinema müşterisidir. Mehmet Rauf, hangi sanat ehliyle konuşulsa işlerin iyi gitmediğinden şikâyet işitilmesinin bir âdet hâlini aldığını, bunun bir istisnası varsa sinematograflar için olduğunu Şubat 1914'te dile getirir. Ona göre bunun sebebi, halkın sinemaya rağbetinin her gün çoğalmakta oluşu, sinemanın herkes için artık gazete okumak kadar zorunlu bir ihtiyaç hâlini alışdır. (20 Şubat 1914, s. 3) İlk Türkçe sinema gazetesi de 7 Mayıs 1914'te çıkan birinci sayısında aynı olguyu vurgular. *Türk Sineması*'na göre, sinemanın 20. yüzyılda ne derece ilerlemiş olduğu malumdur. Sinema Avrupa'da tiyatro ile rekabet ve hatta ona galebe etmektedir. İstanbul'da da "son zamanlarda sinemaların çoğaldığı" görülmektedir. Beyoğlu'nda, İstanbul'da her gün yeni bir sinema açılmakta, üstelik hiçbiri de müşterisiz kalmamaktadır. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 1)

Ali Efendi Sineması'nın gazetesi *Sinema Haberleri*, yayın hayatına girdiği Temmuz ayında, "ahali akın akın sinemalara hücum ediyor; sinema temaşahaneleri hıncahınc doluyor. Temaşahaneler bir iken iki, iki iken beş oluyor. Gittikçe de artacak" tespitini paylaşır. Bu gazeteye göre Beyoğlu tarafında iki üç seneden beri, İstanbul tarafında "bu sene zarfında" sinema salonlarının taraf taraf açılması bu rağbetin delili ve doğal sonucudur. Ahalinin sinemaya rağbeti salonların miktarını artırmaktadır ve kendi salonu da söz konusu rağbetin bizatihi mahsulüdür. (13 Temmuz 1330, s. 1) Bundan bir hafta sonra bir başka yazar, Osmanlı ülkesinde birkaç seneden beri sinematografa gösterilen rağbetin fevkalade arttığını, önceleri yalnız Beyoğlu'yla sınırlı olan sinemaların "bilhassa son günlerde" İstanbul'da da çoğalmaya başladığını ifade ettikten sonra, bu salonların hiçbiri de kapanmadığına göre hepsinin de oldukça kazandığını anlaşıldığını belirtir. (Nüzhet, 2 Ağustos 1914, s. 4) Kadın dergisi *Hanımlar Âlemi*'nin bir yazarı da Vezneciler Direkterarası'ndaki gezintisini anlatırken "sinema, tiyatro kapıları dolu, herkes omuz omuza" şeklindeki gözlemini aktarmıştır. (24 Temmuz 1330, s. 8)

Sözü edilen tarihsel dilimde sinemaya rağbetin edebiyattaki izdüşümlerini aramak da kayda değer sonuçlar verebilir. Sözelimi natüralist Salahaddin Enis'in [Atabeyoğlu] 1923'te kaleme aldığı küçük romanı *Sârâ*'da (2016, s. 17), hikâyenin kahramanı *Sârâ* 1914'te daha savaş başlamadan evvel her gün sinemalarda ve

tiyatrolarda gezer. Kendisinin veya yakınlarının hastalanışı bile onu bu tutkusundan alıkoyamaz. Öyle ki bir gece evvel sancılar içinde kıvransa da ertesi günü sinemaya, tiyatroya koşar. Kaç kere annesini evde hasta yatağında bırakarak tiyatroya, sinemaya koşmuştur.

Kısacası Türkler tarafından açılan sinema salonlarından özel girişim sonucu kurulanlar kadar, resmî ve yarı resmî nitelikte olanlar da öncelikle gelir/kazanç sağlamayı hedeflemişlerdir ve bu da en başta seyirci kitlesinin büyümesi ve sinemanın kazançlı bir iş haline gelmiş olması sayesinde. Kaldı ki bu kurum ve kuruluşların hiçbiri de 1913-1914'ün yükselen ideolojisi haricinde değildir. Hatta kimileri açıkça boykot taraftarı ve Türkçüdür. Türk Sineması isimli salonun ve yayın organının tam da böyle bir profil sunduğu aşağıda görülecektir.

Balkan Savaşları'nın sinemayı doğrudan beslemiş olduğu da bu minvalde kaydedilmelidir. 20. yüzyılın yeni kitle iletişim aracı, Balkan Savaşları'nda aktif sahne almıştır ve bilhassa propaganda amaçlı kullanımının yoğunlaşması sinemanın daha çok önemsenmesine ve popülerleşmesine yol açar. (Kasap Ortaklan, 2019, s. 156-158, 200-204) Savaş sadece milliyetçilikleri değil, sinemayı da motive etmiştir. Osmanlı zaviyesinden bakılacak olursa, sözgelimi Hilal-i Ahmer Cemiyeti Türklerin savaş sırasında maruz kaldığı zulmü filme almak üzere 1913'te Sigmund Weinberg'le anlaşır. Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti de benzer bir girişimde bulunmuş ve bu iş için yine Weinberg'le anlaşmıştır. (Beyoğlu, 2018, s. 28, 88-89; *Arşiv Belgelerine Göre*, 2015, s. 376-377) Ancak, anılan faaliyetlerin ne denli etkin olabildiği oldukça şüphelidir. Nitekim 1914'ün Şubat ayında sinema konusunu ele alan Mehmet Rauf, Balkan mezalimini anlatmak bakımından sinemadan yararlanılmadığından dem vurur. Ona göre gazetelerde, kitaplarda okkalarla mürekkep sarf edilerek bahsedilen Rumeli mezalimi, okurların hatırında belki silik bir eser şeklinde kalmıştır. Hâlbuki bir tek sinema kurdelesi bu tesirden yüz kat fazla ve şiddetli bir şekilde milleti sarsıp intikam susuzluğunu teyit eder. (20 Şubat 1914, s. 3)

Mehmet Rauf örneğinde görüldüğü üzere, sinemanın yazılı metinden daha etkili bir araç olduğu inancı pekişmektedir.¹⁶ Kimi kuruluşların Rumeli mezalimini filme aldırma ve bu yolla ulusal ve uluslararası düzlemlerde kamuoyu oluşturma girişimleri bununla ilgilidir. Sinemaya yönelik rağbete Ocak 1914'te işaret eden bir başka yazar da sinematografin, yalnız tiyatronun değil hatta romanın bile yerini tutmakta olduğunu, tiyatro ve romandan daha fazla yayıldığını/umumileştiğini dile getirirken aynı inancı dışa vurmaktadır. (Ç.Z., 20 Kânunusani 1914, s. 3)

Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve 1913 Dergi Patlaması

Ancak, Burke ve Briggs'in altını kalınca çizdikleri gibi (2013, s. 4-5), yeni bir iletişim aracının ortaya çıkışı kendinden evvelkileri ortadan kaldırmaz. Eskiler yeniyile birlikte, karşılıklı etkileşim hâlinde var olmayı sürdürür. Kaldı ki "sinema gazetesi" yeni ve özel bir matbu tür olarak sinema âlemine olduğu kadar basın âlemine de aittir. Dolayısıyla sinema gazetesine iki zaviyeden de bakılmalıdır ve dahası, ilgili tarihsel kesitin basın minvalinden de kimi özgüllükler gösterdiği belirtilmelidir.

¹⁶ Mehmet Rauf aynı makalesinde, sinemayı neden yazılı metinden daha etkili gördüğünü de açıklamıştır. (Odabaşı, 2017b, s. 138).

II. Meşrutiyet, basın-yayın ve fikir hayatında belirgin bir canlanmanın yaşandığı, matbuat kapitalizminin geliştiği, bir yandan sinema ticarileşmiş bir kitle eğlencesine dönüşürken diğer yandan kitle hareketlerinin yükseldiği bir dönemdir. Temmuz 1908’de Hürriyetin İlanı’yla birlikte bir “basın patlaması” belirmiş, Osmanlı matbuat kapitalizminin hızlı gelişimine tanıklık edilmiştir. (Ahmed Emin, 1914, s. 86-140; Koloğlu, 2005; Odabaşı, 2017a, s. 14-23) Balkan Savaşı’nın başladığı 1912 sonlarına gelindiğinde ise bu dalga ilk hızını artık kaybetmiş, nispeten olağan akışına kavuşmuş hâldedir. Ancak, savaşla birlikte yeni bir dalga belirecektir. 1908 nasıl “basın patlaması” olarak niteleniyorsa, 1913 de daha sınırlı ama özgül olmak üzere bir “dergi patlaması”na tekabül eder. *Tanin*’de her zaman ilginç musahabeler kaleme alan Mehmet Rauf bu yeni ve şaşırtıcı olguya dikkat çekmiştir. Onun verdiği rakamlara göre, 1913 senesi sonunda İstanbul’da çıkan dergi sayısı 44’e ulaşmıştır. Hâlbuki sadece bir sene önce bu sayı ancak 10 civarındadır. (5 Kânunuevvel 1913, s. 3)

Balkan Savaşı’nın yarattığı ideolojik dönüşüm sonucu bu dergilerin önemli bir kısmı milliyetçi niteliktedir. 1913’te Türkçü dergiler büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Çıkış sırasıyla İstanbul’da *Büyük Duygu* (Mart), *Çocuk Dünyası* (Mart), *Halka Doğru* (Nisan), *Türk Duygusu* (Mayıs), *Mektepli* (Mayıs), *Talebe Defteri* (Haziran), *Yeni Turan* (Temmuz), *Antınordu* (Ağustos), *Çalışalım* (Ağustos), *Türk Yavrusu* (Ekim), *Bilgi Mecmuası* (Kasım); İzmir’de *Yeni Hayat* (Kasım), *Tan* (Aralık), *Türk Çocuğu* (Aralık); Bursa’da *Kurtuluş Yolları* (Mart) gibi değişik tonlarda milliyetçi dergiler yayın hayatına girer. (Odabaşı, 2015, s. 88-90)

Aslında Osmanlı’nın Türkçe matbuatı bir bütün olarak değişmektedir. Nisan 1914’te *Türk Yurdu* sayfalarında 1329 (Mart 1913 – Mart 1914) senesinin bir muhasebesini yapan Yusuf Akçura, Türklerin milli uyanış senesi olduğunu söylediği 1329’da Türk gazete ve dergilerinin çoğunun, Türk milli uyanışının taraftarı olduklarını belirtir. Vilayetler matbuatı (yerel basın) bu hususta İstanbullu arkadaşlarından bile belki daha gayretlidir. 1329’da yeni çıkmaya başlayan Türk gazete ve dergilerinin hemen hepsi Türkçü olarak yayımlanmıştır. Osmanlı matbuatı tanınmayacak kadar değişmiştir. (A.Y., 3 Nisan 1330, s. 82/2098-84/2100; A.Y., 17 Nisan 1330, s. 124/2140)

Demek ki Anderson’ın ulusal bilincin doğuşu ve gelişiminde matbuat kapitalizmine (kapitalist yayıncılığa) ve matbaa diline yüklediği belirleyici rolü (1993, s. 47-62) iki taraflı düşünmek faydasız olmaz. II. Meşrutiyet’in matbuat kapitalizmi Türkçü yayıncılığı ve dolayısıyla ulusal bilinci nasıl beslemişse, yükseliş hâlindeki yeni ideoloji de matbuat kapitalizmini öyle besler.¹⁷

1908’in yanında sönük kalsa bile yine de “patlama” olarak nitelenmesi gereken bu gelişmenin nedenlerinden biri Türk milliyetçiliğinin güçlenmesi ise, diğeri de başkentte göç sonucu yaşanan nüfus artışıdır. Artan nüfus, Mehmet Rauf her ne kadar bu dergilerin okunmadığını iddia etse bile, okur sayısında artış demektir.

¹⁷ Schick’in deyişiyle, II. Meşrutiyet döneminde büyük patlama gösteren Osmanlı matbuat kapitalizminin Türk milli bilincinin ve Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve böylece Türk ulusunun şekillenmesinde rol oynadığına şüphe yoktur. Üstelik etkisi yalnız millet ve milliyetçilikle sınırlı kalmamış, örneğin Osmanlı toplumundaki cinsiyet anlayışının ve cinsiyet ilişkilerinin şekillenmesinde de hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Çeşitli toplumsal normların yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Kapitalist yayıncılık nasıl yeni fikirlerden besleniyorsa, o yeni fikirlerin yaygınlaşmasına ve geniş kitleleri etkilemesine de fırsat tanır. (Schick, 2009, s. 58; Schick, 2017, s. 217-219, 229)

Kaldı ki bir süreli yayının her zaman okunmasına gerek de yoktur; görselli/resimli yayın “seyredilebilmektedir” de. Nitekim Ahmet İhsan [Tokgöz] Bey’in meşhur matbaasının ve resimli *Servet-i Fünûn* dergisinin, Türk Sineması salonunun kurulmakta olduğu günlerdeki reklamlarına göz gezdirildiğinde, resimli yayınların okunmak (mütalaa edilmek) kadar seyredildikleri (temaşa edildikleri) de anlaşılır: “Her hafta musavver Servet-i Fünûn’u temaşa ve mütalaa ediniz.” (*Tasfir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1914, s. 6; *Tasfir-i Efkâr*, 8 Mayıs 1914, s. 6)

Denebilir ki artan nüfus, sinema müşterisi (seyirci) ile birlikte basın müşterisi (okur) potansiyelini de kuvvetlendirmiştir. Bu süreçte yeni ve özel bir tür olarak beliren “sinema gazetesi” ise bu ikisini, yani okurla seyirciyi çakıştıracak, her şeyden evvel “okur-seyirci”yi veya daha iyisi “seyirci-okur”u hedefleyecektir. Tabelalardaki dönüşüm, bu sinema gazeteleri de dâhil, süreli yayınların başlıklarında da izlenir. Yukarıda anılan 1913 doğumlu kimi Türkçü dergilerden (*Türk Duygusu*, *Yeni Turan*, *Antınordu*, *Türk Yavrusu*, *Türk Çocuğu*) başka, 1914’te de *Türk Sözü* dergisi (Nisan), *Turan* günlük gazetesi (Kasım) gibi süreli yayınlar belirmiştir. Bugüne dek tespit edilebilmiş ilk Türkçe sinema gazetesi olan *Türk Sineması* (Mayıs), işte tam da bu kervana dâhildir. Ayrıntıları aşağıda görüleceği üzere, Türkiye basın ve sinema tarihinin ilk sinema yayını, Türk milliyetçisi gençler tarafından çıkarılmıştır ve Türkçüdür.

Türk Sineması Salonu

İsminde “Türk” kelimesini kullanan ilk sinema salonu olup, Fransızca adı da yayın organında yazıldığı şekliyle “Cinéma-Turc” olan Türk Sineması, bugüne dek hakkında en az bilgi sahibi olunan erken sinema salonlarından biridir. Konumuz açısından önemi, Türkçe sinema yayıncılığını başlatan işletme olmasından kaynaklanır.

Türk Sineması, 1914 senesi Mayıs ayı başında Sirkeci’de Tramvay Caddesi’nde Alemdar Otelı bitişğinde açılır. Yayın organında verilen bilgiye göre, “iki milliyetperver, müteşebbis Türk genci” tarafından kurulmuştur. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 1) Bir başka yazıda, salonun sahiplerinden birinin “H. Bey” olduğu ve kendisinin “milliyetperver bir genç” olduğu ifade edilir. (1 Mayıs 1330, s. 1) 13 Mayıs günü *Sabah* gazetesinde çıkan ilanının sonunda yer alan imza sayesinde salonun müdürünün isminin “Mecdeddin” olduğu öğrenilebilmektedir. (*Sabah*, 13 Mayıs 1914, s. 4) Salonun sahipliği bir ortaklık olduğuna göre diğer ortak Mecdeddin olabilir.

Mayıs ayının ilk günlerinde Türk Sineması’nın birkaç güne kadar açılacağına dair duyurulara basında rastlanmaktadır. (*Tasfir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1914, s. 5; *İkdam*, 2 Mayıs 1914, s. 6; *İkdam*, 3 Mayıs 1914, s. 6; *Tanin*, 4 Mayıs 1914, s. 5) Salonun 7 Mayıs Perşembe günü açılması planlanmış ama teknik bir arızadan ötürü açılış gerçekleştirilememiştir. İlk gösterim 8 Mayıs Cuma günü yapılır ve tüm hasılat bağış olarak Fatih dretnotuna bırakılır: “Sirkeci’de Tramvay Caddesi’nde Alemdar Otelı ittisalinde müceddeden tesis edilen Türk Sineması’nın dünkü Perşembe gündüz ve gece hasılat-ı umumiyesini Fatih dretnotu namına terk ve teberru eylediği yazılmıştı. Vukua gelen bir arıza dolayısıyla mezkûr müsamere bugün verilecektir.” (*Tanin*, 8 Mayıs 1914, s. 4)

Türk Sineması gazetesine göre, sinemanın müdürü (yani Mecdeddin), bu alanda şöhreti malum Pathé

Frères Kumpanyası'nın en iyi ve en son filmlerinin İstanbul'da ilk olarak Türk Sineması'nda gösterilmesi hususunda bu şirketle bir sözleşme akdetmiştir. Ayrıca sinema müdüriyeti, meşhur sinema fabrikalarından Gaumont, Éclair, Cines, Vitagraph ve Nordisk'le¹⁸ de yeni filmlerinin İstanbul'da ilk defa olarak gösterilmesi inhisarının Türk Sineması'na ait olması hususunda görüşmelerde bulunmaktadır. (*Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 1)

Elimizde üç nüshası bulunan yayın organından işletmenin kendisi, faaliyetleri ve programları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Salonun programları haftada iki defa, Perşembe ve Pazartesi günleri değişmektedir. İş günleri biri matine, diğeri suare olmak üzere iki seans düzenlenir. Gündüz programı (matine) saat 14.00, 15.00 ama çoğunlukla 17.00'da, gece programı (suare) 21.30'da başlar. Cuma, Cumartesi, Pazar, bayram, paskalya ve yortu günleri program 14.00'da başlayacaktır. Yani haftanın dört günü (Pazartesi-Perşembe) bir matine bir suare olmak üzere günde iki seans düzenlenirken, tatil günleri (Cuma-Pazar) ve özel günler gündüz 14.00 ve 17.00, gece 21.30 olmak üzere günde üç seans düzenlenir. Görülebilen detaylı üç programda, bir seansta beş filmin vizyona sokulduğu görülür. Neredeyse tamamı Fransız Pathé Frères yapımı olan bu filmler değişik tür ve uzunluktadır. Beşli program bir belge film (manzara, aktüalite), iki kısa komedi, bir kısa dram ve bir uzun dramdan oluşmakta, programın merkezini uzun metraj kurnaca oluşturmaktadır. Yine ayrıntılı programlarına bakıldığında, salonun bir müzik icracısı veya icracıları bulunduğu görülür. Seansların açılışı müzikle yapılır, istirahat aralarında (anraklarda) müzik çalınmaktadır ve her halde sessiz filme müzikle eşlik de edilmektedir. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 3-4; *Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 3-4; *Türk Sineması*, 5 Mayıs 1330, s. 3-4)

Yayın organında ilgili bir ibareye rastlanmıyorsa da salonun açılışından az sonra kadınlara yönelik gösterimler de başlar. Nitekim 21 Mayıs ilanlarında vizyondaki filmler sayıldıktan sonra, "birkaç güne kadar hanımefendilere de / dahi oyun verilecektir" denir. (*Sabah*, 21 Mayıs 1914, s. 4; *İkdam*, 21 Mayıs 1914, s. 5) Erken dönemde âdet olduğu üzere, kadınlara ve erkeklere ayrı ayrı gösterim düzenlenmektedir ve çoğunlukla gündüz (matine) kadınlara, gece (suare) beylere ayrılmıştır.

Satılan biletler yalnız bir gösterime mahsustur ve her gösterimde biletlerin renkleri ve numaraları değişir. Diğeri bir deyişle, numaralı koltuk sistemi uygulanmaktadır. Türk Sineması fevkalade ucuz olduğu iddiasındadır. İlk programında birinci mevki 4 kuruş, çocuklara 3 kuruş; ikinci mevki 2 kuruş, çocuklara 60 para, yani 1.5 kuruş olarak ilan edilirse de 3 ve 4. programlarda daha istikrarlı ama aynı zamanda daha pahalı bir tarife belirir. Birinci mevki 5, ikincisi 3 kuruştur. Sekiz yaşına kadar çocuklar için birinci mevki 3 kuruş, ikincisi 60 para, yani 1.5 kuruştur. Toplu alımlarda indirim söz konusudur. Yayın organının 1. sayısında 10 bilet içeren birinci mevki defterinin 30 kuruş, 10 bilet içeren ikinci mevki defterinin ise 14 kuruş olduğu duyurulmuştur. 3 ve 4. sayılarda 10 bilet içeren birinci mevki defterinin büyükler için 40, çocuklara 20 kuruş olduğu ilan edilir. 10 bilet içeren ikinci mevki defteri ise büyükler için 20, çocuklara 14 kuruştur. Müdüriyet gerektiği takdirde programı bütünüyle değiştirme veya ilave suretiyle tadil etme hak ve salahiyetini koruduğunu ilan eder. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 3-4; *Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 3-4; *Türk Sineması*, 5 Mayıs 1330, s. 3-4) Türk Sineması,

¹⁸ Pathé, Gaumont ve Éclair Fransız, Cines İtalyan, Vitagraph Amerikan, Nordisk Danimarka firmalarıdır.

dönem salonlarının ve seyir kültürünün bir parçası ve problemi olan gösterim sırasında sigara içimi (Odabaşı, 2017b, s. 91-92) konusunda hassastır: “Sinematograf esnasında sigara içilmemesi bilhassa rica olunur.” (*Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 3; *Türk Sineması*, 5 Mayıs 1330, s. 3). Yayın organına göre Türk Sineması diğer sinemalara (Beyoğlu sinemalarına) göre ucuz, rahat ve “yakın”dır, müzeyyendir. Salona vantilatörler yerleştirilmiştir. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 2; *Türk Sineması*, 5 Mayıs 1330, s. 2)

Türk Sineması programlarında ağırlık sinema filmlerinde olmakla birlikte, bu salonda sadece film gösterilmez. Sinema filmleriyle birlikte zaman zaman tiyatro oyunları ve diğer eğlenceler de tertip edilir ve böyle karma programlar (varyete formatı) söz konusu olduğunda, gazetelerdeki ilanlarında salonun ismi “Türk Sineması Tiyatrosu” şeklini alabilmektedir. Sözelimi 1914 ramazanında Sami Bey Kumpanyası’nın üç perdelik komedisi, dört perdelik şarkılı tiyatro oyunu, kantolar, düetler, monolog, orkestra ve sinema filmleri birlikte sahne aldığı salonun ismi de “Türk Sineması Tiyatrosu” şeklini almıştır. (*Sabah*, 26 Temmuz 1914, s. 4; *İkdam*, 26 Temmuz 1914, s. 5; *İkdam*, 1 Ağustos 1914, s. 5) Programlarda sinema dışı gösteriler mevcutken yine “Türk Sineması” kullanımı da vakidir. (*Sabah*, 30 Temmuz 1914, s. 4; *Tesvir-i Efkar*, 1 Ağustos 1914, s. 6; *Sabah*, 5 Ağustos 1914), s. 4)

İşletmenin bütün çalışanlarının “Türk ve Osmanlı” olduğu, müşterilere son derece nezaketle muamele ettikleri yayın organında özellikle belirtilir. (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 2; *Türk Sineması*, 5 Mayıs 1330, s. 2) Salonun, yayın organında altı çizilen bu “Türk ve Osmanlı” rengi, başka yayınlardaki ilanlarında da dikkat çeker. Sözelimi boykotun ve milli iktisat anlayışının kuvvetli esintilerini taşıyan, İslam/Türk ticarethanelerin ilanlarına sayfalarında genişçe yer ayıran *Musavver İslam Salon Mecmuası*’nda çıkan ilanlarında salonun yeri, program ve saatleri hakkında bilgi verildikten sonra, “bu İslam müessesini umuma tavsiye ederiz” denmektedir. (8 Mayıs 1330, s. ilan kısmı; 29 Mayıs 1330, s. ilan kısmı)

Üstelik Türk Sineması’nın hızla Türkçe ara-yazı uygulamasına geçmek istediği de görülür. Nitekim yayın organının daha çıkış sayısında “Türk Sineması bütün yazıları Türkçe gösterir” diye ilan edilmiştir (*Türk Sineması*, 24 Nisan 1330, s. 2) ama bir hafta sonra çıkan sayıda “sekiz güne kadar kurdelelerin Türkçe hülusalari perde üzerinde gösterilecektir” açıklamasına (*Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 1) bakılacak olursa, bunun başta gerçekleştirilemediği anlaşılır. Bu ikinci vaat ise biraz gecikmeli de olsa gerçekleşmiştir çünkü on gün kadar sonrakinde (*Sabah*, 26 Mayıs 1914, s. 4) değil ama bir ay kadar sonraki ilanlarında, “yazıları Türkçe Türk Sinematografi” veya “yazıları Türkçe Türk Sineması” (*Tanin*, 18 Haziran 1914, s. 3; *İkdam*, 23 Haziran 1914, s. 5) şeklinde duyurulup tanıtılır. Ancak, salonun Türkçe ara-yazı uygulamasını istikrarlı şekilde sürdürdüğü fazlasıyla şüphelidir çünkü sonraki (sözelimi Temmuz ayı) ilanlarında böyle bir ibareye rastlanmaz. (*İkdam*, 18 Temmuz 1914, s. 5; *İkdam*, 19 Temmuz 1914, s. 6)

Bu ve aşağıda bahsi geçecek daha başka veriler, 1914 senesinin Mayıs ayında açılan Türk Sineması isimli salonun hangi koşulların sonucu olduğunu gözler önüne serer. Balkan Savaşları ve 1913-1914 Boykotajı’yla şekillenen siyasi ve ideolojik atmosfer ilk Türk sinema salonlarından birini yaratmıştır.

Milliyetperver Türk gençler tarafından kurulan; kendisinin de yayın organının da ismi “Türk”, bütün çalışanları “Türk ve Osmanlı” olan; çalışanlarının “Türk ve Osmanlı” olduğunu bilhassa vurgulayan; Türkçe ara-yazı konusundaki hassasiyetini belli eden; “İslam müessesesi” olarak da lanse edilen ticari bir işletme açıktır ki 1913-1914 Boykotajı’nın kodlarıyla maluldür. Doğal olarak, az ileride ele alacağımız yayın organı da böyle olacaktır.

Türk Sineması’nın lokasyon tercihi (Sirkeci’de Tramvay Caddesi) dahi ticari bilinç yüküldür ve 1913-1914 Boykotajı’nın zihniyetini yansıtır. Nitekim Ocak 1914’te okurla buluşan *Ticaret ve Nasip* isimli risalesinde Ömer Seyfettin tam da bunu salık verir. Ona göre Beyoğlu gibi Hristiyan’ı Türkünün çok köşelerde yapılan ticari teşebbüslerden büyük bir başarı beklenemez. Türkler bu gibi teşebbüslere Türkü çok köşelerde; İstanbul, Üsküdar, Kadıköy taraflarında başlamalı, sonra Beyoğlu’ndaki mücadele meydanına atılmalıdır. İstanbul’a, Kadıköy’e, Üsküdar’a Rum iktisat ve ticareti hâkimken Türklerin Beyoğlu’nda işleri yoktur. “Onların milli müşterileri Beyoğlu’nda değildir.” Daha evvel “birkaç Türkün iflasına tesir eden sebeplerden birisi de bu muhit ve civar meselesinin takdir” olunmamasıdır. (Ömer Tarhan, ty., s. 11, 13) Tüccarzade İbrahim Hilmi [Çığırçan] Bey de Beyoğlu’nda kurulacak bir İslam ticaretgâhının bir iki sene içinde batacağını öne sürer çünkü aralarında büyük bir milli his ve yardımlaşma hüküm süren Hristiyanlar oradan alışveriş etmeyeceklerdir. (1329, s. 55)

Türk Sineması’nın kurucuları Türkçü gençlerdir. Bu genç müteşebbisler elbette salt milli duygularla değil, kâr güdüsüyle de hareket etmiş, sinema işletmeciliğine soyunarak talebi takip edebildiklerini göstermişlerdir. Diğer bir deyişle, sinemanın kazançlı bir sektör oluşu onları motive eden temel bileşenlerdendir. Salonun sahiplerinden H. Bey’in kendi ifadesiyle, “Türkler öğrendiler ve biliyorlar ki mihver-i âlem paradır.” (*Türk Sineması*, 1 Mayıs 1330, s. 1)

Türk Sineması Gazetesi

Sinema yayıncılığının faili, salon işletmecileridir. Salonlar ile yayınları arasında simbiyotik bir ilişki bulunur. Yeni ve özgül bir tür olarak 1914’te Osmanlı matbuatına katılan sinema gazetesi, salonla organik bağı dolayımında şekillenmiş, kimi spesifik özellikler kazanmış veya kaybetmiştir. O nedenle sinema yayını kavramının temel şartı salonu kavramaktır.

Bilinen ilk Türkçe sinema yayını, 1914 senesinin Mayıs ayında Türk Sineması isimli salonun organı olarak çıkarılan *Türk Sineması*’dır. Resmî makamlardan imtiyazı (ruhsatı) 3 Mayıs 1914’te (20 Nisan 1330) alınan (*Aydın Tarihi*, Teşrinisani 1927, s. 2652; Gazel ve Ortak, 2006, s. 254) *Türk Sineması*’nın birinci sayısı 7 Mayıs Perşembe günü (24 Nisan 1330) çıkmıştır. Bu, yukarıda da belirtildiği gibi, salonun açılışı için planlanan gündür ama teknik bir arzadan ötürü açılış 8 Mayıs’ta yapılabildiği görülmüştür.

Türk Sineması, künyesinde şu şekilde takdim edilmiştir: “Sinematografa ait mevâddan bahseder ve şimdilik haftada iki defa neşrolunur gazetedir.”¹⁹ Salonun programları haftada iki kez – Pazartesi ve Perşembe günleri – değiştiği için, *Türk Sineması* da salonun program periyoduna uygun şekilde haftada iki kez, Pazartesi ve Perşembe günleri çıkmaktadır. Çünkü her yeni sayı salonun yeni programını ve filmlerini içerir. Her yeni sayı

¹⁹ Birinci sayısında “gazetedir” kelimesi yer almaz.

vizyona yeni giren programın nüshasıdır. Gazetenin 1. sayısı 7 Mayıs (24 Nisan 1330) Perşembe, elde bulunmayan 2. sayısı kuvvetle muhtemelen 11 Mayıs Pazartesi, 3. sayısı 14 Mayıs (1 Mayıs 1330) Perşembe, 4. sayısı ise 18 Mayıs (5 Mayıs 1330) Pazartesi günü çıkmıştır. İlk sayı 7-10 Mayıs Perşembe-Pazar programını, elde bulunmayan 2. sayı kuvvetle muhtemelen 11-13 Mayıs Pazartesi-Çarşamba programını, 3. sayı 14-17 Mayıs Perşembe-Pazar programını, 4. sayı 18-21 Mayıs Pazartesi-Çarşamba programını içerir ve ilgili programda yer alan filmlerin bir kısmını (kurmaları) tanıtır.

Gazetenin adresi, “Sirkeci Tramvay Caddesi’nde mahal-i mahsus”tur. Her halde Sirkeci’de Tramvay Caddesi’nde Alemdar Oteli bitişiğinde bulunan salon binasıdır. *Türk Sineması*’nın imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü, gazetenin künyesinde ve son sayfasında ismi verildiği şekliyle R. Mehmet’tir. II. Meşrutiyet’ten 1927’ye kadar yayın imtiyazı alınan gazete ve dergilerin listesine bakılacak olursa (*Aynı Tarihi*, Teşrinisani 1927, s. 2652; Gazel ve Ortak, 2006, s. 254), buradaki “R.” kısaltmasının açık hali tespit edilir ki bu kişi Raif Mehmet Bey’dir.²⁰

Türk Sineması iki yaprak, dört sayfadır. Çıkış yazısında gazetenin gerektiği kadar sayfalarına resim de koyacağı belirtilmiş (24 Nisan 1330, s. 1), eldeki nüshaların birinde (3. sayıda) böyle bir görsel malzeme kullanılmıştır. Babıali Caddesi’nde bulunan Arşak Garoyan Matbaası’nda basılan *Türk Sineması*’nın nüshası 5 paradır. Bu fiyat 1914’te ortalama bir günlük gazetenin yarı fiyatıdır. *Türk Sineması*’nda abonelik bilgilerine rastlanmadığı gibi, eldeki nüshalarda dışarıdan alınmış reklama da rastlanmaz.

Türk Sineması Osmanlı Türkçesi ve Fransızca olmak üzere iki dil ve iki alfabeli çıkar. Fransızca yalnızca salonun gösterim programları için tek bir sayfada kullanılır. Diğer tüm yazılar Osmanlı Türkçesidir. Dört sayfalık gazetenin ilk üç sayfası Türkçe, son sayfası Fransızcadır. Ayrıca mevcut nüshalarda yazar imzasına rastlanmaz. Bugün elimizde yalnızca üç nüshası bulunduğu için, *Türk Sineması*’nın toplam kaç sayı çıktığı ve yayın hayatından ne zaman çekildiği tespit edilebilmiş değildir.

“Gazetenin Meslek ve Maksadı” başlıklı çıkış yazısında *Türk Sineması*’nın yayımlanma amacı ve yayın çizgisi özetlenir. Buna göre, 20. yüzyılda büyük bir ilerlemeye mazhar olan ve gündün güne yenilikler gösteren sinemanın memleketimizde de ilerlemesine çalışmak amacıyla *Türk Sineması* gazetesinin yayımlanmasına girişilmiştir. *Türk Sineması* sinemanın en son gelişmelerinden ve Dünya’nın her köşesinde cereyan eden sinemayla ilgili hadiselerden okurlarını daima haberdar edecek ve icap ettikçe sayfalarına resimler de koyacaktır. Ayrıca her nüshasında en güzel sinema şeritlerinin içerdiği olaylardan biriyle ilgili dramatik veya güldürücü bir hikâye bulunacaktır. (24 Nisan 1330, s. 1) Burada kastedilen, dram veya komedi, kurmaca filmlerin hikâyeleri, olay örgüleridir.

Türk Sineması’nın içerik akışı “Sinema Havadisleri” veya “Sinema Havadisleri” başlığı altında kısa haberlerle başlar. Ancak, bunların önemli bir kısmı, salona dair bilgilendirme yapılırken salonun reklamının da

²⁰ Akla ilk gelen isim, Türkçü yazar ve dilci, ilk Türk milliyetçisi örgütlenme olarak 1908’de kurulan Türk Demeği’nin üyesi, dilde tasfiyeciliğin (an Türkçeciliğin) savunucusu ve bu konuda Ziya Gökalp’le tartışmaya girişen Raif Mehmet Fuad (Köseraif) Bey’dir (1872-1949). Hakkında bilgi için bkz. (*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1982, s. 420-421) Ancak, *Türk Sineması*’nın sahibi ve müdürü olan Raif Mehmet ile Fuat Köseraif’in aynı kişi olup olmadığı tespit edilebilmiş değildir.

yapıldığı “haber-reklam” niteliğinde metinlerdir. Ayrıca bu metinlere çoğunlukla Türk milliyetçisi, Yunan/Rum karşıtı ve boykotçu bir söylem hâkimdir. 1913-1914 Boykotajı içinde doğan Türkçe sinema gazetelerinin bazıları boykotun açık savunuculuğunu yapmışlardır. *Türk Sineması* bunların en ateşlilerindedir ve anılan sütunlarından aktarılan aşağıdaki satırlar da boykotun gayet tipik söylemini ve üslubunu yansıtır. Bu metinlerde geçen “Yunanlı”dan kast, Osmanlı vatandaşı Rumlardır ve “Yunanlı sinemalar” derken de Osmanlı Rumlarının sahipliğindeki veya işletmesindeki Beyoğlu salonları kastedilmektedir. Atıf yapılan Averof zırhlısı, daha yukarıda da belirtildiği üzere, boykotun en etkin simgesidir. *Türk Sineması*’nın çıkış sayısında şöyle denilmiştir:

“Sinemanın asrımızda ne derece terakkiye mazhar olduğu malumdur. Avrupa’da sinema, tiyatro ile rekabet ve hatta galebe ediyor. Şehrimizde de son zamanlarda sinemaların çoğaldığını görüyoruz. Beyoğlu’nda, İstanbul’da her gün bir yeni sinema açılıyor, hepsi de müşterisiz kalmıyor. Maatteessüf bütün bu sinemalar ecnebiler tarafından açılmış, her hususta olduğu gibi bu hususta da cebimizden çıkan paralar harice gitmekte bulunmuş idi. Hiçbir Türk, hiçbir Müslüman böyle bir şeyi hatırlayamamış, bir sinema açmaya teşebbüs cesaretini gösterememiş idi! Bu bir büyük noksan idi ki telafisi mutlaka lazımdı. İşte bu noksanı iki milliyetperver, müteşebbis Türk genci telafi ediyor.²¹ *Sirkeci’de Alemdar Oteli’ne muttasıl bir mahal-i mahsus tedarik ve bilcümle esbab-ı istirahatı tekml ediyorlar. (Türk Sineması) namını verdikleri bu sinemanın ilk hasılatını da Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti’ne terk ve teberru ediyorlar. Bu hâl, Türklerin de terakki etmek istediklerini, teşebbüs-i şahsi sahibi olabileceklerini, binaenaleyh yaşamaya ve yaşatmaya layık olduklarını bir kere daha ispat ediyor. Biz bu iki müteşebbis genci tebrik etmeyi levazım kadar şinasiden addettiğimiz kadar vatandaşlarımızın da rağbet göstermekle teşvikatta bulunmalarını bir vazife-i milliye olmak üzere telakki edeceklerine eminiz. Vatandaşlarımız bundan böyle Beyoğlu’ndaki, sahipleri Yunanlı sinemalara kadar ihtiyar-ı zahmet edeceklerine fiyatça .....²² rahat, mükemmel Türk Sineması’ni elbette tercih edeceklerdir. Hem düşünmeliyiz ki Yunanlı sinemalara vereceğimiz paralarla Averofları aldıracağız. Türk Sineması’na vereceğimiz para ile ise hem teşebbüsât-ı milliyeyi himaye hem de şanlı donanmamız[a] Reşadiyeler, Sultan Osmanlar, Fatihler kazandıracacağız. [Fa ‘tebiru...]*” (24 Nisan 1330, s. 1)

Ülke çapında ve yarı resmî nitelikte bir dernek olarak 1909’da kurulan Donanma Cemiyeti’nin kuruluş amacı, bağış toplamak yoluyla Osmanlı donanması güçlendirmektir. Donanmaya yeni gemilerin kazandırılmasında Cemiyet’in bağış kampanyaları etkili olmuştur ve *Türk Sineması*’nın yukarıdaki satırlarında isimleri anılan Reşadiye, Sultan Osman ve Fatih de böyle sipariş edilmiş zırhlı savaş gemileridir (Özçelik, 2000; Güvenç, 2011). Sinema salonlarının kimi günlerdeki ve özellikle açılış günü hasılatlarını Donanma Cemiyeti’ne bağışlamaları, onların “millî” duruşlarının, vatanseverliklerinin bir göstergesi sayıldığı gibi, tanınırlıklarının da

²¹ Bu yazıda Türkler tarafından açılan ilk özel salonun Türk Sineması olduğu ifade ediliyor olmakla birlikte, bilindiği kadarıyla, Cevat ve Murat Beylerin bundan iki ay kadar önce kurdukları Sinema Emperyal Milli Sinema, Türk müteşebbisler tarafından açılmış ilk özel sinema salonudur.

²² Sayfa yıpranmış olduğundan görünmeyen iki veya üç kelime. Muhtemelen şöyledir: “fiyatça ehven ve rahat”.

artmasını sağlayan bir unsurdur. Diğer bir deyişle, bir tür reklam vesilesi ve aracıdır. *Türk Sineması* yukarıdaki satırlardan başka, aynı sayısında bir kez daha donanma bağışını vurgulayıp teşvik eder: “Perşembe günkü hasılatın kaffesi [Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti’ne] terk ve teberru olunmuştur. Donanmamız hayatımızdır.²³ Her yerde, her vesile ile donanmamıza yardım etmeliyiz. Osmanlılar donanmamızı unutmayınız.” (24 Nisan 1330, s. 3)

Bir başka (3.) sayıdan şu örnek verilebilir:

“Bazı Yunanlı sermayedarlar; Türk Sineması’nın mazhar olduğu rağbete imrenerek, hem memleketimizden para çekmek ve her hususta olduğu gibi bu hususta da Türklere rakip olmak için Sirkeci’de bir sinematograf kâşat edecekler imiş!

Biz bu havadisi Türk Sineması sahiplerinden H. Bey’e söylediğimiz zaman zeki ve milliyetperver genç güldü ve dedi [ki]:

– Azizim bu hâl Türk ve İslamların nazar-ı intibahını bir kat daha açmaktan başka bir şeye yaramaz. Yunanlılar bize rekabet için değil [bir], isterlerse bin sinema açsalar nafiledir. Çünkü Türklere öğrendiler ve biliyorlar ki mihver-i âlem paradır. Binaenaleyh on paralarını bile memleketten dışarı çıkarmamak lazımdır. Hem düşünmelidir ki Yunanlı sinemalara vereceğimiz paralarla kendimize düşman hazırlayacağız, Türk Sineması’na vereceğimiz para ise dâhilde kalacak ve bu suretle ecdad-ı âli-i nihadimizin, Osmanların, Fatihlerin ruhunu şad edecektir.

Düşün vatandaş! Hangisi iyi?” (1 Mayıs 1330, s. 1)

Verilecek bir diğer örnek, *Türk Sineması*’nın çizgisinin her zaman ticari mantıkla açıklanamayacağını, ancak boykotun ideolojik ve siyasi mantığıyla açıklanabileceğini ortaya koyar. Nitekim yeni İslam/Türk sinema salonlarının açılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirip bu süreci desteklemiştir. Bir işletmenin kendine ticari rakip çıkmasından memnuniyet duyması ancak siyasi ve ideolojik saiklerle açıklanabilir. Şöyle denir:

“Sirkeci’deki Türk Sineması’nın günden güne mazhar-ı rağbet olması üzerine birçok milliyetperver İslam ve Türklerin şehrimizin müteaddit mahaller(in)de sinema kâşadına teşebbüs ettiklerini memnuniyetle haber alıyoruz. Karilerimiz emin olmalıdır ki bu sinemalara verilecek paralar yine dâhilde kalacağından ahali tarafından daima rağbet gösterilmek ve teşvikatta bulunmak bir vazife-i milliyedir.” (5 Mayıs 1330, s. 1)

Türk Sineması kendi salonunun reklamını yaparken, rakip olarak Beyoğlu’ndaki “ecnebi” sinemaları konumlandırır. “Ecnebi”den kasıt elbette sadece Osmanlı vatandaşı olmayan yabancılar değil, Osmanlı Rumlarıdır da. Hatta asıl kastedilen Rum sinemacılarıdır. Zaten *Türk Sineması*’na göre Beyoğlu’ndaki Yunanlı sinematografların bütün çalışanları da Yunanlıdır. “İnsan, on parasının bile nereye gideceğini düşünmelidir” ibaresinden sonra “Türk Sineması’yla ecnebler idaresindeki diğer sinemaların mukayesesi” gelir:

²³ “Donanma hayatır”, Donanma Cemiyeti’nin sloganıdır. (Güvenç, 2011, s. 36)

“Türk Sineması ucuzdur; Diğer sinemalar pahalıdır.

Türk Sineması rahattır. Diğer sinemaların ekseri rahatsızdır. Müşterilerin esbab-ı istirahatı ikmal edilmemiştir.

Türk Sineması yakındır; İstanbul’dadır. Diğer sinemalar için Beyoğlu’na kadar gitmek ile masraf ihtiyar edeceksiniz!!

Türk Sineması müzeyyendir; vantilatörler konulmuştur.

Evinizde bulunuyormuş gibi rahat edeceksiniz.

Türk Sineması’nın memurin ve müstahdemini müşterilere son derece nezaketle muamele ederler. Bütün müstahdemini Türk ve Osmanlıdır. Dikkat ediniz. Hem izzet-i nefis-i millinizi i’lâ, hem de birçok Müslüman ve Türkün bu yüzden geçinmesine hizmet edeceksiniz.

Ne şerefli iş!” (24 Nisan 1330, s. 2; 5 Mayıs 1330, s. 2)

“Beyoğlu’nda Yunanlı sinematograflarda ise bütün müstahdemin Yunanlıdır. Müşterilere de nezaketle muamele etmediklerini unutmayınız.

Türk Sineması bütün yazıları Türkçe gösterir.

Nihayet: Türk Sineması’na vereceğiniz bir kuruşla alacağımız dretnotlara bir çivi çakacağımızı, ecnebi sinemalarına vereceğiniz paraların ise kurşun gülle olarak sinemizi parçalayacağımızı düşünmelisiniz!” (24 Nisan 1330, s. 2)

Gazetenin görülebilmüş “Sinema Havadisleri” sütunlarında haber-reklam ve/veya boykot kategorilerinde sayılamayacak tek havadis şöyledir: “Amerika’nın New York şehrinde dokuz bin yedi yüz kişiyi istîfâ edecek bir sinemahane inşa edilmiş ve bu muazzam sinemanın bir haftaya kadar küşat edileceği haber alınmıştır.” (5 Mayıs 1330, s. 1)

“Sinema Havadisleri” bölümünü, birinci sayıda değil ama sonrakilerde “Sinema Hülasaları – Tefrika-i Daima” başlığı altında salonun o sıradaki programında yer alan kurmaca/hikâyeli filmlerin özetleri izler. 3. sayıda 14-17 Mayıs programından özetleri sunulan üç filmden ilki, 602 metrelik bir Max Linder komedisi olan *Rekabet-i Âşıkane*’dir (*La Rivalité*). Alfred Machin tarafından yazılıp yönetilen 2500 metrelik ve üç kısımlık büyük dram *Siyah Elmas* (*Le Diamant Noir*) bir macera filmidir. *Türk Sineması* sayfalarında bu filmin bir görseline yer de verilmiştir. Hissî dram *Doktorun Kahramanlığı* (*L’Heroisme du Docteur*) 500 metredir ve o da evvelkiler gibi Fransız Pathé yapımıdır. (1 Mayıs 1330, s. 1-2)

4. sayıda ise 18-20 Mayıs programının filmleri tanıtılır. Pathé yapımı *Kadın Kıskaçlığı* (*Jalousie de Femme*) isimli dramın, yine Pathé yapımı meşhur komedi serisinin kahramanı Boireau’nun aşkından dolayı intihar ettiği komedinin ve *Muallimin Yedi Kızı* (*Les 7 Filles du Professeur*) isimli komedinin özetleri aktarılmıştır. (5 Mayıs 1330, s. 1-2)

Türk Sineması'nın 3. sayfası Türkçe olmak üzere programa, salona dair kimi bilgiler ve bilhassa bilet/fiyat bilgilerine ayrılmıştır. 4. sayfada program ve diğer bilgiler Fransızca olarak sunulur. Salonun ilk, 7 Mayıs Perşembe gününden 10 Mayıs Pazartesi gününe kadarki programı şöyledir:

1 – Mızıkâ [Musique]

2 – Muazzam Drenotumuz Reşadiye'nin Deryaya Tenzili Merasim-i Vâlâsı (tabii) [Drednote Réchadié]

3 – Melce-i Müthiş (380 metre dram) [La Cachette tragique]

4 – Boireau Hicret Ediyor (komik) [Boireau s'expatrie]

5 – Mızıkâ [Musique]

6 – Caniler ve Hırsızlar Kralı Démonios (2600 metre büyük zabıta/polisiye dramı)

7 – Démonios (ikinci kısım)

8 – Démonios (üçüncü kısım)

9 – Mızıkâ [Musique]

10 – Max Fotoğrafçılık Ediyor (komik) (24 Nisan 1330, s. 3-4)

14 Mayıs Perşembe gününden 18 Mayıs Pazartesi gününe kadarki program şöyledir:

1 – Çalgı [Musique]

2 – Monte Carlo (manzara) [Monté Carlo]

3 – Doktor Kahramanlığı (500 metre hissî dram) [L'Heroisme du Docteur]

4 – Piç Kurusu Hırsızlardan Korkmuyor (komik) [Bébé n'a pas peur des voleurs]

5 – Siyah Elmas (3 kısım, 2500 metre büyük dram) [Le diamant noir]

6 – Siyah Elmas (ikinci kısım)

7 – Siyah Elmas (üçüncü kısım)

“Perde arası yalnız 5 dakika”

8 – Çalgı [Musique] antrakt

9 – Rekabet-i Âşıkane (Max Linder komedisi) [La Rivalité] (1 Mayıs 1330, s. 3-4)

18 Mayıs Pazartesi gününden 21 Mayıs Perşembe gününe kadarki program şöyledir:

1 – Çalgı [Musique]

- 2 – Pathé Journal (hal-i hazır / aktüalite)
- 3 – Kadın Kıskançlığı (dram) [Jalousie de Femme]
- 4 – Boireau Şiddet-i Aşkından İntihar Eder (komik) [Boireau pendu par amour]
- Beş dakika istirahat
- 5 – Çalgı [Musique] antrakt
- 6 – Cabestan’ın Mirası (3 kısım, 2600 metre büyük cinai dram/film) [l’Héritage de Cabestan]
- 7 – Cabestan’ın Mirası (ikinci kısım)
- 8 – Cabestan’ın Mirası (üçüncü kısım)
- Beş dakika istirahat
- 9 – Muallimin Yedi Kızı (komik) [Les 7 Filles du Professeur] (5 Mayıs 1330, s. 3-4)

3 ve 4. sayıların ikinci ve Fransızca dördüncü sayfalarının en sonunda, gelecek programın ana filmi özel olarak duyurulur. 3. sayıda verilen bilgiye göre gelecek “Pazartesi günü” programda 2600 metrelik cinai dram (bir Ponson du Terrail eseri) *Cabestan’ın Mirası (l’Héritage de Cabestan)* vardır. Gazetenin 5. sayısı elimizde bulunmuyorsa da 4 numaralı nüshada gelecek programın ana parçası bildirilir. 21 Mayıs Perşembe günü başlayacak programda (bir Xavier du Montépin eseri olan) *Haşmet-penâh Para Hazretleri (Sa Majesté L’argent)* isimli ilginç ve heyecanlı, cinai ve hissî büyük dram gösterilecektir.

Sonuç

7 Mayıs 1914’te yayın hayatına giren *Türk Sineması*, şimdiye dek tespit edilebilmiş en eski ve bilindiği kadarıyla ilk Türkçe sinema gazetesidir. 1914’ün diğer sinema gazetelerinden (*Sinema, Ferah* ve *Sinema Haberleri*’nden) daha evvel çıkmış ve ilk kez bu makalede gün ışığı görmüştür. Aynı anda hem basın hem de sinema tarihine ait olan *Türk Sineması*, ilk Türkçe sinema yayınlarının ilk Türk salonlarıyla olan organik ve simbiyotik ilişkisini ortaya koyar. Aynı isimli salonun yayın organıdır. Bir sinema salonunun yayın organı oluşu ona özel nitelikler kazandırmıştır. Sözelimi gazetenin çıkış periyodu salonun program değişim periyoduna bağlıdır. İçeriğinin büyük bölümünü de program bilgileri, gösterime giren filmlerin hikâyeleri, salonun tanıtımı ve reklamları, bilet fiyat bilgisi, indirimler vs. gibi salonla ilintili konular oluşturur. Çift dilli ve çift alfabeli çıkışı da hedef kitle olarak sadece Türkçe konuşan seyirciyi belirlemediğini, İstanbul’un kozmopolitliğini dikkate aldığını veya müşteri maksimizasyonu açısından almak zorunda kaldığını gösterir. Sayfalarında filmlerin olay örgülerinin, hikâyelerinin aktarılması, sinema gazetesine edebî bir nitelik de kazandırmaktadır.

Türk Sineması salonu ve onun yayın organı, 1913-1914 Boykotajı’nın, yani Türkçülüğün, milli iktisat mefhumu ve politikalarının mahsulüdür. *Türk Sineması*’nda boykotun gayet açık izleri (zihniyeti, argümanları, sembolleri, söylemi ve üslubu) tespit edilir. Türkçü ve milli iktisat yanlısı bir yayın olarak boykotun savunuculuğunu yapmıştır. Rum karşıtıdır ve Rumları “Yunan” olarak adlandırıp “ecnebi” sayar. Beyoğlu’nda

konuslanmış Rum sinemacıları hem ticari hem de siyasi ve ideolojik rakip olarak konumlandırmıştır. Salonunun tanıtımını ve reklamını yaparken yalnızca filmlerin/programların kalitesi, salonun lokasyonu ve konforu, bilet fiyatlarının uygunluğu gibi mal/hizmet özellikleriyle yetinmez, etnik-dinsel kimliğe, milliliğe vurgu yaparak kendi salonunun tercih edilmesini “milli bir vazife” sayar. Hem okurun vatanseverlik duygularını harekete geçirmeye gayret eder hem de müşteri çekmek üzere bu duyguları devreye sokar. Filmleri belirli bir salonda izlemekle vatana hizmeti özdeşleştirir ve böylece rakip salonlara üstünlük sağlamaya çalışır.

Ancak, *Türk Sineması* gazetesi bu milliyetçi ve boykotçu çizgisine rağmen, yabancı ve esas olarak Fransız yapımı filmler göstermek, bu filmleri tanıtmak ve övgüyle reklam etmek zorunda kalmıştır çünkü henüz yerli bir film endüstrisi bulunmamaktadır. Türklerin 1914'te sinema salonu işletmeciliğine girişleri, film gösterim işini elinde tutan Osmanlı gayrimüslimlerine ve bilhassa Rumlara karşı bir ataktır ama salon işletmeciliğinde bir konum elde etmek, Batı'nın sinema alanındaki hegemonyasını kırmış değildir. Gösterilenler ve seyredilenler boykotçu söylemle çelişir şekilde yine Batılı firmaların ürettiği filmlerdir. Hâlbuki Balkan Savaşları Avrupa'ya karşı da tepki doğurmuş, “iktisadi bağımsızlık” mefhumunu yerleştirmiştir.

Aslında boykotçular da durumun farkındadır ve ehven-i şer olanı tercih ve tavsiye yoluyla durumu rasyonalize etmek yoluna gitmişlerdir. Sanayi düzleminde henüz yapılabilecek bir şey nesnel olarak yoksa da en azından ticaret düzleminde vardır. Nitekim Kasım 1913'te yayımlanan bir boykot broşüründe şu satırlara rastlanabilmektedir:

“... bizde henüz makara, iğne, kâğıt, tabak gibi şeyler yapacak fabrikalar yok. Fakat bunları satan bir Müslüman da bulunmaz mı? Zaten o süslü mağazalardaki vatandaşların sattıkları mallar da kendi fabrikalarının değil ya. Onlar da Avrupa malı. Yalnız ticaretten kazandıkları kâr ve bu kârdan Yunan hükümetine ayırdıkları para kendilerinin. Hiç olmazsa bizim yapacağımız alışın verişin kârı da bir Müslüman kesesine girsin. ... daima yerli malı kullanacağınıza ve henüz bizde yapılamayan makine, kibrit vesaire gibi şeyleri de mutlaka ve her hâlde bir Müslümandan alacağınıza azm ve cezm ediniz.” (Müslümanlara Mahsus, 1329, s. 19-20, 22)

Demek ki öncelikle yerli mal kullanılacak, yerlisi yok ve yabancısını kullanmak da zorunlu ise bu mal Müslüman/Türk esnaf ve tüccardan alınacaktır. Sinema düzleminde bu, yerli film üretimi bulunmadığından, yabancı filmlerin Müslümanlar/Türkler tarafından işletilen salonlarda seyredilmesi/tüketilmesi anlamına gelir. Türk Sineması salonu da bunu yapmıştır. Batı'nın sinema alanındaki hâkimiyetini sınırlandırabilen içinse film yapımına geçilmesi, yerli film üretimi gerekir. *Türk Sineması* ile başlayan Türkçe sinema yayıncılığı, kısa zamanda bu ihtiyacın dile getirilip tartışılabileceği bir platform sağlayarak sürece kayda değer bir katkı sunacak olmaktan başka, Türkiye'de sinemacılığın değişik boyutlarda gelişiminde de rol oynayacaktır.

Kaynakça

- [1] *1329 Senesi İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmuası*, Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1330.
- [2] *1933 Almanak*, Selim Nüzhet (hızl.), Devlet Matbaası, İstanbul.
- [3] A.Y., “Geçen Yıl 1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, 3 Nisan 1330, s. 82/2098-88/2104.
- [4] ———, “Geçen Yıl 1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, 17 Nisan 1330, s. 119/2135-125/2141.
- [5] Ahmad, Feroz(1986), *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- [6] Ahmed Emin(1914), *The Development Of Modern Turkey As Measured By Its Press*, Faculty of Political Science Columbia University, New York.
- [7] “Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Şirketi”, *Tasfir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1914, s. 6.
- [8] “Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Şirketi”, *Tasfir-i Efkâr*, 8 Mayıs 1914, s. 6.
- [9] Akçura, Gökhan(1995), *Aile Boyu Sinema*, YKY, İstanbul.
- [10] “Ali Efendi Sineması”, *Tanin*, 21 Temmuz 1914, s. 4.
- [11] And, Metin(1972), *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- [12] Anderson, Benedict(1993), *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayınları, İstanbul.
- [13] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*(2015), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- [14] “Askerî Müzesi Askerî Sinematograf”, *Tasfir-i Efkâr*, 6 Şubat 1914, s. 4.
- [15] Bayur, Yusuf Hikmet(1991a), *Türk İnkâlâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: III, TTK Yayınları, Ankara.
- [16] ———(1991b), *Türk İnkâlâbı Tarihi*, Cilt: II Kısım: IV, TTK Yayınları, Ankara.
- [17] Beyoğlu, Süleyman(2018), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- [18] Bozis, Yorgo ve Bozis, Sula(2014), *Paris'ten Pera'ya Sinema ve Rum Sinemacılar*, YKY, İstanbul.
- [19] Briggs, Asa and Burke, Peter(2013), *A Social History of the Media From Gutenberg to the Internet*, Polity Press, USA.
- [20] Czitrom, Daniel(2007), “Early Motion Pictures”, in *Communication in History: Technology, Culture, Society (176-183)*, David Crowley, Paul Heyer (ed.), Pearson Education Inc., USA.

- [21] Ç.Z., “Ahval ve Hadisata Bir Nazar: Sinematograflar ve Romanlar”, *Sabah*, 20 Kânunusani 1914, s. 3.
- [22] Çakır, Hamza(1997), “Osmanlıca Olarak Çıkan Sinema Dergileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı 5.(35-48).
- [23] Çetinkaya, Y. Doğan(2015), *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [24] “Donanma Tiyatrosu”, *Donanma*, 13 Temmuz 1914, s. ilave kısmı.
- [25] Emin Lâmi, “İntibah-ı Millide Ressamlık – Muharebe Resimleri – Alphonse de Neuville”, *Sabah*, 16 Kânunuevvel 1913, s. 3.
- [26] Evren, Burçak(1984), “Başlangıcından Günümüze Sinema Dergileri”, *Türkiye’de Dergiler – Ansiklopediler (1849-1984)* içinde (135-148), Gelişim Yayınları, İstanbul.
- [27] ———(1993), *Başlangıcından Günümüze Sinema Dergileri*, Korsan Yayın, İstanbul.
- [28] Fatih Kerimi(2001), *İstanbul Mektupları*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- [29] *Ferah*, 29 Kânunusani 1330.
- [30] Gazel, Ahmet Ali ve Ortak, Şaban(2006), “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7 Sayı 1.(223-256)
- [31] Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbuatı*, Ali Birinci (der.), Ankara: Gezgin Kitapevi, ty.
- [32] Gökmen, Mustafa(1991), *Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul.
- [33] Güvenç, Serhat(2011), *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yolda Osmanlıların Drednot Düşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- [34] “Direklerarası’nda Cevelan”, *Hanımlar Âlemi*, 24 Temmuz 1330, s. 8.
- [35] Hobsbawm, Eric J.(2003), *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- [36] Hüseyin Kâzım(1330), *Rum Patriki’ne Açık Mektup*, Yeni Turan Matbaası, İstanbul.
- [37] Hüseyin Rahmi(1330/1332), *Hazan Bülbülü*, İkdam Matbaası, [İstanbul].
- [38] ———(1339), *Tebessüm-i Elem*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul.
- [39] “İlan”, *Sabah*, 21 Mayıs 1914, s. 4.
- [40] “İlan”, *Sabah*, 26 Mayıs 1914, s. 4.
- [41] Jeancolas, Jean-Pierre(2014), “Sinema Salonunun Doğuşu ve Gelişimi”, Battal Odabaş (çev.),

- Nurçay Türkoğlu, Mehmet Öztürk ve Göksel Aymaz, (Ed.), *Kentte Sinema Sinemada Kent içinde* (13-19), Pales Yayınları, İstanbul.
- [42] Karpat, Kemal H.(2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- [43] Kasap Ortaklan, Oya(2019), *Erken Sinemanın Aynasından Osmanlı Alman İlişkileri (1895-1918)*, Libra Kitap, İstanbul.
- [44] Kerimoğlu, Hasan Taner(2009), *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Kitap, İstanbul.
- [45] Kirel, Serpil(2018), *Kültürel Çalışmalar ve Sinema*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- [46] Koloğlu, Orhan(2005), *1908 Basın Patlaması*, Bas-Haş, İstanbul.
- [47] Köroğlu, Erol(2004), *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [48] Köse, Yavuz(2016), *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [49] “Köseraif, Fuad”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*(1982), Cilt 5, İstanbul.
- [50] M. S., “Münakalat, Münasebat-ı İçtimaiye”, *Sabah*, 14 Kânunusani 1914, s. 1.
- [51] Mehmet Rauf, “Garpta Hayat – Sinemanın Faydaları”, *Tanin*, 20 Şubat 1914, s. 3.
- [52] ———, “Risale-i Mevkuteler”, *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1913, s. 3.
- [53] “Muhterem İstanbul Halkına – Donanma Tiyatrosu”, *Donanma*, 13 Temmuz 1914, s. 33.
- [54] *Müşümanlara Mahsus*(1329).
- [55] Nüzhet, “Bizde Sinemalar”, *Tesvir-i Efkâr*, 2 Ağustos 1914, s. 4.
- [56] Odabaşı, İ. Arda(2015), *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- [57] ———(2017a), “II. Meşrutiyet'te Kitle İletişimi (1908-1918)”, Korkmaz Alemdar, (Ed.), *Türkiye'de Kitle İletişimi Dün-Bugün-Yarın Cilt 1 içinde* (14-23), Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Ankara.
- [58] ———(2017b), *Milli Sinema Osmanlı'da Sinema Hayatı ve Yerli Üretime Geçiş*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- [59] ———(2018a), “Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler ve *Sinema Haberleri Gazetesi*”, *Müteferrika*, Sayı 53, (93-104)
- [60] ———(2018b), “Ayastefanos Filminin Yapımcısı ve Gösterim Programı (*Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler II*)”, *Müteferrika*, Sayı 54, (135-144)
- [61] *Osmanlı Donanma Cemiyeti Millet Tiyatrosu*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, ty.

- [62] Ömer Seyfettin, “Boykotaj Düşmanı I”, *Tanin*, 30 Mayıs 1914, s. 3-4.
- [63] ———, “Türkçeye Karşı Enderunca”, *Türk Sözü*, 1 Mayıs 1330, s. 25-27.
- [64] Ömer Tarhan[1914], *Ticaret ve Nasip*, Resimli Kitap Matbaası, İstanbul.
- [65] Özçelik, Selahittin(2000), *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, TTK Yayınları, Ankara.
- [66] Özön, Nijat(2013), *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- [67] Özüyar, Ali(1999), *Sinemanın Osmanlıca Serüveni*, Öteki Yayınevi, Ankara.
- [68] ———(2008), *Sinemanın Osmanlıca Serüveni*, De Ki Basım Yayın, Ankara.
- [69] ———(2017), *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi (1895-1922)*, YKY, İstanbul.
- [70] “Parlak Bir Resm-i Küşat”, *Sinema Haberleri*, 11 Temmuz 1330, s. 1.
- [71] Refik Halid, “Sinema Derdi”, *Yeni Mecmua*, 9 Mayıs 1918, s. 321-322.
- [72] Salahaddin Enis(2016), *Sârâ & Cehennem Yolcuları*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- [73] Schick, İrvin Cemil(2009), “Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizmi”, *Virgöl*, Sayı 126, Ocak-Şubat.(58-63)
- [74] ———(2017), *Bedeni, Toplum, Kâinatı Yazmak İslâm, Cinsiyet ve Kültür Üzerine*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [75] Sermet Muhtar(1934), *Harp Zengininin Gelini*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.
- [76] *Sinema*, 23 Kânunusani 1330.
- [77] *Sinema Haberleri*, 26 Teşrinisani 1330.
- [78] “Sinemalar”, *Sabah*, 30 Temmuz 1914, s. 4.
- [79] “Sinemalar Niçin Rağbet Görüyor”, *Sinema Haberleri*, 13 Temmuz 1330, s. 1.
- [80] “Sinematografin İstilasası”, *Servet-i Fünûn*, 21 Haziran 1328, s. 175-179.
- [81] “Sinematografılarda Türkçe”, *Tanin*, 20 Teşrinisani 1913, s. 3.
- [82] “Sirkeci’de Türk Sineması”, *İkdam*, 18 Temmuz 1914, s. 5.
- [83] “Sirkeci’de Türk Sineması”, *İkdam*, 19 Temmuz 1914, s. 6.
- [84] “Sirkeci’de Türk Sineması”, *Tesvir-i Efkâr*, 1 Ağustos 1914, s. 6.
- [85] “Sirkeci’de Türk Sineması Tiyatrosu’nda”, *İkdam*, 26 Temmuz 1914, s. 5.

- [86] “Sirkeci’de Türk Sineması Tiyatrosu’nda”, *İkdam*, 1 Ağustos 1914, s. 5.
- [87] “Sirkeci’de Yazıları Türkçe Türk Sineması”, *İkdam*, 23 Haziran 1914, s. 5.
- [88] Süleyman Tevfik(2011), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, DBY Yayınları, İstanbul.
- [89] Şahin, Emine(2017), “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Dergiler Işığında Sinema”, *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, İstanbul.(219-235).
- [90] “Şehzadebaşı Müdafaa-i Milliye Sineması”, *Tasfir-i Efkâr*, 24 Haziran 1914, s. 5.
- [91] “Şehzadebaşı’nda Eski Fevziye’de Emperyal : Milli Sinema”, *İkdam*, 28 Temmuz 1914, s. 5.
- [92] “Şehzadebaşı’nda Eski Fevziye’de Milli Sinema”, *Hanımlar Âlemi*, 10 Temmuz 1330, s. iç kapak.
- [93] “Şehzadebaşı’nda Eski Fevziye’de Sinema Emperyal”, *İkdam*, 22 Mart 1914, s. 5.
- [94] “Şuûn-ı Muhtelif: Sinematograf Sâriki”, *Sabah*, 13 Kânunusani 1914, s. 3.
- [95] T.Y., “Türklük Şuûnu: Türk Ocağı’nın Türklüğe Hâdim Bir Teşebbüsü”, *Türk Yurdu*, 26 Haziran 1330, s. 288.
- [96] *Talebe Defteri*, 19 Kânunuevvel 1329.
- [97] *Talebe Defteri*, 17 Temmuz 1330.
- [98] “Temaşa”, *Tanin*, 4 Mayıs 1914, s. 5.
- [99] “Temaşa”, *Tanin*, 18 Haziran 1914, s. 3.
- [100] Temel, Mustafa(2015), “Sinemanın Osmanlı’da Yaygınlaşmasında Sinema Dergilerinin Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 40, Ekim.(777-792)
- [101] “Tiyatrolar”, *Sabah*, 13 Mayıs 1914, s. 4.
- [102] “Tiyatrolar”, *Sabah*, 26 Temmuz 1914, s. 4.
- [103] “Tiyatrolar”, *Sabah*, 5 Ağustos 1914, s. 4.
- [104] Toprak, Zafer(1994), “Nüfus – Fetihden 1950’ye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul.
- [105] ———(2012), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul.
- [106] ———(2013), *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul.
- [107] Tunaya, Tarık Zafer(2000), *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- [108] “Turan Sineması”, *Turan*, 31 Kânunusani 1915, s. 4.
- [109] Tüccarzade İbrahim Hilmi(1329), *Milletin Kusurları Felaketlerimizin Esbabı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet.
- [110] “Türk Ocağı’ndan”, *Tanin*, 22 Temmuz 1914, s. 4.
- [111] *Türk Sineması*, No: 1, 24 Nisan 1330.
- [112] *Türk Sineması*, No: 3, 1 Mayıs 1330.
- [113] *Türk Sineması*, No: 4, 5 Mayıs 1330.
- [114] “Türk Sineması”, *İkdam*, 2 Mayıs 1914, s. 6.
- [115] “Türk Sineması”, *İkdam*, 3 Mayıs 1914, s. 6.
- [116] “Türk Sineması”, *İkdam*, 21 Mayıs 1914, s. 5.
- [117] “Türk Sineması”, *Musavver İslam Salon Mecmuası*, 8 Mayıs 1330, s. ilan kısmı.
- [118] “Türk Sineması”, *Musavver İslam Salon Mecmuası*, 29 Mayıs 1330, s. ilan kısmı.
- [119] “Türk Sineması”, *Tanin*, 8 Mayıs 1914, s. 4.
- [120] “Türk Sineması”, *Tasfir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1914, s. 5.
- [121] “Vesikalar: Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayın Tarihi*, Teşrinisani 1927, s. 2650-2654.
- [122] “Vesikalar: Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayın Tarihi*, Temmuz 1928, s. 3556-3561.
- [123] “Vesikalar: Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayın Tarihi*, Ağustos 1928, s. 3641-3651.
- [124] Yıldırım, Seyfi(2012), “Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri”, *CTAD*, Yıl 8, Sayı 16, Güz(75-92)

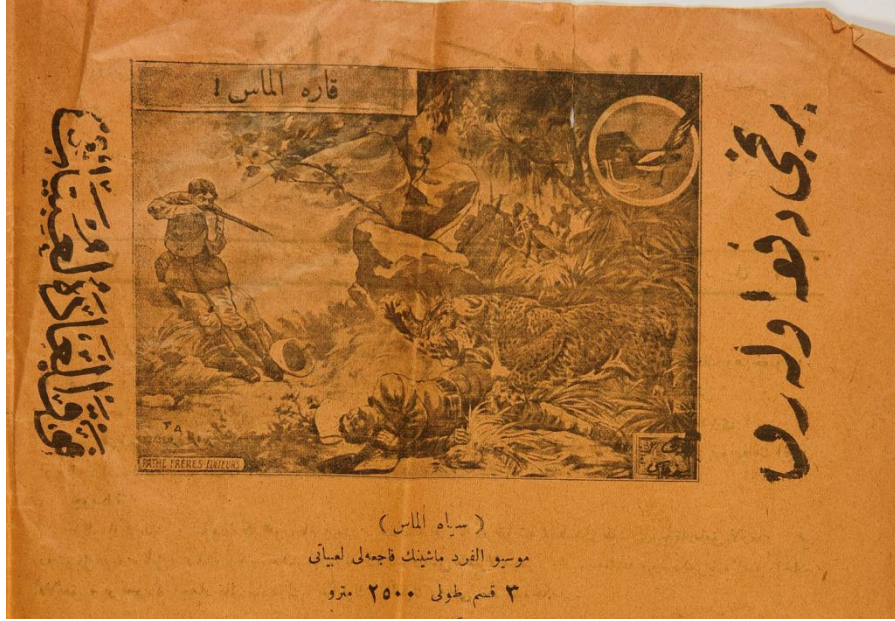
Ekler

Ek 1: *Türk Sineması*'nın 1, 3 ve 4 numaralı nüshalarının başlık ve künyeleri.

Ek 2: *Türk Sineması*'nın 3. sayısından *Siyah/Kara Elmas* filminin görseli.

Ek 4: *Türk Sineması*'nın 3. sayısının Fransızca program sayfası

☾

CINEMA - TURC

Grand'rue de - Sirkédji

Musique choisie

Scènes dramatiques, Humoristiques,
fantastiques et comiques.

ON RIT! .. ON PLEURE! .. ON S'INSTRUIT! ..

Scéances tous les soires a 9 h. ^{1/2}.

Tous les jours matinée à 5 heures.

Tous les Vendredis, et Samedis et Dimanches et les jours des fêtes

3 Séances à 2, 5 et 9 heures. ^{1/2}

REPRESENTATIONS CINEMATOGRAPHIQUE

PROGRAMME:

Du Jeudi 14 Mai au Lundi 18 Mai

- 1 - Musique
- 2 - Monté Carlo (Plein air)
- 3 - L'Heroïsme du Docteur (drame sensationnel en 500 mètres de long.)
- 4 - Bébé n'a pas peur des voleurs. (comique)
Entr'acte
- 5 - **LE DIAMANT NOIR**
(grand dram extra-sensationnel avec des scènes angoissantes et criminelles, en 3 grandes parties 2500 mètres de lougneurs interprété par les célèbres artistes parisien.
- 6 - Le diamant noir - 2ème partie
- 7 - » » » - 3ème »
- 8 - Musique entr'acte
- 9 - **LA RIVALITÉ**
Scène comique jouée par: Le Célèbre comique «MAX LINDER»

changement du programme les Lundis et Jaudis

N. B.— La direction se réserve le droit de modifier le présent programme

Prix des places.— Premières 5 Pst. secondes 3 pst.— pour Les enfants jusqu'à l'âge de 8 ans, et pour les écoliers: premières 3 ps. secondes 60 para.

II

TRÈS PROCHAINEMENT :

L'HÉRITAGE DE CABESTAN — drame criminel de Ponson du Terrail.

SA MAJESTÉ L'ARGENT — Grand drame sensationnel et criminel de Xavier du Montépin.

ر. محمد — M. R.

آرشاق غارويان مطبعهسى — در سعادت — بابعال جادهمسى

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman¹

Jamshid Roosta²

Shahid Bahonar University of Kerman, Assistant Professor, Department of History,
Faculty of Literature and Social Sciences, Kerman, Iran

Received- Accepted: 30.10.2019-14.12.2019

Research Article

Abstract

Seljuks ruled Kerman for almost a century and a half (433-583 A.H.) and left historical monuments in this city. The current study, being a basic examinational research, aims at introducing one of these memorial monuments named Khaje Atabak's Tomb, while examining the works done to restore its outer façade and also the present condition of this monument. In order to collect the data library results were utilized along with field studies. The research questions include: 1. Who does Khaje Atabak's Tomb belong to and when exactly has it been built? 2. What are the decorative details used in this monument? 3. What is the present condition of this place? The results of the study suggest that Khaje Atabak's Tomb has been one of the most beautiful Iranian monuments of the 6th century AH, mainly famous for its diverse decorations and writings of the inscriptions. Brick decorations, Negin tiles, different plaster work with geometric and natural shapes, knotted Kufi inscriptions, thuluth calligraphy, and many more elegant decorations can be seen in this monument. Despite all this beauty, this place has remained unknown and requires substantial restoration, which has kept the writer occupied for a decade.

Keywords: Kerman, Seljuks, Khaje Atabak's Tomb, Present Condition of the Monument, Necessity of Restoration.

Kirman'da Selçuklu Dönemi'ne Ait Bir Anıt Olan Kral Atabak'ın Mezarının İncelemesi

Öz

Selçuklular yaklaşık 150 yıl (M.S. 1041-1187) Kirman'da hüküm sürdü ve arkalarında tarihi yapılar bıraktılar. Temel deneysel bir araştırma olarak bu çalışma, tarihi yapılardan biri olan Kral Atabak'ın mezarının şuan ki halini ve restore edildikten sonraki dış cephesinin durumunu incelerken, bu tarihi yapıyı tanıtmayı amaçlar. Verilerin toplanabilmesi için saha çalışmaları ile birlikte kütüphane sonuçları da kullanılmıştır. Araştırma şu soruları içerir: 1) Kral Atabak'ın mezarı kime ait ve tam olarak ne zaman inşa edildi? 2) Bu yapıdaki dekoratif detaylar nelerdir? 3) Bu yapının şuan ki durumu nedir? Çalışmanın sonuçları, Kral Atabak'ın mezarının 12. yüzyılda, İran'ın en güzel anıtlarından biri olduğunu ve özellikle çeşitli süslemelerle ve kitabelerin yazılarıyla ünlü olduğunu gösteriyor. Bu anıtta, tuğla süslemeleri, Negin çinileri, farklı sıva çalışmaları, geometrik ve doğal şekiller, düğümlü Kufi yazıtları, thulut hat sanatı ve daha pek çok zarif dekorasyon görülebilir. Bütün bu güzelliğe rağmen, bu yapı pek bilinmemektedir ve yazının on yıl boyunca meşgul olmasını sağlayan önemli bir restorasyon gerektirir.

Anahtar Kelimeler: Kirman, Selçuklular, Kral Atabak'ın mezarı, Yapının şuan ki durumu, Restorasyon gerekliliği

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² jamshidroosta@uk.ac.ir, ORCID: 0000-0001-8605-9211.

Introduction

With the Seljuks governing Iran and due to the stability of the vast country in their time, Iranian art and architecture began to flourish and brought about one of the most magnificent eras in Iranian history of art. During that time cities of Isfahan, Marv, Neishabur, Harat, Rey, and Kerman were centers of art and artisans. Seljuks' architecture utilized elements in order to build enormous mosques with central yards, four ivans, and a square domed hall. These elements can be observed, for instance, in Turanshah Jama (Malek) Masjid in Kerman, Jama Masjid of Isfahan, Mosque of Qazvin, etc. Khaje Nezam al-Molk Vazir also built several schools in important cities of Iran and expanded educational settings. In the area of monuments, Seljuks also constructed tombs in different shapes such as squared, circular, and octagonal – nowadays remaining in different parts of Iran. Monuments such as Toqrol Tower, Mehmandust Tower, Sheikh Joneid Dome, Kharaqan Tower, and Khaje Atabak's Tomb have been constructed in Hamedan, Damqan, Qazvin, and Kerman, respectively. In the late Seljuk's era it was common to use glazed bricks in architecture and architects performed well in combining ordinary bricks with turquoise and azure glazed bricks to make different shapes.

The big tribal structure of Seljuks caused the separation of some tribes from the central government, even during their power. And these tribes formed new small governments in Iraq, Rum, Kerman, and Sham. Kerman Seljuks were one of these tribes that ruled Kerman and the lands around Kerman for a long time and were finally destroyed by Qoz Turkmans. The remained Seljuk monuments in Kerman, just like other monuments possess magnificent beauty and strength. One of the most notable Seljuk monuments is Khaje Atabak's Tomb which has preserved around nine centuries of Kerman history but is now abandoned in the corner of one of its oldest neighborhoods.

The main point is that this monument has been rarely examined, and in some studies it has even been ascribed to a person other than the real owner. In the current study, while introducing the monument's owner, the present condition of the monuments is also examined. The research objectives therefore include: 1. Introducing Khaje Atabak's Tomb and the way it was built, 2. Studying the decorations of the monument, 3. Examining the present condition of the monument and the necessity of its restoration.

Background

Despite the importance and special position of Kerman Seljuks in the history of Iran, this dynasty has not been thoroughly examined by scholars. Although little information about Seljuks' architecture, namely Khaje Atabak's Tomb, is provided in historical references, but there are still valuable books written in this area, such as "The History of Art and Architecture in the Islamic Era" by Mohamad Yusef Kiani (2009), "Islamic Architecture of Iran During Seljuk's Era" by Qolamali Hatam (2000), "Examination of Decorative Details of Khaje Atabak's Tomb in Kerman" by Shahrzad Pursafar (2007), and an article titled "The Emergence of Colour in Outer Decoration of Monuments, the Case of Khaje Atabak's Tomb, with the Oldest Negin Tiles in Iran" by Shohre

Javadi (2003). In these references the monument and its decorations have been described; however, firstly the owner is still unknown, and secondly, the present condition of the monument is missing in these works. These two issues are going to be examined in the current study.

Method

In terms of objective, the present study is a basic research and in terms of nature and method, it is an analytical research. The data and information required were extracted from the early references and new researches and in order to achieve scientific results, qualitative analysis was carried out. Therefore, although the present study was conducted by library method, field study was performed and in addition to investigation of the current situation of one of the Seljuk monument in Kerman, it was photographed. In other words. The data was collected by the both library studies (documents and approved plans) and field studies (objective observation).

Introducing Khaje Atabak's Tomb and its Owner

Seljuk Turkmans made an effort to expand the foundations of their vast government since Toqrol –ibn Mikael –ibn Seljuk(431–455 A.H.), who decided to divide the conquered areas and leave them with their brothers and nephews, so he could stabilize his influence on these areas and also begin to conquer other parts. He therefore sent his nephew named Qavard Seljuki to invade Kerman. Qavard conquered Kerman and Tabas in the first half of the 5th century AH. “Malek Qavard Seljuki began to invade Kerman under the demand of his uncle, Toqrol Beig, in the year 433 AH” (Mirkhand, 1996: 698/4). After defeating Deilamis and Qofs³ and complete conquering of Kerman, Malek Qavard went on to invade Oman and asked Amir Hormoz to give him a hand in preparing the war equipment. Oman’s ruler called Shariar –ibn Tafil, however, surrounded without resistance, and Khutbe and coins were named after Qavard (Khabisi, 1994; 339). After invading Oman and Kerman, Qavard owned the whole community (figures 1).

---

³. Some historians say that Qofs (Kufoj) were some tribes, apparently living in Jiroft and Jabal Barez (Khabisi, 1964: 5). Other historians believe that Qofs was the name of a mountain in Kerman near Baluchestan borders, and the Qofs or mountain-living nomads lived in that area. In this part of Kerman two old tribes of Qofs (nomads) and Balus (Baluch) used to live (Safi Nejad, 2004: 107; Rusta, 2013: 93).

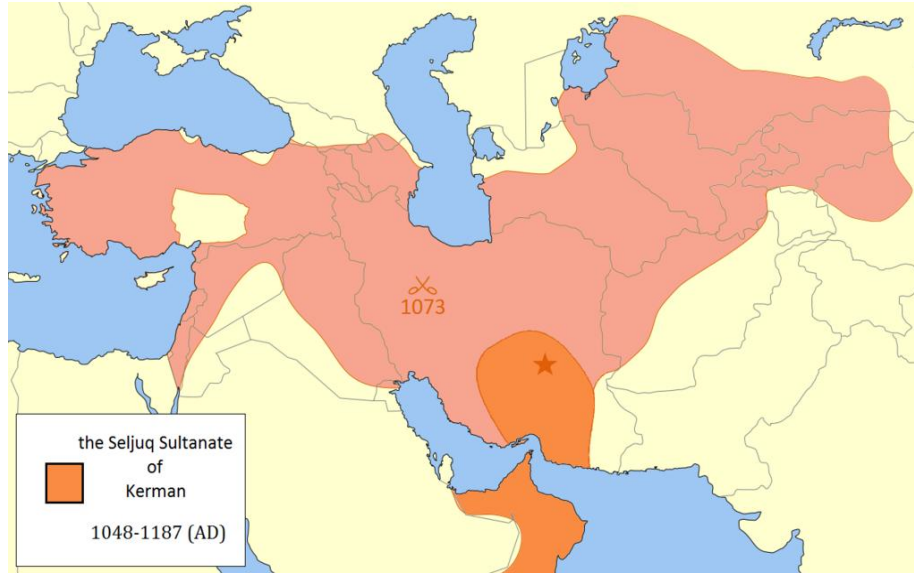
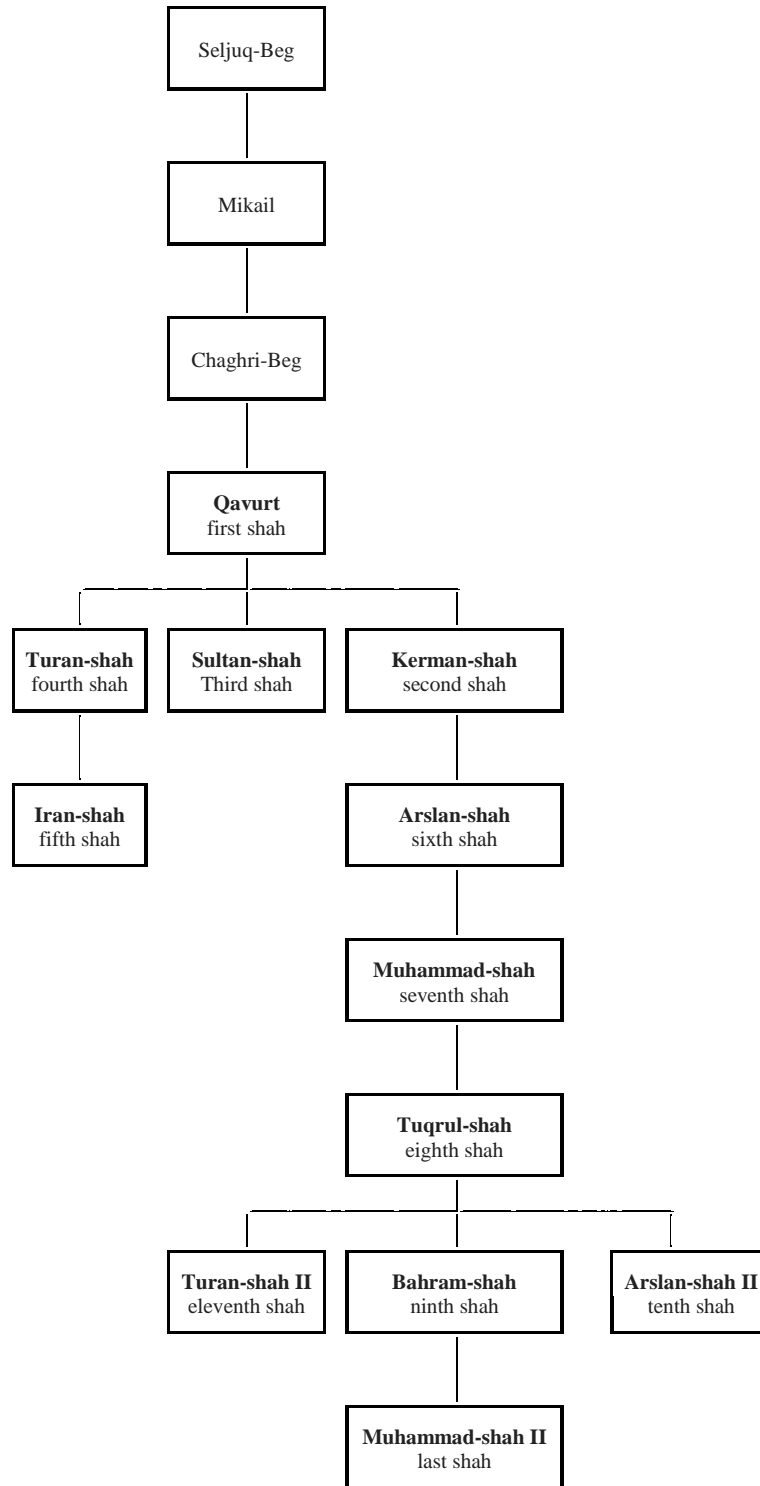

Figure 1: The Seljuk's territory and their authority over Oman (adopted from <http://fa.wikipedia.org>).

Some references suggest Malek Qavard Seljuk's reign starting from 440 AH (1048 AD) (Kermani, 1947: 10). One of the important political events in the Seljuq rule of Kerman is its relations with the Great Seljuq dynasty. According to the tribal structure of the Seljuq dynasty, the greatest person of the tribe succeed. So, Qavard, the eldest son of Chaqri Beg, considered himself worthy of succession (Bosworth, 2001, p.89). But the basic role of Alb Arslan, the younger brother of Qavard, in the early Saljuqs' conquests, had made him more acceptable to Tuqril's succession. Although Qavard did not protest to the election of Alb Arslan for the monarchy at the beginning, but after the death of Tuqril and on the throne of Alb Arslan, Qavard opposed Alb Arslan and invaded Fars and conquered it (Morsalpour, 2008, p.59). Alb Arslan, who could not do anything against this action, immediately fought against Kerman in 456 A.H. He surrounded Kerman and Qavard didn't have the power to deal with his brother and surrendered to him and gave the rule of Fars to Al the the rulers to conquer Ray and to dominate other lands, and eventually he became involved with Malekshah. In this fight, in spite of the desire of the Malekshah's army b Arslan (Hosseini, 2003, p.68) and only the areas of the Fars Block became of Kerman (Vaziri, 1991, Vol.1, p.348-349).

With the throne of Malekshah in 465 A.H., Qavard decided to conquer the reign of Iraq and inci to Qavard, with Khaje Nezam al-Molk's tact, Qavard failed and escaped. He was arrested and according to some one, he was choked at night and according to some others, he was suckled poison (Ravandi, p. 127; Ibn Athir, Vol.17, p. 54; Bondari, p. 156; Shabankarehei, 1984, p. 102; Khandmir, Vol.2; p. 537). But Malekshah left the rule of Kerman in the hands of his children. Kerman had greatly advanced during the reign of Qavard's children and descendants and the cities such as Kerman, Bardsir and Jiroft were very active in terms of commerce. After Malek Qavard was assassinated (465 A.H.) his dynasty lasted until 583 AH (1187 AD). (Boyle, 2001, p. 61)

(Pedigree of the Seljuks of Kerman)

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

During the 5th and 6th century AH, as different Seljuk tribes gained power in Iran, architecture began to flourish. In other words "Seljuk architecture was already elegant, strong, and complicated, but it hasn't happened in a day, it was rather the result of a resurrection in Iran during the first half of the 4th century AH (10th AD) under the influence of Samanids. This resurrection was at its peak during the Seljuk's era (Pope, 2002: 102).

One of the most noteworthy monuments remained from this era is without doubt Khaje Atabak's Tomb. This monument possesses around 9 centuries of Kerman history but is now abandoned in the corner of one of its oldest neighborhoods. Tombs and memorial monuments have been basically important in Iran, as Iranian have always respected the great men and have tried to preserve their name in history by building memorial monuments after them (Hatam, 2000: 102). Normally, tombs were constructed with bricks or stones, with the owner's name, life duration, characteristics, and the date of death engraved on the tombstone. A word of praise would sometimes accompany this information. The affluent would usually build a 4-collumed brick dome on the tomb.

Along with the Turkman Seljuks' reign, these memorial monuments gained increasing popularity in Iran (Kuhnel, 1986: 73-74). Monuments in different shapes such as squared, circular, cracked, and octagonal can be found in different parts of Iran. Monuments such as Sheikh Joneid Dome, Jabalie Dome, Kharaqan Towers, Chehel Dokhtar Tower, and Sorkh Dome have been also built in different areas of Iran (Kiani, 2009: 64-65; Hatam, 2000: 102-103).

Khaje Atabak's Tomb is also one of these monuments. It is an octagonal brick monument situated in one of the oldest neighborhoods of Kerman called Baq-e Lale⁴. Abuhamed Street now crosses this area (Figures 2 and 3).

---

⁴ . In some references this neighborhood is mentioned as Shah's Bazaar or Shahr's Bazaar (Hatam, 2009: 211; Pursafar, 2007: 77). Today this neighborhood and also Khaje Atabak's Tomb in located on 18, Abuhamed Street, Kerman.

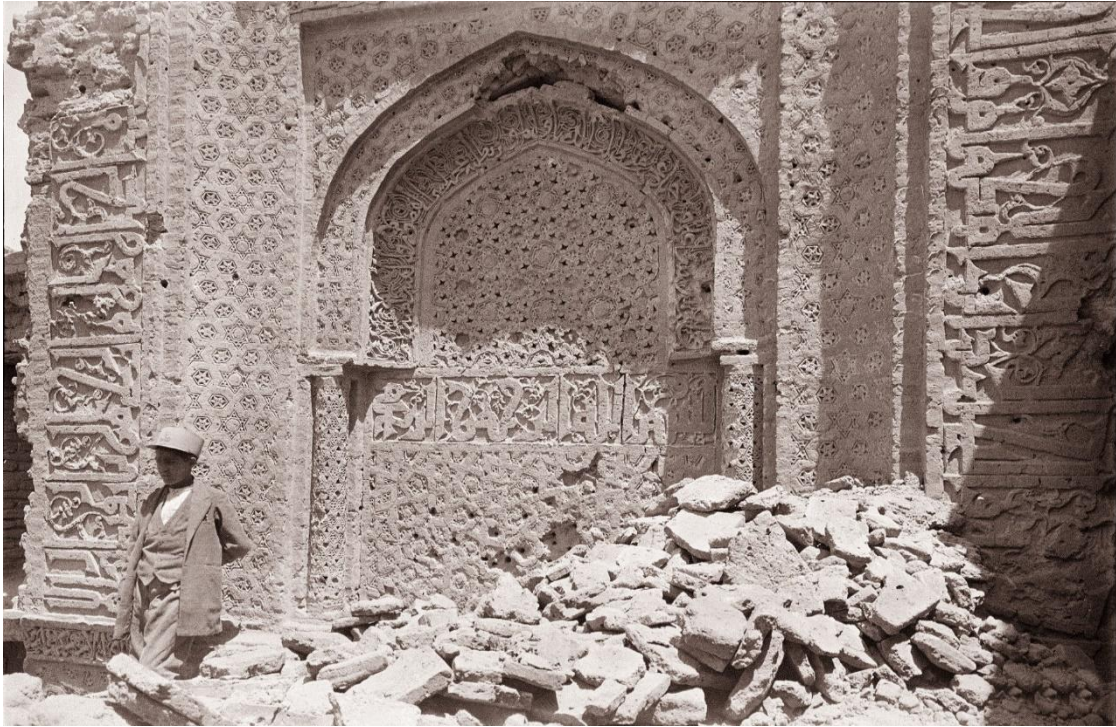

Figure 2: A view of Khaje Atabak's Tomb in 1924 (adopted from Majid Nikpur's archive)

Figure 3: Outer façade of Khaje Atabak's Tomb after primary restoration (photo taken by the writer in 2011)

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

It must be stated that although Khaje Atabak Ala al-Din Buzqosh⁵ (Probably dead in year 562 or 563 A.H.) and his son Atabak Qotb al-Din Mohamad were two of the Atabaks⁶ in Seljuk dynasty, and they have undeniable importance in the policy of late decades of Seljuk's era, but are unfortunately unknown nowadays and the owner of Khaje Atabak's Tomb is even vague. The monument had been left in a miserable condition until very recently which was another disrespect toward these two great men. The following photos have been taken by the writer before the restoration of the monument which testify its undesirable condition (figures 4, 5 and 6).

Figure 4: Fires set near the walls of Khaje Atabak's Tomb

Figure 5: A view of the interior monuments, before restoration

Figure 6: a view of the west side of the monument, before restoration

Unfortunately, until 2016, the monument was abandoned and was not even protected with fences or walls in the eastern side. Urban rubbish was sometimes thrown around this place which had decreased its beauty. In addition to the increasing amount of rubbish, old cars were also abandoned around this monument and the worst part was the fire which was set around the walls (shown in the following figures). The photos prove the miserable condition of the place before restoration and construction of the yard. Fortunately, with the writer and historian's constant work, some parts of the interior and also the exterior parts of the monument were restored in 2016 (figures 7, 8, 9, 10).

---

⁵ Buzqosh (Bozqosh) is a Turkish name meaning a grey accipiter gentilis (Buz; grey, qosh: accipiter gentilis) (Khabisi, 1994: footnote pg. 53).

⁶ Atabak or Atabik was a title common during the Seljuks' era given to the people responsible for educating the princes. These Atabaks took care of all the princes and therefore felt the right to meddle in political issues. Little by little these Atabaks found the way up to higher posts and individually expanded their territory with the excuse of supporting a prince (Safa, 1999: 26/2).

Figure 7 and 8: Construction of the cobbled yard (photo taken by the writer in 2016)

An Examination of Khaje Atabak’s Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks’ Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

Figures 9 and 10: The present condition of Khaje Atabak’s Tomb after restoration (photo taken by the writer in 2019)

Qolamali Hatam, in his book named “Iranian Islamic Architecture in the Seljuk’s Era” (2000: 212), and also Shahrzad Pursafar in her book titled “On the Decorative Details of Khaje Atabak’s Tomb” (2007: 77) ascribe this place to Qotb al-Din Mohamad ibn Buzqosh, which seems unlikely. This monument, despite the common

belief, does not belong to Atabak Mohamad⁷, and the real owner is his father; ie, Khaje Ala al-Din Buzqosh. To prove this, we can consult historical references which clearly ascribe this place to Atabak Ala al-Din Buzqosh. One of the first historians proposing this in the first half of the 10th century AH (during the Safavids) is Mehrabi Kermani the writer of the book “Tombs of Kerman” (Mehrabi Kermani, 2004: 50).

After introducing Khaje Atabak Buzqosh and the reasons he was named like that (as mentioned earlier) his tomb is described as a “a domed tomb of 400 years of antiquity which looks newly built, suggesting the owner’s greatness” (Mehrabi Kermani, 2004: 50). Apparently, the two aforementioned scholars misjudged the owner of this tomb, simply because of the attributed name to Atabak Buzqosh before explaining about his life in the book “Tombs of Kerman”. If the name in the title is to be read carefully once more, it can be seen that Mehrabi, after talking about Atabak Buzqosh also mentions another person named Khaje Mohamad Mehrzaban. It seems that this new name causes a misunderstanding by the scholars in thinking he is in fact Khaje Atabak Mohamad; however, these are two different people as thoroughly explained in “Tombs of Kerman” by Mehrabi.

Mehrabi, after talking about Khaje Atabak Ala al-Din Buzqosh and his tomb, goes on to describe Khaje Mohamad Mehrzaban and says “Khaje Mohamad Mehrzaban, after years of spiritual abstinence, was always silent. Some believe his father had been called Marzban, a newly converted Muslim, and therefore famous as Sheikh Mohamad Mehrzaban, who passed away 400 years ago (Mehrabi, 2004: 50).

On the other hand with an overview of the Seljuk’s history in Kerman it can be concluded that in the time Atabak Ala al-Din Buzqosh was in charge of Kerman there was a period of peace and security; However, when his son Atabak Mohamad gained the power, there was a constant struggle among Toqrol Shah’s children for the thrown. These struggles did not leave any time to think of constructing schools and mosques, let alone personal memorial monuments. (Kermani, 1947: 94)

Architectural Decorations of Khaje Atabak’s Tomb

There are eye-catching beauties in every side of the exterior of this monument. Each side of this place is divided into squared and rectangular parts containing floral, star-shaped, and polygon bricks. The bricks used in this monument, just like in other historical monuments, are very beautiful and persistent. As Arthur Upham Pope states in his book of “Architecture of Iran” (2002: 139) “Seljuks, knowing the characteristics of the bricks, made the best use of it in developed details and forms and therefore left everlasting results of “the magic of Iranian brick” in architecture” (Pope, 2002: 139). Each square or rectangular surface is like a picture with floral and geometrical margins, and turquoise jewels shining among the floral shapes (Javadi, 2003: 36) (figures 11 and 12).

⁷ Khaje Atabak Mohamad ibn Atabak Buzqosh used to be a great man of the Safavid court, who was given the title “Atabak” in the late Safavids, who was present in the court along with the start of tensions among Seljuk princes and conflicts in Kerman in the second half of the 6th century AH. Qotb al-Din Mohamad ibn Atabak Buzqosh was a patient, wise, and devoted man (Kermani, 1947: 36).

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

Figures 11 and 12: A view of plaster geometrical decorations of the exterior of the monument (photo taken by the writer)

In addition to the exterior details there are beautiful decoration inside of the monument. The west side of the monument – headed toward Qible – contains a vertical rectangular frame (figure 13). There exist beautiful

Turi and Negin tiles⁸ in octagonal shapes around the frame. The upper part of this frame is also decorated with a Kufi inscription. These decorations and inscriptions, which are in need of a scientific exact restoration, are shown in figures 13 and 14.

But the shapes inside the frame are of even more importance. With a quick review of the photos taken from this place, it can be observed that there used to be a white stone tablet famous as Mihrab Stone, but nowadays the frame is empty inside. This Mihrab stone has been detached from the frame and relocated to Harandi Garden-Museum of Kerman. The writer made an effort to observe this stone in person, which was unfortunately accomplished through a glass window. However, as seen in figure 15, this stone is of white marble with engravings of Quran verses in Kufi and Thuluth. These inscriptions are decorated with small fine arabesque motifs.

Figure 13: A view of the west side of Khaje Atabak's Tomb after the primary restoration (photo taken by the writer)

⁸ . The expression “Negin tile” was coined by Shohre Javadi in her article titled “The Emergence of Colour in Outer Decoration of Monuments, the Case of Khaje Atabak's Tomb, with the Oldest Negin Tiles in Iran” (2003). The writer states “this expression was suggested by some scholars namely Mr mazarian (architectural clerk and prior manager of Cultural Heritage of Kerman). The small parts of turquoise colored tiles shine inside the grooved of golden bricks, reminding us of turquoise jewels (Negin) on a gold ring and hence the expression” (Javadi, 2003: 83)

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

Figure 14: A view of Kufi inscriptions and beautiful plaster work in the west side of Khaje Atabak's Tomb (photo taken by the writer)

Figure 15: A view of Mihrab stone and the inscription of Khaje Atabak's Tomb (photo taken by the writer)

Although the exterior sides of this stone are damaged and broken, but it is still considered as one of the most beautiful engraved stones of the Seljuks' era in Kerman (figure 15). In addition to engraved inscriptions on the Mihrab Stone, and west side inscriptions, other sides are also decorated with various inscriptions, including the east side possessing at least four different inscriptions (figure 16). This side also has geometric floral shapes, hexagonal Lachaks, and six-edged stars (Pursafar, 2007: 83; Javadi, 2003: 37).

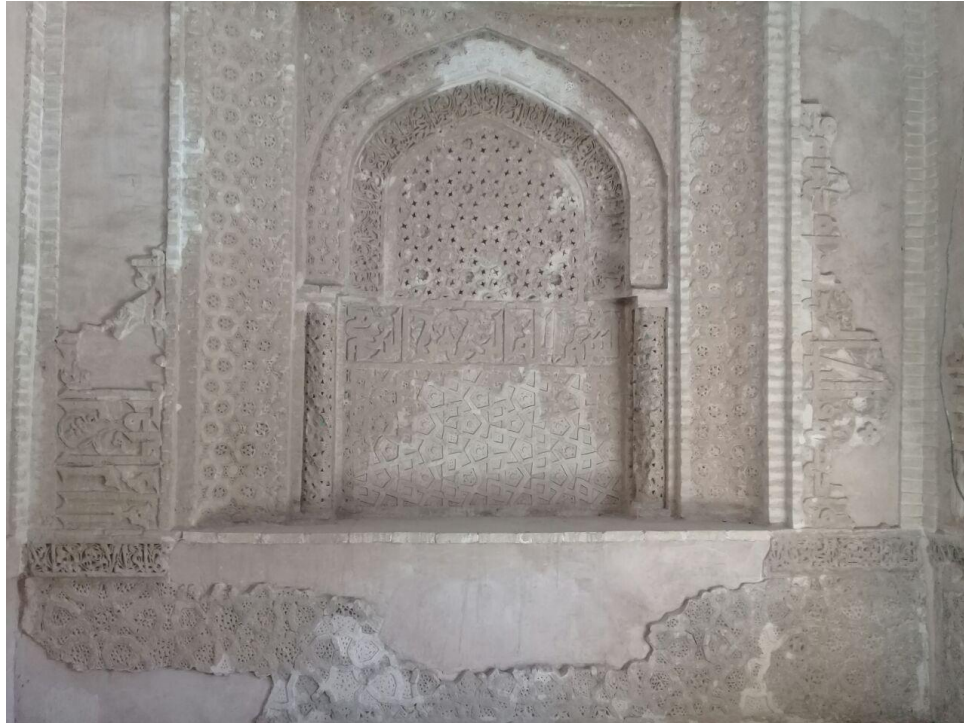

Figure 16: A view of the east side of Khaje Atabak's Tomb (photo taken by the writer)

Another side of the monument is the south side which serves as the entrance door and has beautiful decorative motifs, such as plaster works and Kufi inscriptions above the entrance door. (Figures 17 and 18)

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

Figure 17: A view of the south side and the entrance of Khaje Atabak's Tomb (photo taken by the writer)

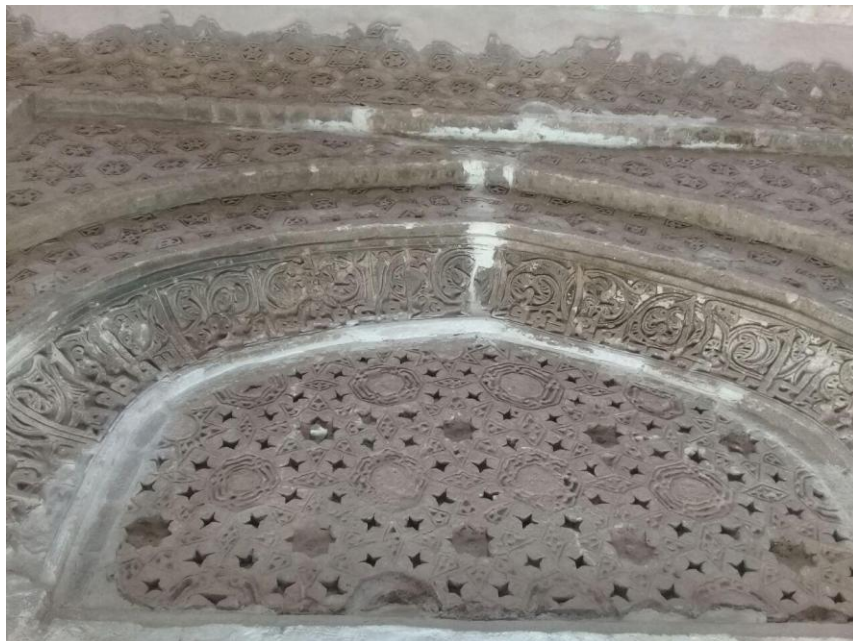

Figure 18: A view of plaster works and Kufi inscriptions of the south side of Khaje Atabak's Tomb (photo taken by the writer)

The north side of the tomb has unfortunately lost all its decorations (figure 19). This side used to have exactly the same decorations as the other sides. Since this side is opposite the entrance door, the vanishing of the decorations has substantially decreased the beauty of this monument.

Figure 19: A view of the north side of Khaje Atabak's Tomb which had undergone great damage (photo taken by the writer)

It can be observed that despite the antiquity and rare beauties of this monument, it has not been paid attention to during the past decades. The writer has started examining this place since 2009 and with great help of Iranian culture and art lovers, has prevented the total abolishment of this memorial monument. It is expected that this study can pave the way for substantial restoration of this place in the nearest future.

Conclusion

The current study aimed at introducing Khaje Atabak's Tomb, one of the Seljuk's architectural heritages, while explaining about its owner, the decorative motifs, and its present condition. The results of the study are as follows:

1. Although different political, social, and especially cultural and civil aspect of Kerman Seljuks can be examined in valuable studies, they are rarely studied by Iranian scholars. It is expected that this study stimulates future examinations in this area.

2. There are different beautiful monuments left from Seljuk's era in Kerman such as Khaje Atabak's Tomb, which have unfortunately been in total abandonment during the past decades. Khaje Atabak's Tomb, among these monuments, suffers the worst situation. There have been attempt (between 2016-2019) made to

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

restore the exterior façade. The monument itself has also been restored to some extent, which is still the beginning and needs more work, since this place possesses eye-catching brick decorations, Negin tiles, plaster works, floral and geometrical shapes, knotted Kufi inscriptions, Thuluth calligraphy, etc.

3. Although some scholars ascribe this monument to Khaje Atabak Qotb al-Din Mohamad ibn Buzqosh, but here Ala al-Din Buzqosh, his father is proposed to be the tomb's owner. He himself has built this place during his power as an "Atabak". To prove this, some historical references were consulted, which propose a more stable and calm situation in the city during Ala al-Din Buzqosh's power, as the struggles for thrown among the princes did not leave any time for civil constructions during his son's period.

4. It is suggested that due to the antiquity of Kerman and its numerous historical sites, restoration of these places will be of more concern, and if restoring is not an option, at least written works will be done to introduce these monuments. It is expected that at least before the total abolishment of these places, they would be introduced to the world, as the least possible action done in honor of their owners.

References

- [1] Bosworth, Clifford Edmund et al. (2001). *The Seljuq Dynasty*, Azhand Y., Offside: Moses.
- [2] Bondari Isfahani (1976). *The history of the Seljuq dynasty*, Zobdat al-Nusra va Nokhbat al-Osra. Jalili M.H., Offset: The Iranian Culture Foundation Press.
- [3] Boyle, J.A. (2001). *History of Iran Cambridge (From the coming of the Seljuq to the collapse of the Ilkhanid Dynasty*, Anousheh, H., Tehran: Amir Kabir Press.
- [4] Hosseini, S. (2003). *Akhbar al-Dolata al-Siljuq*. Nazari, J., Tehran: Islamic Azad University, Firoozabad.
- [5] Ibn Athir, E. (1984). *Full History of Islam and Iran*. Offside: Iranian Books Press.
- [6] Javadi, S. (2003). *The Emergence of Color in Outer Decoration of Monuments, the Case of Khaje Atabak's Tomb, with the Oldest Negin Tiles in Iran*, Modares-e Honar, 1, 3.
- [7] Kermani, A. (2004). *Collection of Afzal al-Din Abuhamed Kermani's Works*. Shahid Bahonar University Publication, Kerman.
- [8] _____ (1976). *Aghd al-ola lelmoghofe al-A'ala*, translated by Amiri Naini, A., Tehran: Rouzbehan Press.
- [9] _____ (1947). *Badaye al-Zaman fi Vaghaye Kerman*. Developed by Bayani, M., Tehran: University of Tehran.
- [10] Kiani, M. (2009). *The History of Art and Architecture in the Islamic Era*. Samt Publication, Tehran.
- [11] Khabisi, M. (1994). *Seljuks and Qoz in Kerman*, with a preface from Bastani Parizi. Safa.
- [12] Khandmir, Gh. (1974). *Habib Al-Seri fi Akhbar Al-Bashar*. Offset: Khayyam Bookstore, Vol. II, Second Edition.
- [13] Kuhn, E. (1968). *Islamic Art*. Translated by Hushand Taheri. Bina publication, Tehran.
- [14] Mehrabi Kermani, Khatib Saeid (2004). *Tombs of Kerman*. Kerman Center, Kerman.
- [15] Mirkhand, M. (1996). *Roze al-Safa*. 4th volume, 2nd edition, Elmi Publication, Tehran.
- [16] Morsalpour, M. (2008). *The History of the Seljuqs in Kerman*. Kerman: Kermanshenasi Center Press.
- [17] Pope, A. (2002). *Architecture of Iran*. Translated by Qolamhossein Sadri Afsahr. Akhavan Publication, Tehran.
- [18] Pursafar, S. (2007). *On the Decorations of Khaje Atabak's Tomb*. Kerman Center, Kerman.
- [19] Qolamali, H. (2000). *Islamic Architecture of Iran During Seljuk's Era*. Jahad Daneshgahi Publication, Tehran.
- [20] Ravandi, M. (1984). *Rahat al-Sodur and Ayat Al-Sorur in the history of Seljuq*. Correction by Iqbal M.,

An Examination of Khaje Atabak's Tomb, a Remained Memorial Monument from Seljuks' Era in Kerman /Jamshid ROOSTA

Tehran: Amir Kabir Press, Second Edition.

[21]Ravandi, M. (2003). Social History of Iran. Negah Publication, Tehran.

[22]Rusta, J. (2013). An Examination of Positions in Seljuk's Era. Historical Sciences Magazine, 5, 1, Spring and Summer 2013, pp. 75-95.

[23]Shabankarehei, M. (1984). Majma'a al-Ansab. Mohaddes, M.H., Tehran: Amir Kabir Press.

[24]Vaziri, A. (1991). History of Kerman, 1st volume, 4th edition, Elmi Publication, Tehran.

Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV (Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet)¹

Halil İnalıcık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2.Basım, Aralık 2016, 572 Sayfa.

Gürdal Çetinkaya²

Ankara University, Phd Student, Department of History, Ankara, Turkey

Received- Accepted: 07.06. 2019-03.07.2019

Book Review

Türk Tarihinin son duayenlerinden biri olan Halil İnalıcık'ın dört kitap halinde kaleme aldığı Devlet-i Aliyye serisinin dördüncü kitabı olan ‘*Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV (Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet)*’ isimli eserle yazar Osmanlı'nın 1600'lü yıllarından başlayarak Cumhuriyet Dönemine kadar olan süreçteki meydana gelen olayları çarpıcı ve bir o kadar da sürükleyici bir şekilde ele almaktadır.

Diğer üç kitap ve incelemesini yapacağım dördüncü kitapta Osmanlı Devleti hakkında bildiklerimizden daha çok bugüne kadar belki de hiç duymadığımız birçok bilgiyi öğrenme fırsatına sahip oluyoruz. Öyle ki bu kitapları okumaya başladığınız zaman gerçekten her sayfasında Osmanlı Tarihi adına yeni ve orijinal bir bilgi ile karşılaşmamız mümkündür. Eser bu yönüyle alanında yazılmış birçok Osmanlı Tarihi kitabından daha sağlam ve güvenilir bilgileri okuyucuları ile paylaşmaktadır.

İncelemesini yapacağım kitap Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Eser toplamda 557 sayfadan meydana gelmiştir. Eser A'dan F'ye kadar isimlendirilerek verilmiş 6 ana bölümden meydana gelmektedir. Ayrıca eser'in ‘*Ekler*’ bölümünde de ‘*Osmanlı Tarihi Kronolojisi*’ ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Yine bu bölümde gözümüze çarpan ‘*Berlin Antlaşmasının Osmanlıca Orijinal Metni*’, ‘*Mondros Silah Bırakışımı Sözleşmesi Metni*’ ve ‘*Misak-ı Milli*’ metnidir. Ayrıca eserin sonuna konulan ‘*Dizin*’ bölümü de birçok eserde çok fazla önemsenmemesine rağmen özellikle tarih alanında yazılan kitaplar açısından büyük önem taşımaktadır.

Yazar eserin ana bölümlerine geçmeden önce kısa bir ‘*Giriş*’ bölümüne yer vermiştir. ‘*Giriş*’ bölümünde yazar ‘*Osmanlı Devlet ve Toplumunda Yeni Dönem*’ den, ‘*Tanzimat*’ ve ‘*Meşrutiyet*’ ten bahsetmiştir. Bu bölümde özellikle belirtmek isterim ki yazar'ın eserini 1600'lü yıllardan başlatarak kaleme almasıyla giriş bölümünde ele aldığı bu konular bir bütünlük göstermemektedir. Zaten yazar eserin ilerleyen bölümlerinde giriş bölümünde ele aldığı konulara oldukça ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Bu durumda yazar böyle bir giriş bölümüne yer vermektense giriş bölümünde ele aldığı konulara eserin ilerleyen bölümlerinde de yer verebilirdi. Giriş bölümü nün Osmanlı Tarihini merak ederek okumaya başlayanlar açısından konu bütünlüğünü bozucu bir etki yapması muhtemeldir.

Eserin ilk bölümünün başlığını ‘*Askeri ve Mali Dönüşüm (1600-1700)*’ oluşturmaktadır. Bu bölümde

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² gurdal_45@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2651-1779

ilk olarak 17. yüzyıldaki idari ve mali sistemdeki dönüşüm üzerinde durulmuştur. Hemen ardından ise askeri teşkilatta meydana gelen dönüşüm ele alınmıştır. Özellikle bu bölümdeki “*Sekban-Yeniçeri Çekişmesi*” isimli başlık ve sonrasında anlatılanlar Osmanlı Askeri Teşkilatı’na çok daha farklı bir perspektiften bakmamızı sağlayacaktır. Özellikle Sekbanlık konusunda “*Yeğen Osman Paşa*”nın giriştiği birçok faaliyet o dönemi anlamamız açısından oldukça önemlidir. Yine bu bölümün devam eden bir diğer konusu ise “*Mali Sistemde Yaşanan Dönüşüm ve Sonuçları*”dır. Bu konu başlığı altında ise alınmaya başlanılan yeni vergiler ve vergi toplama yöntemlerinden bahsedilmektedir.

Eserin ikinci bölümünde “*Osmanlı Yönetiminde Ayanlar Dönemi*” ele alınmaktadır. Yazar ayanlar konusunu eserde oldukça geniş bir şekilde ele almıştır. Yazar, ayanlar konusunu 1600’lü yıllardan başlatarak III. Selim dönemine kadar getirmiştir. Yine yazar bu bölümde döneme damgasını vurmuş önemli bazı ayan ailelerinden de söz etmiştir. Bu bölümde ayanlar için dikkatimizi çeken bir diğer noktada 1784 yılında yapılan reformlar sonucunda kazalarda ayanların seçilmesi hususunda yapılan değişikliklerdir. Bu bölümün belki de en önemli ve dikkate değer konu başlığı ise “*Sened-i İttifak*”tır. Yazar bu başlık altında Sened-i İttifak’ı oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. İlk olarak Sened-i İttifak’ın esas noktalarına değindikten sonra Sened-i İttifak’ın kapsamlı bir şekilde tahliline yer vererek değerlendirmelerde bulunmuştur.

Eserin üçüncü bölümünü “*İlk Batılılaşma Girişimi (1700-1730)*” isimli başlık oluşturmaktadır. Yazar Osmanlı Tarihi’nde araştırma yapan birçok tarihçi ve araştırmacı tarafından bilinen “Dimitri Kantemir”i bu bölümde ele almaktadır. Yazar Kantemir hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

“Osmanlı sarayında Doğu kültürünün en ince temsilcileriyle yakından temasa geçmiş olan Beyzade Kantemir; Doğu ve Batı kültürlerinin buluşmasında rol oynamıştır. Kantemir; 15 yaşındayken, 1688’de İstanbul’a gelmiş ve ömrünün 22 yılını Osmanlı payitahtında Doğu’nun, Batı’nın fikir hayatına ortak bir hayat geçirmiştir. Kantemir’in Ortaköy’deki evinde bestelediği parçalar Türk musikisi tarihinde tartışılmaz bir yer edinmiştir. Kısacası Dimitri Kantemir; Osmanlı başkentindeki yeni kültürel yönelişe yön verenlerden biridir; aynı zamanda kendisi İstanbul’un kültür ve fikir hayatının bir ürünüdür.”

Ayrıca Kantemir’in Avrupa kültürü ile ilgilide çalışmaları mevcuttur. Yine kendisinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki çalışması da Avrupa’da standart bir eser olarak kabul edilmiştir. Yazar bu bölümün devamında Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile olan kültürlerarası etkileşiminden bahsetmektedir. Eserde Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 19. Yüzyıla kadar geçen süre içerisinde Avrupa’nın kültürel anlamda Osmanlı Devleti’ni nasıl etkilediğini çarpıcı bir şekilde ele alınmaktadır. Aynı kısımda kültürel alanda ele alınan diğer bir konu ise “*Lale Devri*”dir. Lale Devri’ni ayrıntılı bir şekilde inceleyen yazar bu bölümü söz konusu devrin sona ermesine neden olan Patrona Halil İsyan’ı ile tamamlamıştır.

Yazar eserin dördüncü bölümünde “*Tanzimat (1839-1876)ve İlk Meşrutiyet: Kanun-i Esasi*”den bahsetmiştir. Yazar Tanzimat Fermanı’nın tahlilinden sonra Ferman’ın içeriğinden ve Fermanı hazırlayan grup’tan söz etmiştir. Yine Ferman’ın Osmanlı Devleti’ne getirdiği modern prensiplerin de üzerinde durulmuştur. Yazar

Tanzimat Fermanı ile ilgili olarak görüşlerini şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

“Tanzimat’tan gaye, devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensibi, ıslahattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktaydı.”

Yazar eserin devam eden bu bölümünün sonunda ise Tanzimat’ın uygulanması ve Osmanlı toplumundan fermana yönelik oluşan tepkilerden bahsetmiştir. Yazar Tanzimat’ın Rumeli’de ki etkilerini de değinmiştir. 1841 tarihinde Niş ve 1850 Vidin İsyanlarını ele alan yazar Tanzimat’ın reaya’ya olan etkilerini ortaya koyduktan sonra 1848 Avrupa ihtilallerinin Osmanlı Devleti’ne tesiri hakkında bilgi vermiştir. Bu bölümde son olarak ise yazar 1876 tarihli Osmanlı Kanun-i Esasi’sini ele almıştır.

Eserin beşinci bölümünde *“Türkiye ve Avrupa”* isimli başlık adı altında Osmanlı’nın Avrupa ile ilişkilerine değinilmiştir. İlk olarak bu ilişkilerin ekonomik boyutu olan kapitülasyonlar ve coğrafi keşifler konusu ele alınmıştır. Ardından Avrupa ile ilişkilerin siyasi, dini ve kültürel boyutundan bahsedilmiştir. Yine bu bölümde 1500’lü yıllardan itibaren başlayarak 1683 Viyana Bozgunu’na geçen süreç içerisindeki Haçlıların, Türklere karşı yürüttükleri projelerden söz edilmiştir. 1768-1792 Osmanlı-Rus ilişkileri ele alındıktan sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve hemen ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarından söz edilmiştir. Bu bölümün sonunda da Osmanlı Devleti’nin 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonraki süreçte Büyük Devletlerle olan ilişkilerine değinilmiştir.

Eserin son bölümünü *“İkinci Meşrutiyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu”* isimli başlık oluşturmaktadır. Bu bölümde yazar İkinci Meşrutiyet’in ilanı sonucunda Osmanlı’nın iç siyasetine ve Avrupalı büyük devletlerle olan ilişkilerine değinmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu fikir akımlarından olan *“Hilafet Hareketi, Şeriatçılık, Osmanlılık, Batıcılık, Turancı Türkçülük”* akımlarını ele alarak Turancı Türkçülüğün temsilcilerinden olan İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura ile yine Türkçülüğün en önemli temsilcisi olan Ziya Gökalp’in düşüncelerinden de bahsetmiştir. Yazar tüm bunlardan söz ettikten sonra Anadolu’da Milli Türk Devleti’nin doğuşu konusuna geçmiştir. Yine bu konuda yazar saltanatın ve hilafetin kaldırılması konularına değinmiştir. Yazar burada hilafetin kaldırılmasından *“Büyük Devrim”* olarak bahsetmiştir. Bölümün sonunda ise Atatürk’ün kurmuş olduğu Modern Türkiye’den bahsedilerek modernleşme problemini ele almıştır.

Eserin sonunda ise yazar oldukça zengin bir *“Ekler”* bölümüne yer vererek Osmanlı tarihi alanında araştırma yapan veya bu döneme meraklı olan kişiler için geniş bir içerik sunmuştur. Görüldüğü üzere eser Osmanlı’nın sadece son dönemlerini ele almakla kalmamış Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş yolundaki aşamalarına da yer vermiştir. Osmanlı tarihini anlatan bir eser olması dolayısıyla birçok kişi sıkıcı ve anlaşılabilir bir eserle karşı karşıya kalacağını düşünmüş olabilir. Fakat incelemesini yaptığım eser ilk başta oldukça hacimli olmasına rağmen yazarın kullanmış olduğu anlaşılır dil eseri keyif alarak takip etmemi sağlamıştır.